

POSTAWY WOBEC RELIGII A POSTAWY WOBEC PRACY INTELIGENCJI TECHNICZNEJ

STUDIUM SOCJOLOGICZNE NA PODSTAWIE BADAŃ
WYBRANYCH GRUP Z „ZAMECHU W ELBLĄGU”*

Treść: I. Zagadnienia wstępne. — II. Charakterystyka zakładu pracy i badanej zbiorowości. — III. Postawy techników i inżynierów wobec religii. — IV. Typy postaw wobec religii a hierarchia wartości wśród inteligencji technicznej. — V. Typy postaw wobec religii a asocjacje afektywne wobec pracy. — VI. Typy postaw wobec religii a komponent behawioralny postaw wobec pracy. — Zakończenie. — Zusammenfassung.

I. ZAGADNIENIA WSTĘPNE

Przeobrażenia, jakie dokonały się po II-ej wojnie światowej w Polsce pod wpływem industrializacji¹ i urbanizacji² oraz nowe warunki społeczno-ustrojowe, zmieniły w sposób zasadniczy rzeczywistość społeczną. Można powiedzieć, że jest to nowe społeczeństwo ludzi pracy w odróżnieniu od społeczeństwa międzywojennego³, a równocześnie społeczeństwo, w którym odsetek ludności wierzącej jest bardzo wysoki (sięga on od 80% do 95% w różnych regionach i środowiskach społecznych)⁴.

J. Wołkowski pisze: „mechanizm motywacji do pracy byłby w socjalizmie mechanizmem pękniętym, pozbawionym właściwej siły motorycznej, jeśli oderwany byłby od światopoglądowych źródeł inspiracji do pracy⁵. Ze względu na społeczną wagę i zainteresowanie poznawcze tym mało zbadanym

* Praca doktorska pisana na seminarium socjologii religii pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Władysława Piwowarskiego, Lublin 1983 (maszynopis — Archiwum KUL).

¹ Industrializacja to „... przejście od gospodarki tradycyjnej, opartej w znacznej mierze na rolnictwie, do gospodarki opartej o rozbudowany przemysł...” J. Mariński: *Industrializacja a postawy religijne*, W: *Jakość życia. Człowiek wobec cywilizacji technicznej* (pod red. ks. Jana Kruciny), Wrocław 1977, s. 144.

² Urbanizacja jest to „proces skupiania się ludności w wielkich miastach, wytwarzanie charakterystycznej kultury wielkomięskiej i jej upowszechnianie się na inne rodzaje osiedli”. J. Szczepański: *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1972, s. 380.

³ J. Kondziela: *Podmiotowy charakter pracy ludzkiej a społeczna struktura przedsiębiorstwa*, *Studia Śląskie Historyczno — Teologiczne*, t. VI, Katowice 1973, s. 77.

⁴ Por. np. W. Piwowarski: *Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym. Studium socjologiczne*, Warszawa 1977, s. 360; por. też A. Pawełczyk: *Postawy ludności wiejskiej wobec religii*, *Roczniki socjologii wsi, Studia i Materiały*, t. VIII — 1968, Wrocław 1970, s. 73 — 74.

⁵ J. Wołkowski: *Filozofia pracy jako płaszczyzna dialogu chrześcijan i marksistów*, *Życie i Myśl* (1977) nr 4, s. 75.

odcinkiem rzeczywistości społecznej zasługuje na wysiłek zbadanie zależności między postawami wobec religii a postawami wobec pracy. Chodzi tu o element „konsekwencyjny” religijności, tzn. czy i o ile religia wpływa na postawy wobec pracy.

Powyższe wpływy są interesujące w aspekcie socjologicznym — gdyż pytamy, jakie zależności występują między postawami wobec religii a postawami wobec pracy, a także w aspekcie socjotechnicznym — gdy w oparciu o wyniki badań socjo-religijnych oraz o normy teologiczno-moralne formułujemy dyrektywy w zakresie kształtowania postaw wobec pracy wśród ludzi wierzących.

Wydaje się zatem, że wybór tematu niniejszej pracy: „Postawy wobec religii a postawy wobec pracy inteligencji technicznej” jest w pełni uzasadniony zarówno z teoretycznego jak również praktycznego punktu widzenia.

Zbadanie zależności między postawami wobec religii a postawami wobec pracy wymaga szerszego omówienia problematyki „wstępnej”. Dlatego rozdział pierwszy poświęcono określeniu pojęć przyjętych w pracy, następnie ukazaniu stanu badań, problemu i hipotez, wreszcie omówieniu metod i opisu badań oraz ocenie wartości zebranych materiałów.

§ 1. Podstawowe pojęcia

Należy obecnie wyjaśnić pojęcia użyte w tytule niniejszej pracy, mianowicie: „postawy wobec religii”, „postawy wobec pracy” oraz „inteligencja techniczna”. Najpierw skoncentrujemy uwagę na treści i zakresie pojęcia „postawa”.

G. W. Allport stwierdza, że pojęcie „postawa” po raz pierwszy zostało użyte przez Spencera i Baina. Rozumieli oni przez to pojęcie „psychiczny stan gotowości do słuchania, uczenia się czegoś, stan, który jest warunkiem sine qua non przyswojenia sobie prawdziwej wiedzy⁶.”

W literaturze psycho-socjologicznej problematyce postaw poświęcono wiele miejsca i to zarówno w rozważaniach teoretycznych, jak i w badaniach empirycznych. Obecnie istnieje wiele definicji pojęcia „postawa”, a sposoby ich ujęcia zależą zwykle od tego, jaką koncepcję teoretyczną przyjmuje badacz za punkt wyjścia.

Istnieją trzy grupy definicji postaw:

1) „definicje nawiązujące do tradycji behawiorystycznej lub psychologii uczenia się”. Chodzi tu o zachowania oraz reakcje stałe i konsekwentne ilekroć pojawi się dana sytuacja;

2) „definicje nawiązujące do koncepcji socjologicznej”, zwracające uwagę na stosunek nosiciela postawy do jej przedmiotu;

3) „definicje nawiązujące do względnie współczesnej teorii poznawczej⁷”, — które uwzględniają w postawach nie tylko elementy behawioralne czy afektywne, ale dostrzegają również elementy poznawcze odnoszące się do przedmiotu.

W 1977 r. M. B. Smith w swej strukturalnej definicji po raz pierwszy wyodrębnił trzy zasadnicze składniki postaw:

⁶ St. M i k a : Wstęp do psychologii społecznej, Warszawa 1975, s. 63.

⁷ Tamże, s. 64.

- a) składnik afektywny, tj. nasze uczucia o przedmiocie postawy mające określony kierunek i siłę;
- b) składnik poznawczy — zasób informacji u „nosiela” postawy;
- c) aspekt behawioralny, czyli działanie nosiciela postawy wobec jej przedmiotu⁸.

Obecnie strukturalna definicja postawy jest coraz powszechniej akceptowana. W literaturze polskiej stanowisko takie reprezentują T. Mądrzycki, St. Mika⁹ i St. Nowak.

T. Mądrzycki uważa, że „postawę można określić, jako względnie trwałą i zgodną organizację poznawczą, uczuciowo-motywacyjną i behawioralną podmiotu, związaną z określonym przedmiotem czy klasą przedmiotów”¹⁰. Natomiast S. Nowak pisze: „Postawą pewnego człowieka wobec pewnego przedmiotu jest ogół względnie trwałych dyspozycji do oceniania tego przedmiotu i emocjonalnego nań reagowania oraz ewentualnie towarzyszących tym emocjonalno-oceniającym dyspozycjom względnie trwałych przekonań o naturze i własnościach tego przedmiotu i względnie trwałych dyspozycji do zachowania się wobec tego przedmiotu”¹¹.

W powyższych definicjach postawa jednostki jest zawsze postawą wobec czegoś. Przedmiotem postawy może być obiekt materialny, człowiek, zdarzenia, pewne sytuacje aktualne czy sytuacje przyszłe¹². Postawa zawiera trzy komponenty: emocjonalno-oceniający, poznawczy i behawioralny. Komponent emocjonalno-oceniający, czyli afektywny zdaniem S. Nowaka jest czynnikiem konstytuującym postawę, która może, ale nie musi posiadać pozostałe komponenty, natomiast bez pierwszego byłaby niemożliwa¹³. Komponent poznawczy i behawioralny charakteryzuje podejście do postaw „ze współczynnikiem humanistycznym”.

Komponent afektywny jest to emocjonalno-oceniające ustosunkowanie się jednostki do przedmiotu postawy. Może być ono pozytywne lub negatywne, a także ma określoną intensywność i siłę¹⁴. Nabyta wiedza i przekonanie o przedmiocie postawy tworzą komponent poznawczy, który można klasyfikować ze względu na prawdziwość wiedzy i jej rozległość, stąd można mówić, że jest on spójny lub niespójny wewnętrznie¹⁵.

Wreszcie komponent behawioralny to istniejący w psychice danego człowieka „skryształizowany program działania wobec przedmiotu postawy. Program ten może być introspekcyjnie postrzegany przez posiadacza postawy jako zamiar, pragnienie, dążenie czy poczucie powinności zachowywania się w określony sposób wobec przedmiotu postawy”¹⁶. Może on przybierać

⁸ Por. S. Nowak: Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych, w: Teorie postaw (pod red. Stefana Nowaka), Warszawa 1973, s. 21.

⁹ St. Mika, dz. cyt., s. 66.

¹⁰ T. Mądrzycki: Psychologiczne mechanizmy kształtowania się postaw, Warszawa 1970, s. 19.

¹¹ S. Nowak, dz. cyt., s. 23.

¹² Tamże, s. 23.

¹³ Tamże, s. 24.

¹⁴ B. Sterniczuk, H. Sterniczuk: Postawy wobec pracy, Warszawa 1979, s. 32.

¹⁵ J. Lewczak: Postawy wobec własności społecznej na przykładzie wybranych kategorii społeczno-zawodowych w przedsiębiorstwie przemysłowym. Studium socjologiczne (praca doktorska, KUL), Lublin 1980, s. 15.

¹⁶ S. Nowak, dz. cyt., s. 31.

również postać przymusu wewnętrznego. Wszystkie trzy komponenty są wzajemnie uwarunkowane i silnie powiązane¹⁷.

Po uwagach dotyczących pojęcia postawy, przejdziemy obecnie do spreycyzowania tego, co weźmiemy pod uwagę, mówiąc o postawach wobec religii i postawach wobec pracy.

Religia posiada stronę zjawiskową, zewnętrzną życia religijnego oraz stronę obejmującą dziedzinę duchowego oddziaływania Boga na człowieka przez łaskę. Na ten społeczny, zjawiskowy aspekt religii zwrócił uwagę E. Durkheim, który religię określa jako jednolity „system wierzeń i praktyk odnoszących się do rzeczy świętych, to znaczy wyłączonych, nakazanych, do wierzeń i praktyk, które zespalają w jedną wspólnotę moralną zwaną Kościołem tych wszystkich, którzy do niej należą”¹⁸.

Pogląd E. Durkheima był punktem wyjścia w badaniach nad współczesną religijnością. W badaniach empirycznych nad religią prowadzonych w Europie początkowo przeakcentowano pod wpływem szkoły G. Le Brasa aspekty zewnętrzne, koncentrujące się głównie na tzw. „kościelności”, tj. związku katolików z Kościołem poprzez udział w praktykach religijnych.

Nestor współczesnej socjologii religii G. Le Bras, pomimo że w pracach swoich koncentrował się przede wszystkim na praktykach religijnych, to jednak przez religijność rozumie dość szeroką sferę zjawisk — wierzenia, praktyki, moralność. Świadczy o tym następująca wypowiedź: „Przez życie religijne rozumiemy zaangażowanie umysłu, przyporządkowanie postępowania i hołd publiczny wobec boskiego Bytu. Dla katolika jest to: wiara w dogmaty, wypełnianie cnót, praktyka sakramentalna i kultowa. Wiara, obyczaje, praktyki są więc istotne: bez tej trylogii nie ma prawdziwego katolicyzmu. Ani czysta ortodoksja, ani doskonała uczciwość, ani przede wszystkim dokładna gorliwość nie mogłyby wystarczyć”¹⁹.

C. P. G. Tilanus, psychosocjolog z Pastoralno-Socjologicznego Instytutu w Essen, przeszedł wszystkie definicje religijności leżące u podstaw stosowanych skal w mierzeniu postaw religijnych. W wyniku przeprowadzonych analiz, autor określa postawę religijną przez cztery komponenty, z których trzy:

- wiara w jakąś religijną rzeczywistość,
- uznanie pewnych norm moralnych,
- zewnętrzne zachowania religijne indywidualne lub zbiorowe, są jej poziomym ujęciem, natomiast czwarty:
- interoryzacja religii w ogólności, stanowi jej pionowe ujęcie²⁰.

Tilanus nie wymienia wprost wspólnotowego elementu życia religijnego. Podkreśla jednak, że implicite zawiera się on w zachowaniach religijnych, które stanowią podstawę do wytworzenia więzi religijnych między wierzącymi i ich przywódcami religijnymi²¹. Włoski metodolog socjologii religii

¹⁷ Tamże, s. 25.

¹⁸ W. Piwo w a r s k i: Religijność wiejska w warunkach urbanizacji. Studium socjologiczne, Warszawa 1971, s. 11.

¹⁹ W. Piwo w a r s k i: Praktyki religijne w diecezji warmińskiej. Studium socjograficzne, Warszawa 1969, s. 29.

²⁰ C. P. G. T i l a n u s: Zum Begriff und den sozialwissenschaftlichen Messmethoden der Religiosität. Sozialinstitut des Bistums Essen, Bericht 42, 1966, s. 10.

²¹ W. Piwo w a r s k i: Postawy religijne a postawy wobec pracy, w: Człowiek i praca. Studia i szkice wokół chrześcijańskiej koncepcji pracy (pod red. Józefa Wołkowskiego), Warszawa 1979, s. 307.

P. De Sandre podkreśla, że koncepcja postawy wobec religii wypracowana przez Tilanusa obejmuje podstawowe aspekty religijności, dlatego może być w pełni wykorzystana w badaniach²².

Powyższa koncepcja pozwoli na odróżnienie religijności zinterioryzowanej, świadomej i osobowej od religijności środowiskowo-kulturowej (religijności zakorzenionej w środowisku i kulturze lokalnej społeczności) oraz na dokonanie typologii religijności w zależności od akcentowania określonego komponentu życia religijnego, tj. wiary religijnej, praktyk, czy moralności²³. Należy zaznaczyć, że zostaną pominięte dokładniejsze analizy czwartego komponentu (interioryzacja religii) wymienionego przez C. P. G. Tilanusa jako pionowe ujęcie postawy religijnej, ponieważ są to badania socjologiczne a nie psychologiczne. Z tej racji postawy wobec religii będą badane przez analizy wskaźników w poszczególnych komponentach, które stanowią poziome ujęcie postawy tzn. wiara religijna, praktyki religijne, moralność religijna. Powyższe komponenty są zbliżone pod względem treści komponentom strukturalnej definicji postawy (komponent poznawczy, emocjonalno-oceniający, behawioralny).

Mówiąc o postawie wobec religii inteligencji technicznej, będziemy mieli na uwadze postawę, która została ukształtowana w ramach tradycji katolickiej oraz związane z nią podmioty socjalizacyjne. One to (jak np.: środowisko rodzinne, środowisko wspólnoty lokalnej) wprowadzają jednostki do udziału w życiu społecznym przekazując wartości, normy i wzory zachowań oraz kształtują postawy wobec religii. Dzięki oddziaływaniu tych podmiotów socjalizacyjnych, postawy wobec religii nacechowane są instytucjonalnie, społecznie i kulturowo, dlatego ten aspekt społeczno-kulturowy będzie stanowił układ odniesienia dla analizy i interpretacji różnych przejawów życia religijnego badanej zbiorowości²⁴.

Spośród czynników demograficzno-społecznych w niniejszej rozprawie zostanie uwzględniona struktura płci i wykształcenia. Powszechnie wskazuje się na fakt, że wśród mężczyzny występuje mniejsze nasilenie religijności niż wśród kobiet. G. Le Bras poszukuje wyjaśnienia tego zjawiska w czynnikach społecznych²⁵. Kobiety oddając się zajęciom domowym odczuwają potrzebę społecznego dowartościowania w życiu publicznym, którą zaspokajają przez udział w praktykach religijnych.

Odnosnie do struktury wykształcenia stwierdza się, że im wyższy poziom wykształcenia, tym niższy stan życia religijnego. Powyższą hipotezę sprawdzono już w wielu badaniach²⁶. Brytyjski socjolog D. B. Clark²⁷, badając zmiany postaw wobec religii, rozróżnia trzy typy mobilności: przestrzenną, społeczną i intelektualną. Przez mobilność przestrzenną rozumie zmianę miejsca zamieszkania oraz wszelkie regularne ruchy w przestrzeni, jak dojaz-

²² W. Piwowarski: Religijność wiejska..., dz. cyt., s. 17.

²³ W. Piwowarski: Postawy religijne a postawy wobec pracy, dz. cyt., s. 307.

²⁴ W. Piwowarski: Typ i charakter religijności katolików polskich a postawy wobec pracy, *Życie i Myśl* 1975, nr 12, s. 8.

²⁵ G. Le Bras: *Études de sociologie religieuse*, T. I, Paris 1955, s. 358 n.

²⁶ Por. W. Piwowarski: Religijność miejska..., dz. cyt., s. 67, 336.

²⁷ D. B. Clark: Local and cosmopolitan aspects of religious activity in a northern suburb, *A. Sociological Yearbook of Religion in Britain* 1970, nr 3 s. 45 — 64, cyt. za B. Leś: Religijność społeczeństw przemysłowych. Studium porównawcze Francji i Wielkiej Brytanii. Warszawa 1977, s. 107—108.

dy do pracy, do szkoły, do miejsc rozrywek, po zakupy itp. Mobilność społeczna to zmiana pozycji w hierarchii społeczno-zawodowej. Wreszcie mobilność intelektualna, poznawcza polega na gotowości akceptacji wartości, idei oraz doświadczeń, które napływają z otoczenia leżącego poza ścisłym kręgiem jednostki, a także w gotowości krytykowania własnego kręgu społecznego. Wysoki poziom mobilności szczególnie intelektualnej kształtuje postawy kontestacji, krytycyzmu wobec instytucjonalnej religii, ale często bez jej dostatecznego zrozumienia i pogłębienia. W społeczeństwie polskim poziom wykształcenia „świeckiego” jest odwrotnie proporcjonalny do wiedzy w sprawach religii i Kościoła²⁸.

Gdy chodzi o termin — „postawy wobec pracy”, w literaturze spotykamy wiele rozmaitych definicji. Samo pojęcie „praca” jest określane z różnych punktów widzenia. Jak zauważa Cz. Bartnik, można określenia te sprowadzić do czterech grup:

1. określenia ujmujące pracę samą w sobie;
2. określenia biorące pod uwagę związek działalności ludzkiej z otaczającą rzeczywistością;
3. próby określenia pracy od strony jej relacji do samego człowieka;
4. lingwistyczne próby określenia pracy²⁹.

Określenia z drugiej i trzeciej grupy ujmują pracę jako „działalność, która wiąże się z kształtowaniem bytu ludzkiego, jednostkowego i społecznego, a więc tworzy ten byt, podtrzymuje, przekształca i rozwija”³⁰.

Obok terminu „postawy wobec pracy” niektórzy autorzy używają określeń „stosunek do pracy”³¹ czy „morale pracy”³², lecz treść tych terminów jest prawie równoważna. Używanie wielu rozmaitych definicji terminu „postawy wobec pracy” jest związane z różnymi orientacjami teoretycznymi poszczególnych autorów, którzy nawiązują w swoich koncepcjach do motywów, celów, stanu gotowości czy nastawienia do pracy. Na przykład Z. Sufin pisze: „Postawy wobec pracy można rozpatrywać z różnych punktów widzenia. Można obserwować, jak wartościuje się pracę i różne jej aspekty, jak zestawia się pracę z innymi wartościami”³³.

Analizując pojęcie „postawa” w niniejszej pracy przyjęliśmy wyżej zaproponowaną przez S. Nowaka strukturalną definicję, dlatego przez termin „postawa wobec pracy” będziemy rozumieli za Jadwigą Kalinowską „względnie trwałą umysłową, emocjonalną i behawioralną dyspozycję do reakcji wobec zadań roli zawodowej wynikającej z obowiązujących i zalecanych wzorów”³⁴.

Postawy wobec pracy są więc manifestowane przez trzy komponenty:

- wiedza i przekonania dotyczące czynności wykonywanych, warunków pracy i stosunków interpersonalnych (komponent poznawczy);
- emocjonalno-oceniające reagowanie na zadania, sytuację ich realizacji i perspektywę zawodową (komponent emocjonalno-oceniający);

²⁸ W. Piwowarski: Religijność miejska..., dz. cyt., s. 68.

²⁹ Cz. Bartnik: Teologia pracy ludzkiej, Warszawa 1977, s. 13—14.

³⁰ Tamże, s. 15.

³¹ A. Sarapata, K. Do k t ó r: Elementy socjologii przemysłu, Warszawa 1963, s. 215.

³² S. Kowalewska: Psychospołeczne warunki pracy w zakładzie przemysłowym, W: Jak pracuje człowiek, Warszawa 1961, s. 203—204.

³³ Z. Sufin: Zawód — praca — kariera, Warszawa 1965, s. 130.

³⁴ J. Kalinowska: Postawy robotników wobec pracy, Warszawa 1978, s. 41.

— gotowość do działania i sposób wykonywania tych zadań (komponent behawioralny).

Postawy te wyrastają w konkretnych warunkach, są korelatem stosunku do pracy oraz jako wykładnik realizacji zadań i funkcji przedsiębiorstwa. Stanowią one wypadkową wielu elementów, tak subiektywnych ocen i dążeń, jak i obiektywnych niezależnych od pracownika³⁵.

Na ogólną postawę wobec pracy składa się wiele postaw „cząstkowych” wobec różnych aspektów obiektu, jakim jest praca. Słusznie zauważa K. Bujak, że liczba i zakres „postaw cząstkowych” wobec pracy „zależy przede wszystkim od tego, z jakimi przejawami i aspektami społecznego procesu pracy dany człowiek się styka i jaki jest charakter tych styczności”³⁶.

W literaturze naukowej nie ma pełnej zgodności co do wskaźników postawy wobec pracy. Wskaźnikiem może być zadowolenie z pracy, zakładu, wykonywanych czynności lub istniejących warunków w danym zakładzie. Może być również deklaracja dotycząca pozostania w zakładzie lub też ocena wykonywanego zawodu.

Inną metodą określenia postawy wobec pracy jest badanie pozycji, jaką w hierarchii wartości danej jednostki lub zespołu zajmuje praca³⁷.

Postawa wobec pracy obejmuje szereg znaczących aspektów, między innymi wartość, którą pragnie się osiągnąć. Przez wartość rozumiemy wszystko to, co stanowi przedmiot potrzeb, aspiracji i dążeń człowieka. Do wartości można zaliczyć przedmioty materialne, zarobek, pracę, idee, typy działania jak i osoby, grupy społeczne, instytucje itp. Wartości można rozpatrywać w kontekście działania człowieka oraz w kontekście jego potrzeb i dążeń. Wynikają one z potrzeb ludzkich, ale ukształtowane są przez wzory kultury danego społeczeństwa w silniejszej mierze niż potrzeby, które też tym wzorom podlegają. Wartości są źródłem selekcji pewnych sposobów postępowania i nadają kierunek działaniu, a dzięki temu pojawiają się określone „orientacje na wartości”³⁸.

Praca funkcjonuje jako wartość społeczna, ugruntowana w hierarchii wartości pracownika i jego celach życiowych. Należy więc przypuszczać, że pracownik ocenia cechy wykonywanych zadań i preferuje normy społecznego zachowania w zakładzie pracy w zależności od tego, czym jest dla niego praca³⁹.

Postawy wobec pracy w literaturze najczęściej dzieli się na: instrumentalne (praca ma znaczenie jedynie jako środek do osiągnięcia innych wartości) i autoteliczne (praca stanowi wartość samą w sobie)⁴⁰.

„Wiadomo powszechnie, — pisze St. Kryśków — że pogłębia się u nas proces nobilitacji pracy jako nadrzędnej wartości społecznej oraz niezbęd-

³⁵ B. Klimiński: Aspiracje młodych techników i ich postawy wobec pracy zawodowej, Toruń 1977, s. 11 (maszynopis w bibliotece uniwersyteckiej w Toruniu).

³⁶ K. Bujak: Postawy młodzieży szkolnej wobec pracy jako wartości społecznej. *Studia Socjologiczne* 1977, nr 2, s. 111.

³⁷ Por. B. Klimiński, jw., s. 51.

³⁸ D. Dobrowolska: Praca zawodowa jako wartość w życiu jednostki. Zarys problematyki, w: Problematyka i metody badań nad zadowoleniem z pracy (pod red. A. Sarapaty), Wrocław 1973, s. 9—32.

³⁹ W. Piwowarski: Typ i charakter religijności katolików polskich a postawy wobec pracy, dz. cyt., s. 9.

⁴⁰ B. Nowakowski: Czynniki warunkujące postawy wobec pracy, *Studia Socjologiczne* 1977, nr 1, s. 187.

nego warunku indywidualnej satysfakcji. Powszechnie staje się przeświadczenie, że praca ma nie tylko wartość instrumentalną, jako źródło utrzymania pracownika i jego najbliższych, lecz jest także wartością samą w sobie. Wartością, która napędza ludzkie życie istotną treścią, nadaje pracownikowi pełną godność⁴¹.

Praca zarobkowa dla każdego człowieka służy do zaspokajania potrzeb materialnych, czyli w zasadzie ma charakter instrumentalny. Trudno więc jest w praktyce codziennej stwierdzić, kiedy i który pracownik posiada postawę instrumentalną czy autoteliczną wobec pracy. Można jednak dopatrzeć się pewnych orientacji sięgając głębiej. Pracownik o postawie autotelicznej, dla którego praca jest wartością, będzie przejawiał dyspozycje do realizacji twórczych funkcji pracy, aktywność zwróconą do doskonalenia własnej osobowości w toku pracy, chęć kształtowania stosunków społecznych i służenia dobru społeczeństwa. Natomiast pracownik o postawie instrumentalnej będzie traktował pracę jako normę, czyli środek do osiągnięcia innych wartości, może nawet wartości niższego rzędu, np: korzyści materialne, władza służąca dominacji, egoistyczne cele i interesy. Oprócz postaw skrajnych (instrumentalnych i autotelicznych) mogą kształtować się postawy ambiwalentne, które charakteryzują się współwystępowaniem elementów postaw instrumentalnych i autotelicznych⁴².

Należy również pamiętać, że powyższe postawy wobec pracy kształtują się nie tylko w kontekście zakładu pracy — *Zamech*⁴³, ale także w szerokim kontekście kulturowo-społecznym miasta Elbląg. Uzyskane materiały empiryczne pozwolą na uchwycenie tych aspektów.

W temacie niniejszej pracy użyto również pojęcia „inteligencja techniczna” — chodzi tu o inżynierów i techników, których objęto badaniami. Inżynierowie posiadają wykształcenie specjalistyczne, naukowo-praktyczne osiągnięte na wyższej uczelni technicznej, dzięki której zdolni są adoptować swą wiedzę w sytuacjach szczegółowych i rozwiązywać konkretne problemy w dziedzinie materialnej. Technicy zaś posiadają średnie wykształcenie zawodowe, zapewniające im formację praktyczną, związaną jednak z elementami poznania naukowego⁴⁴.

W związku z przyjętą w niniejszej rozprawie koncepcją strukturalnej definicji postawy wobec pracy, w ankiecie zostaną uwzględnione syndromy pytań dotyczących trzech parametrów: hierarchia wartości w pracy zawodowej, asocjacje afektywne⁴⁵ wobec pracy, komponent behawioralny postaw wobec pracy. W tych trzech płaszczyznach dokonana zostanie empiryczna weryfikacja postaw wobec pracy badanej inteligencji technicznej.

⁴¹ S. K r y ś k ó w : Wpływ kultury współżycia w socjalistycznym zakładzie pracy na kształtowanie się właściwych postaw pracowniczych, w: *Kultura w środowisku pracy* (pod red. J. Sztumskiego), Warszawa 1979, s. 16—17.

⁴² W. P i w o w a r s k i : Postawy religijne a postawy wobec pracy, dz. cyt., s. 309.

⁴³ *Zamech* — Zakłady Mechaniczne im. Gen. K. Świerczewskiego.

⁴⁴ J. S i e g : Kultura, praca i technika, w: *Człowiek istnienie i działanie* (pod red. R. Darowskiego), Kraków 1974, s. 177.

⁴⁵ Asocjacje afektywne są to związki emocji tworzące komponent emocjonalno-oceniający wobec przedmiotu postawy, por. S. N o w a k , dz. cyt., s. 29—30.

§ 2. Stan badań, cel badań, problematyka, hipotezy

Zagadnienie wpływu religii na pracę człowieka dyskutowane jest w literaturze zachodniej szczególnie od czasu ukazania się książki Maksa Webera, ukazującej wpływ etyki protestanckiej na wytworzenie się ducha kapitalizmu⁴⁶.

Religijny konkretny sposób prowadzenia życia jest jednym z czynników determinujących etykę gospodarczą⁴⁷. „Wpływ religii na rozwój życia gospodarczego, [...] — pisze B. Häring — jest bardzo wielowarstwowy [...] różnorodne zagadnienia zorganizowanej społeczności wiernych często bardzo mocno odbijają się w dziedzinie życia gospodarczego”⁴⁸. Religijna społeczność jako taka posiada wartości gospodarcze, dlatego też gospodarczo postępuje i nadaje piętno życiu gospodarczemu⁴⁹.

M. D. Chenu wykazuje, że tak ogromny rozwój techniki i nauki nastąpił dzięki „odbóstwieniu” świata, które zostało dokonane przez chrystianizm⁵⁰. Człowiek jest współtwórcą dzieła stworzenia, ponieważ przez pracę uczestniczy w działaniu Bożym⁵¹.

„W kapitale chrześcijaństwa mieści się religijność o zasięgu kosmicznym, a praca jest jednym z jej zasadniczych elementów. „Cywilizacja pracy” — jak to się już określa wiek XX — i służąca jej cywilizacja techniki, są pięknym terenem działania łaski Chrystusowej. Żyjemy oto w epoce, kiedy maluczcy i prostaczkowie — właśnie dzięki temu, że są ludźmi pracy — mogą wejść do królestwa Bożego”⁵². Dzięki humanizacji i chrystianizacji człowiek odkrywa ostateczne znaczenie pracy w ogólnym planie Boga Stworzyciela: „Bóg wezwał człowieka do współpracy w postępującym naprzód organizowaniu świata, dla którego człowiek ma być obrazem Boga, demiurgiem i świadomością”⁵³. Aktywnie i dobrowolnie uczestnicząc w stwórczym działaniu Boga, człowiek przez pracę sam doskonali się oraz rozwija swoje środowisko⁵⁴.

Podobnie P. Teilhard de Chardin uważa, że dzieło stworzenia nie zostało jeszcze ukończone. Człowiek jest współpracownikiem, pomocnikiem Boga, „kontynuatorem dzieła stworzenia”. Każda nasza praca „przyczynia się do dopełnienia Chrystusa w Jego całości mistycznej”⁵⁵, ponieważ „stwarzanie świata trwa jeszcze, a w nim Chrystus się dopełnia”⁵⁶. Chrześcijanin powinien wykonywać każdą pracę z przeświadczeniem, że Chrystus oczekuje na

⁴⁶ M. Weber: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, Tübingen 1934, s. 205.

⁴⁷ M. Weber: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, t. 1, Tübingen 1922, s. 238 n.

⁴⁸ B. Häring: *Religia a życie gospodarcze*, w: *Nauka Chrystusa — Socjologia religii*, t. VI, Poznań 1966, s. 164.

⁴⁹ Tamże, s. 165—166.

⁵⁰ M. D. Chenu: *Człowiek w nowych warunkach cywilizacji technicznej*, w: *Wybór pism*, Warszawa 1971, s. 343—344.

⁵¹ M. D. Chenu: *O teologię pracy*, w: *Wybór pism*, dz. cyt., s. 382.

⁵² Tamże, s. 384.

⁵³ M. D. Chenu: *Teologia pracy*, w: *Wybór pism*, dz. cyt., s. 444.

⁵⁴ Tamże, s. 456—460.

⁵⁵ P. Teilhard de Chardin: *Wybór pism*, Warszawa 1965, s. 28.

⁵⁶ P. Teilhard de Chardin: *Ecrits du temps de la guerre*, Paris 1965, s. 375.

jej rezultaty, dlatego powinien „chcieć wspierać ludzki wysiłek bardziej niż wszyscy niewierzący”. Wiara w Chrystusa stanowi najpotężniejszy bodziec do ufnej pracy nad budowaniem przyszłości. „Nikt przecież nie ma tyłu, co oni, powodów, by wierzyć we wszechświat, by rzucić się do natarcia i zdobyć go”⁵⁷. A zatem chrześcijanin jest lepiej niż ktokolwiek przygotowany do przyjęcia właściwej (autotelicznej) postawy wobec pracy.

J. Lacroix z dumą stwierdza, że chrystianizm leży u podłoża współczesnego postępu w opanowaniu przyrody i podboju kosmosu⁵⁸.

Badania nad wpływem postaw wobec religii na aktywność gospodarczą zrealizował między innymi D. Moberg. Analiza wyników tych badań wskazuje, że ludzie wierzący przyczyniają się do:

- a) kształtowania uczciwości;
- b) stymulowania konsumpcji;
- c) popierania aktywności gospodarczej⁵⁹.

W aspekcie funkcjonalnym światopogląd⁶⁰ jest nadrzędnym stabilizatorem czynników motywacji i satysfakcji z pracy. Ta osobowościowa struktura wpływa na wytworzenie motywów i czynników zadowolenia z pracy oraz zapewnia im pewną trwałość u danej jednostki⁶¹. W badaniach nad wpływem światopoglądu na wartości pracy, motywy i czynniki zadowolenia z pracy, należy uwzględnić nie tylko typ światopoglądu, ale także i poziom jego rozwoju. Należy zbadać w jakim stopniu idee chrześcijańskie zostały zinterioryzowane i ugruntowane, na ile prawdy chrześcijańskie służą jako kryterium oceny zdarzeń, w jakiej mierze chrześcijańskie ideały stały się programem postępowania. W badaniach amerykańskich stwierdzono, że poziom rozwoju części światopoglądu dotyczącej własnej osoby ma największy wpływ na motywację pracy⁶².

W Polsce problem wpływu religii na postawy wobec pracy nie został dotychczas zbadany i opracowany. Wielokrotnie jednak, najczęściej ubocznie, poruszano interesującą nas problematykę, wskazując na światopogląd jako źródło inspiracji do pracy.

Wybitny psycholog Kazimierz Obuchowski pisze: „Można wykazać, że bez zaspokojenia potrzeby sensu życia człowiek nie będzie pracował z optymalną wydajnością, [...] Człowiek bez określonej filozofii życia, określonej ideologii, dostarczającej tego, co może zapewnić mu poczucie sensowności jego egzystencji, będzie zachowywał się jak pyłek miotany sprzecznymi podmuchami wiatru, nie zdobędzie się na konsekwentną, wytrwałą, wymagającą wielu wyrzeczeń i wysiłku politykę wobec losu, a więc też jego udział w postępie stanie się niemożliwy”⁶³.

Motywacje do pracy skutecznie oddziałują na ludzką aktywność, jeżeli są głęboko zakorzenione w świadomości wyznaczonym przez człowieka, zin-

⁵⁷ P. Teilhard de Chardin: Pisma wybrane, Warszawa 1967, s. 41—43.

⁵⁸ J. Lacroix: Pourquoi le travail?, w: Semaines Sociales de France, Lyon 1965, s. 106.

⁵⁹ D. Moberg: The Church as a Social Institution, Englewood Cliffs 1962, s. 170—174.

⁶⁰ Światopogląd są to przekonania o sensie świata i życia ludzkiego. Por. W. Marciszewski: O zjawisku światopoglądu, (Próba wiwisekcji), *Znak* 1960, nr 2—3, s. 310—322.

⁶¹ Por. E. A. Locke: Toward a theory of task motivation and incentives, *Organizational Behavior and Human Performance* (1968) 3, s. 157—189, za: Cz. Waleśa: Światopogląd a motywacja do pracy, w: Człowiek i praca, dz. cyt., s. 294.

⁶² Cz. Waleśa: Światopogląd a motywacja do pracy, w: Człowiek i praca, dz. cyt., s. 298.

⁶³ K. Obuchowski: Psychologia dążeń ludzkich, Warszawa 1967, s. 167.

teriyorowanym przez niego, humanistycznie zorientowanym światopoglądzie⁶⁴.

W wykładzie *Typ i charakter religijności katolików polskich a postawy wobec pracy* wygłoszonym w 1975 r. na KUL-u ks. Władysław Piwowarski wskazując na możliwość oddziaływania postawy religijnej na postawy wobec pracy, zależność tę formułuje w następujący sposób „im bardziej osobowa i zindywidualizowana religijność, tym bardziej intensywna postawa wobec pracy”⁶⁵.

Omawiając *Religijny potencjał pracy*⁶⁶ ks. Czesław Bartnik podaje podstawowe jego cechy:

1. Praca posiada w religii oryginalny potencjał w postaci swoistej energii religijnej.
2. Religia chrześcijańska dysponuje potężnymi motywacjami działalności pracy.
3. Chrześcijaństwo traktuje pracę jako wartość ludzką o nieskończonych możliwościach.
4. Chrześcijaństwo chce pomóc ludzkości rozwijać idealnego pracownika jednostkowego oraz kolektywnego.

Można więc powiedzieć, że religia stanowi bardzo szczególne środowisko dla pracy, środowisko o wysokim potencjale pracy. Wyżej wymieniony autor mówi wręcz o „polskim eksperymencie społecznego, a nawet gospodarczego wykorzystania pracy bazującej na zjawisku religijności człowieka”⁶⁷.

Podsumowując swój artykuł *Światopogląd a motywacja do pracy* Cz. Waleśa stwierdza m. in., że:

- a) światopogląd jest stabilizatorem motywów pracy oraz współwarunkuje ich wytworzenie;
- b) często decyduje o zainteresowaniu treścią pracy, przez co nasila tendencje przeobrażenia pracy w naczelną potrzebę życiową;
- c) zadowolenie z pracy zależy od uwarunkowanego przez światopogląd wartościowania pracy i jej aspektów;
- d) pośrednio wpływa na motywację do pracy przez modyfikowanie percepcji klimatu pracy, kryteriów sukcesu, odporności na frustrację⁶⁸.

Istnieją jednak stwierdzenia diametralnie różne od powyższych, sugerujące, że to właśnie chrześcijaństwo, a konkretnie religia rzymsko-katolicka, preferuje postawy instrumentalne wobec pracy. A. Wolniak⁶⁹ mówi, że praca posiada w aksjologii rzymsko-katolickiej stosunkowo niską wartość w porównaniu ze światopoglądem materialistycznym. Dla osób niewierzących praca i związane z nią wartości stają się jednym z głównych wyznaczników sensu życia, jego zasadniczą treścią umożliwiającą samorealizację i samoekspresję jednostki, natomiast nadrzędne cele katolika związane są z pracą w sposób najwyżej pośredni.

⁶⁴ J. Wołkowski: *Filozofia pracy...*, dz. cyt., s. 75.

⁶⁵ W. Piwowarski: *Typ i charakter religijności...*, dz. cyt., s. 11.

⁶⁶ Por. Cz. Bartnik: *Chrześcijańska antropologia pracy*, *Życie i Myśl* 1978, nr 12, s. 96—97.

⁶⁷ Tamże, s. 97.

⁶⁸ Por. Cz. Waleśa, dz. cyt., s. 303—304.

⁶⁹ Por. A. Wolniak: *O niektórych światopoglądowych wyznacznikach stosunku do pracy*, *Człowiek i Światopogląd* (1976) nr 12, s. 22.

Upowszechnienie światopoglądu materialistycznego i laicyzacja społeczeństwa powinny doprowadzić z czasem do zaniku tego źródła mniejszego zaangażowania w pracę — konkluduje autorka powyższej wypowiedzi.

Wydaje się, że A. Wolniak mówiąc o przemianach religijności tradycyjnej oparła się na tezie sekularyzacyjnej⁷⁰ i traktuje religię wyłącznie jako zmienną zależną od czynników kulturowo-społecznych. Oznacza to, że religijność ulega osłabieniu lub w ogóle zanika wraz z pogłębianiem się przemian w kulturze i w społeczeństwie. Nie uwzględnia jednak nowszych badań⁷¹ stwierdzających, że religia w nowoczesnych społeczeństwach nie zanika, lecz zmienia formy. W miarę kształtowania się nowoczesnego społeczeństwa technicznego upowszechniają się również nowe formy religijności. Socjologowie religii stoją na stanowisku, że religijność w nowoczesnym społeczeństwie technicznym może stanowić czynnik współtworzący to społeczeństwo, a tym samym postawy wobec religii mają realny wpływ na postawy wobec pracy⁷².

W Polsce były to jednak wciąż teoretyczne analizy i rozważania, a wpływ religijności na postawy wobec pracy nie był bezpośrednim przedmiotem badań empirycznych. Istnieją prace, które ubocznie poruszają interesujący nas problem. Koncentrują się one oddzielnie na postawach wobec religii lub postawach wobec pracy.

Badania nad religijnością i postawami religijnymi były i nadal są prowadzone przez różne placówki naukowe. Spośród świeckich środowisk należy wymienić Ośrodek Badania Opinii Publicznej przy „Polskim Radio i TV” zorganizowany przy końcu 1957 r. Ośrodek ten przeprowadził liczne badania w skali całego kraju oraz w skali miasteczek, miast i regionów⁷³.

Z badaniami nad religijnością związane były również: *Polskie Towarzystwo Religioznawcze*, *Euhemer* i *Zeszyty Argumentów (Człowiek i światopogląd)*⁷⁴. Wymienić należy także Wyższą Szkołę Nauk Społecznych oraz katedry socjologii uniwersytetów w Warszawie i Krakowie, gdzie interesowano się problematyką socjo-religijną.

Badania socjologiczne nad religijnością spośród środowisk katolickich prowadzi katedra socjologii na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, Akademii Teologii Katolickiej, a także niektóre środowiska kościelne, np: Katowice i Kraków.

W dziedzinie problematyki metodologicznej i teoretycznej uzupełnia je Zespół Więź w ramach *Biblioteki Więzi*⁷⁵.

S. Wilkanowicz w pracy *Mentalność techniczna a życie religijne*, omawia wpływ typu wykształcenia oraz pracy zawodowej na formowanie się specyficznych mentalności dla tych grup. Ludziom, którzy nie mają znajomości

⁷⁰ Por. np. J. M a t t h e s : Bemerkungen zur Säkularisierungstheorie in der neuen Religionssoziologie, w: Probleme der Religionssoziologie, Köln u. Opatów 1966, s. 65—77.

⁷¹ Por. np. Th. L u c k m a n n : Das Problem der Religion in der modernen Gesellschaft, Freiburg/B. 1962.

⁷² Por. W. P i w o w a r s k i : Postawy religijne a postawy wobec pracy, dz. cyt., s. 320—321.

⁷³ W. P i w o w a r s k i : Rozwój kierunków, problematyki i metod badań w polskiej socjologii religii, *Studia Warmińskie*, VIII (1971) s. 363.

⁷⁴ Por. K. J u d e n k o , Z. P o n i a t o w s k i : Socjologia religii, *Euhemer*, Przegląd Religioznawczy 10 (1966), nr 6 s. 39—40.

⁷⁵ Por. W. P i w o w a r s k i , jw. s. 363.

metod filozofii i teologii, a ponadto przyzwyczajeni są do „uważania eksperymentu i rachunku za nieodłączne składniki metody naukowej”⁷⁶ autor próbuje znaleźć sposoby przybliżenia pojęcia Boga.

A. Świącicki⁷⁷ oraz J. Tymowski⁷⁸ zajmowali się między innymi problemami etyki zawodowej inżyniera. A. Świącicki nie ogranicza się do problematyki ściśle technicznej, wskazuje inżynierom na doniosłość zagadnień humanistycznych.

W 1974 r. M. Józefczyk⁷⁹ przeprowadził na terenie parafii św. Mikołaja w Elblągu badania postaw religijnych wybranych grup inteligencji technicznej. Przebadano 180 mężczyzn reprezentujących 3 grupy. 60 abiturientów średnich szkół technicznych w przedziale wieku 20—21 lat przebadano przy pomocy ankiety audytoryjnej. Grupa ta stanowiła 65 % uczniów zobowiązanych do uczęszczania na lekcje religii. Dwie następne grupy po 60 osób to technicy i inżynierowie, którzy zostali przebadani przy pomocy kwestionariusza, który został im doręczony przez dzieci uczęszczające na lekcje religii (93% dzieci uczęszcza na lekcje religii). W podsumowaniu badań autor następująco charakteryzuje poszczególne grupy:⁸⁰

1. Abiturienti techników zajmują pierwsze miejsce w takich wskaźnikach jak praktyki religijne. Odznaczają się większym przywiązaniem do Kościoła parafialnego. Posiadają jednak niski poziom wiedzy religijnej, co nie sprzyja tworzeniu się przekonań religijnych. Wiara tej młodzieży jest poważnie zagrożona, ponieważ laicyzacja przenika od postaw do zachowań szczególnie w zakresie norm moralnych.
2. Technicy odznaczają się religijnością bardziej tradycyjną, cechy pozytywne wskazują jednak na ich podatność na oddziaływania duszpasterskie.
3. Postawy badanych inżynierów wykazują otwartość na wartości religijno-moralne i poczucie wspólnoty. Powyższe konsekwencyjne elementy wiary współlistnieją z zanikającymi negatywnymi cechami religijności tradycyjnej.

Obok badań przedstawicieli poszczególnych grup zawodowych, które są wciąż jeszcze w stadium początkowym, duże znaczenie dla niniejszej pracy w takiej mierze, w jakiej występują w nich interesujące nas zagadnienia, mają dotychczasowe badania środowisk przemysłowych ukazujące stan religijny społeczności globalnej. Na sympozjum polsko-austriackim, na temat: *Człowiek w środowisku miejskim*, które odbyło się w dniach 14—20 maja 1977 r. na KUL-u, między innymi W. Piwowarski⁸¹ prezentował temat: *Wzory życia religijnego w środowisku miejskim na przykładzie wybranych miast*. Autor przedstawił ogólne wnioski wynikające z badań przeprowadzonych

⁷⁶ S. Wilkanowicz: *Mentalność techniczna a życie religijne*, *Znak* 1962, nr 2—3, s. 170.

⁷⁷ A. Świącicki: *Zasady etyki zawodowej inżyniera*, *Gazeta cukrownicza* (1963) nr 9.

⁷⁸ J. Tymowski: *Propozycje kodeksu etyki inżynierskiej*, *Politechnik* (1966) nr 4.

⁷⁹ M. Józefczyk: *Postawy religijne inteligencji technicznej na przykładzie grup techników i inżynierów w Elblągu*, Warszawa 1976, (maszynopis w Archiwum ATK).

⁸⁰ Por., tamże, s. 200—203.

⁸¹ Por. W. Piwowarski: *Wzory życia religijnego w środowisku miejskim na przykładzie wybranych miast*, *Collectanea Theologica*, 46 (1976), z. 2, s. 148—149.

przez siebie w Puławach i Kazimierzu⁸², przez J. Mariańskiego⁸³ w Płocku i przez N. Karsznię⁸⁴ w Nowej Hucie:

1. W uprzemysłowionym środowisku miejskim zmniejsza się poziom religijności tradycyjnej. Około 30 % katolików badanych miast przyjmuje postawy tzw. „wybiórcze”, „selektywne”, które cechuje zachowanie wiary w Boga, przy jednoczesnym kwestionowaniu prawd wiary i norm moralności instytucjonalnej. Utylitaryzm, racjonalizacja postaw i indywidualizm eliminują autorytet Kościoła.
2. Pomimo zmniejszania się religijności tradycyjnej nie zmniejsza się religijność w ogóle. Hipoteza — im wyższe nasilenie procesów uprzemysłowienia, tym niższa religijność, nie została potwierdzona. 40—45 % katolików cechuje silne przywiązanie do wiary, rytualizm, identyfikacja z instytucjami religijnymi, niska wiedza religijna oraz słaby związek religii z moralnością.
3. 15—20 % mieszkańców badanych miast, to obojętni religijnie i niewierzący, natomiast 10—15 % stanowią katolicy o pogłębionej religijności.
4. Potwierdzono wpływ cech społecznych i demograficznych na zróżnicowanie religijności w miastach uprzemysłowionych i zmiany w jej tradycyjnym modelu. Środowisko rodzinne, kultura regionu i wykształcenie są według W. Piwowarskiego zmiennymi globalnymi. Gdy chodzi o pierwszą i drugą zmienną, badania potwierdziły, że sprzyjają one utrzymaniu tradycyjnego modelu religijności, a wykształcenie wpływa na odejście od tradycyjnego modelu przez zmianę systemu legitymizacji postaw i zachowań moralnych.

Widoczne jest upowszechnianie się postaw wybiórczych i skrajnych.

Drugi nurt badań koncentrował się na postawach wobec pracy. Poniżej przytaczamy niektóre z nich.

A. Sarapata⁸⁵ przeprowadził w 1959 r. badania nad inżynierami zakładów warszawskiego przemysłu maszynowego. Dokonał je przy wykorzystaniu ankiety pocztowej rozesłanej do inżynierów na terenie Warszawy. Autor uzyskał 75% zwrotów w stosunku do ankietowanych. W ramach badań Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk również w 1959 r. Z. Kowalewski⁸⁶ przeprowadził badania nad inżynierami-chemikami. Przebadał przy pomocy ankiety i wywiadu 908 osób. Zainteresowania autora obejmują zagadnienia pozycji społecznych i zawodowych inżynierów-chemików i problematykę identyfikacji zawodowych i kulturowych. Z przytoczonych wyników badań, widoczne jest, że identyfikacja z zakładem pracy u inżynierów-chemików jest znacznie rzadsza niż identyfikacja z zawodem. W latach

⁸² Por. W. Piwowarski: Religijność miejska..., dz. cyt.,

⁸³ Por. J. Mariański: Więź społeczna parafii miejskiej w rejonie uprzemysłowionym. Studium socjologiczne (Archiwum KUL, maszynopis pracy doktorskiej), Lublin 1972.

⁸⁴ Por. N. Karsznia: Przynależność do parafii katolickiej w nowym środowisku wielkomiejskim. Studium psycho-socjologiczne parafii Nowa Huta — Mogiła (Archiwum KUL, maszynopis pracy doktorskiej), Lublin 1973.

⁸⁵ A. Sarapata: Studia nad uwarstwieniem i ruchliwością społeczną w Polsce, Warszawa 1965.

⁸⁶ Z. Kowalewski: Chemicy w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Studium o pozycji społecznej i kulturalnej inteligencji technicznej, Wrocław 1962.

1960—1963 R. Dyoniziak⁸⁷ przeprowadził badania nad społecznym uwarunkowaniem wydajności pracy.

Jest to monografia socjologiczna krakowskiego zakładu przemysłowego, oparta na metodzie wywiadu standaryzowanego.

B. Bielawska⁸⁸ badała zadowolenie z pracy techników-włóknarzy. W 1975 r. B. Klimiński⁸⁹ przeprowadził badania techników do 30 roku życia, pracujących w Przedsiębiorstwie Przemysłu Chemicznego w Toruniu. Badaniami objął grupę 170 osób, w tym 46,5% kobiet, przy pomocy kwestionariusza i wywiadu.

B. Morawski dokonując przeglądu badań potwierdza wysuwaną przez wielu hipotezę, że pracownicy z niższym wykształceniem i na niższych stanowiskach częściej preferują zarobek niż osoby z wyższym wykształceniem i na wyższych stanowiskach⁹⁰.

Podobnie J. Kulpińska⁹¹ omawiając postawy włóknarzy wobec pracy stwierdza, że częściej deklarują postawy autoteliczne pracownicy inżynierjno-techniczni niż pracownicy na stanowiskach niekierowniczych i robotnicy. M. Lewandowska⁹² chcąc wykazać, że kadra inżynierska charakteryzuje się swoistą „mentalnością techniczną”, analizuje wyniki badań socjologicznych przeprowadzonych przez A. Grzelakową, K. Dyoniziaka, A. Matejko, Z. Kowalewskiego, A. Sarapatę, J. Koralewicz-Zębik i E. Pierzchałę, w szczególności zaś dane dotyczące systemu wartości uznawanego przez inżynierów oraz postaw i aspiracji życiowych.

Jak widać z przeglądu literatury przedmiotu, brak jest badań dotyczących wpływu postaw religijnych na postawy wobec pracy. Problematyka ta jest obecnie przedmiotem szerszych badań zapoczątkowanych przez Katedrę Socjologii Religii KUL. Dotychczas dostępne są wyniki z badań tego typu zrealizowanych przez Zofię Barnaś⁹³. Autorka przeprowadziła badania w 1976 r. na terenie Fabryki Łożysk Tocznych w Kraśniku Fabrycznym. W badaniach uwzględniono młodzież obojga płci w wieku 18—30 lat, dzieląc ją na dwie grupy — hotelową (zamieszkałą w hotelach na terenie Kraśnika Fabrycznego) i parafialną (dojeżdżającą do pracy z pobliskich okolic, a skupiającą się w duszpasterstwie parafialnym). Zaplanowano przebadanie po 200 osób z każdej grupy. Po odrzuceniu ankiet nieprawidłowo wypełnionych przez respondentów jako materiał empiryczny autorka zakwalifikowała 364 ankiety (po 182 z każdej grupy), które poddała analizie ilościowej, a następnie dokonane ustalenia zinterpretowała w ramach założonych hipotez oraz stanu wiedzy z zakresu postaw wobec religii i postaw wobec pracy, a także ich uwarunkowań. Analizy wyników badań wykazały, że większe nasilenie właściwych pozytywnych postaw wobec pracy występuje w grupie parafialnej

⁸⁷ R. Dyoniziak: *Spoleczne uwarunkowania wydajności pracy*, Warszawa 1967.

⁸⁸ B. Bielawska: *Zadowolenie młodych techników — włóknarzy z pracy na zajmowanych stanowiskach*, *Humanizm Pracy* (1971) nr 4.

⁸⁹ B. Klimiński, dz. cyt.

⁹⁰ B. Morawski, dz. cyt.

⁹¹ Por. J. Kulpińska: *Postawy robotników — włóknarzy wobec pracy i zmian w przemyśle*, w: *Włókniarze w procesie zmian*, Warszawa 1975, s. 23.

⁹² Por. M. Lewandowska: *Mentalność kadry inżynierskiej w świetle stanu badań socjologicznych* (Archiwum KUL, praca magisterska), Lublin 1978.

⁹³ Z. Barnaś: *Postawy wobec religii a postawy wobec pracy młodzieży pozaszkolnej w wybranych środowiskach społecznych na przykładzie Kraśnika Fabrycznego* (Archiwum KUL, praca doktorska), Lublin 1980.

niż w grupie hotelowej. Została zweryfikowana hipoteza, że młodzież, która związana jest z religią, charakteryzuje się bardziej pozytywnymi postawami wobec pracy we wszystkich ich podstawowych parametrach.

Drugą z hipotez, która mówiła, im bardziej świadoma i pogłębiona religijność, tym bardziej pozytywne postawy wobec pracy, próbowano zweryfikować w oparciu o trzy typy religijności młodzieży: pogłębionej, selektywnej i tradycyjnej. Przeprowadzone analizy wykazały, że zależność nie jest tak wyraźna jak przypuszczano⁹⁴. Autorka kończąc pracę stwierdza: „Jak się okazało hipotezy dotyczące wpływu religii na pracę bardziej weryfikują się w postawach skrajnych wobec religii aniżeli w postawach pośrednich [...]”. Badania nad niewielką grupą młodzieży nie upoważniają do szerszych uogólnień. Dlatego należałoby postulować badania nie tylko różnych kategorii społecznych, np: robotników, rolników, inteligencji, ale także różnych środowisk społecznych”⁹⁵.

Mając na uwadze powyższe wyjaśnienia, podstawowy problem tej rozprawy sprowadza się do pytania: czy i w jakim stopniu istnieje zależność między postawami wobec religii a postawami wobec pracy inteligencji technicznej? Chodzi o zbadanie czy i o ile religijność badanych inżynierów i techników wywiera wpływ w zakresie wyróżnionych poprzednio komponentów (poznawczy, emocjonalno-oceniający, behawioralny) postaw wobec pracy.

Na podstawie przeprowadzonej powyżej operacjonalizacji podstawowych pojęć i wiedzy ogólnej w zakresie przedmiotu tej pracy, biorąc pod uwagę zasygnalizowany problem, można w sposób zasadniczy sformułować następujące hipotezy robocze, które zostaną zweryfikowane dzięki analizie wyników przeprowadzonych badań empirycznych:

1. Inżynierowie i technicy w jakikolwiek sposób związani z religią odznaczają się bardziej pozytywnymi postawami wobec pracy aniżeli inżynierowie i technicy religijnie obojętni i niewierzący. Postawy wobec religii ujmujemy w postaci skali continuum, na której krańcach znajdują się niewierzący i głęboko wierzący, a pośrodku wierzący selektywni i religijnie obojętni. Inaczej mówiąc, istnieje zależność między postawami inżynierów i techników wobec religii a ich postawami wobec pracy.

2. Im bardziej jest świadoma i pogłębiona religijność inżynierów i techników, tym bardziej pozytywne są postawy wobec pracy. Chodzi tutaj o trzy postawy religijne, a mianowicie o katolików pogłębionych, katolików tradycyjnych i katolików selektywnych. Przypuszcza się, że wśród tych trzech kategorii postaw najbardziej pozytywne postawy wobec pracy reprezentują katolicy pogłębieni, nieco mniej pozytywne katolicy tradycyjni, zaś najmniej pozytywne katolicy selektywni.

3. Technicy, jako bardziej związani z religią, częściej przyjmują postawy autoteliczne wobec pracy niż inżynierowie. Wydaje się, że hipoteza ta znajduje wyjaśnienie m. in. we wspomnianej uprzednio „mobilności intelektualnej”, która sprzyja kształtowaniu się postawy krytycznej wraz ze wzrostem wykształcenia. W związku z tym można przyjąć, że u techników częściej niż u inżynierów występuje identyfikacja osobistych celów życiowych z celami religii. Religia zaś domaga się rzetelnej, uczciwej i sumiennie wykonywanej

⁹⁴ Por. tamże, s. 230—232.

⁹⁵ Tamże, jw., s. 232.

pracy. Można więc w sposób zasadny sformułować hipotezę, że technicy posiadają bardziej pozytywne postawy wobec pracy niż inżynierowie.

4. Kobiety, jako bardziej religijne, częściej przyjmują postawy autoteliczne wobec pracy niż mężczyźni. Z badań socjo-religijnych przeprowadzonych w różnych rejonach i środowiskach społecznych wynika wyraźnie, że wśród kobiet występuje większe nasilenie religijności niż wśród mężczyzn⁹⁶. Wydaje się więc słuszne postawienie hipotezy, że kobiety posiadają bardziej pozytywne postawy wobec pracy niż mężczyźni.

W celu rozwiązania postawionego problemu i przeprowadzenia weryfikacji wysuniętych hipotez, w oparciu o zgromadzony materiał w kolejnych rozdziałach zostanie przeprowadzona analiza bardziej szczegółowych zagadnień.

Po wyjaśnieniach wstępnych zostanie przedstawiona charakterystyka zakładu pracy i badanej zbiorowości przez podanie rysu historycznego oraz profilu produkcyjnego przedsiębiorstwa.

Następnie zostaną omówione cechy demograficzno-społeczne respondentów. Opis i ustalenia w tym zakresie pozwolą na ukazanie uwarunkowań badanego wpływu postaw wobec religii na postawy wobec pracy. Problematyka ta będzie przedstawiona w rozdziale drugim.

Rozdział trzeci oparty już o uzyskany materiał źródłowy, będzie zawierał analizy stanu życia religijnego badanych techników i inżynierów. Zgodnie z omówioną w paragrafie pierwszym niniejszego rozdziału koncepcją postawy wobec religii według Tilanusa, będą analizowane w kolejnych paragrafach takie parametry⁹⁷ jak: wiara religijna, stan praktyk religijnych oraz moralność religijna, a w ich ramach wskaźniki⁹⁸ poszczególnych aspektów religijności badanej inteligencji technicznej. Ostatni paragraf tego rozdziału poświęcony będzie opracowaniu typologii badanej zbiorowości.

Treścią czwartego rozdziału będą analizy wpływu wyodrębnionych (w 4-tym paragrafie 3-go rozdz.) typów postaw wobec religii na hierarchię wartości wśród badanej inteligencji technicznej. W ramach niniejszego komponentu poznawczego zostanie przeanalizowane miejsce pracy w systemach wartości (§ 1) i wartości związane z pracą (§ 2).

W rozdziale V zostanie zbadany (w ramach komponentu emocjonalno-oceniającego) wpływ poszczególnych typów postaw wobec religii na asocjacje afektywne wobec pracy, czyli związki emocji wobec pracy⁹⁹. Analiza tego wpływu przeprowadzona będzie przez badanie zadowolenia z pracy (§ 1) i ocen wykonywanej pracy dokonywanych przez respondentów w poszczególnych typach postaw wobec religii (§ 2).

Wreszcie w rozdziale VI będzie badany wpływ typów postaw wobec religii na komponent behawioralny (działanie) postaw wobec pracy. W tym celu

⁹⁶ Por. np. W. Piwowarski: Religijność miejska..., dz. cyt., s. 366, por. też A. Pa-welczyńska: W powiatowym mieście, Warszawa 1964, s. 50.

⁹⁷ W niniejszym opracowaniu termin parametr (dymensja) odnosić się będzie do podstawowych elementów religijności, jak: wiara religijna, praktyki religijne i moralność religijna. Z poszczególnymi parametrami wiązać się będzie pewna liczba wskaźników.

⁹⁸ Wskaźnik to szczegółowe zjawisko lub cecha, dzięki którym można mierzyć parametr. Znaczenie terminu wskaźnik precyzuje S. Nowak: Metody badań socjologicznych, Warszawa 1965, s. 202 nn.

⁹⁹ S. Nowak: Pojęcie postaw w teoriach i stosowanych badaniach społecznych, w: Teorie postaw (pod red. S. Nowaka), Warszawa 1973, s. 39—40.

będą analizowane w poszczególnych typach postaw wobec religii deklarowane zamiary wobec pracy (§ 1) i pragnienia realizowane wobec pracy.

Analizy rozdziałów: IV, V i VI pozwolą na rozwiązanie głównego problemu i przyjętych hipotez w niniejszej pracy. Realizacja nakreślonego programu zmierza do wyczerpującego opisu badanych zjawisk religijnych i społecznych oraz do wykrycia związków między nimi, co wskazuje na jej charakter diagnostyczny i weryfikujący. Będą stosowane metody właściwe dla socjografii (statystyczna, opisowa, porównawcza) i dla socjologii (formułowanie prawidłowości, poszukiwanie zależności).

§ 3. Opis badań, metody i wartość zebranego materiału

Badania empiryczne, które stanowią podstawowy materiał źródłowy, przeprowadzono na terenie miasta Elbląga w okresie od stycznia do maja 1979 r. Objęto nimi inżynierów i techników pracujących w Zakładach Mechanicznych im. Gen. Świerczewskiego. Jest to największy zakład produkcyjny w Elblągu, który zatrudnia ogółem 7600 osób¹⁰⁰, co stanowi 34,2% pracowników zatrudnionych w przemyśle.

W badaniach wzięto pod uwagę wykształcenie techniczne, dlatego z liczby 2543 pracowników z średnim i wyższym wykształceniem wyłączono 260 osób posiadających wykształcenie humanistyczne. Pozostałe osoby (2283) spisano alfabetycznie na osobne listy uwzględniające wykształcenie i płeć. Inżynierowie stanowili grupę liczącą 532 osoby, natomiast technicy 1751 osób.

Zaplanowano przebadanie kwestionariuszem ankiety po 100 osób z każdej grupy, co dało w sumie 200 odpowiedzi, ponieważ wzięto pod uwagę wykształcenie i płeć. Spis osób objętych badaniem ustalono drogą doboru losowego, typując z listy. Każdą ankietę umieszczono w kopercie z naklejonym znaczkiem pocztowym i zaadresowano na autora niniejszej rozprawy. Tak przygotowane ankiety rozniesiono wylosowanym respondentom do miejsca zamieszkania z prośbą o szczerą i anonimową wypełnienie ankiety oraz odesłanie drogą pocztową na adres wypisany na kopercie. Przewidując, że część ankiet nie zostanie wypełniona i odesłana, ponieważ nie wszystkie wylosowane osoby zastano w domu i pozostawiono ankiety domownikom lub sąsiadom z prośbą o przekazanie, po losowaniu rozniesiono po 150 ankiet z każdej grupy, czyli łącznie 600 egzemplarzy. Uzyskano 427 zwrotów ankiet, w tym 3 nie wypełnione. Jedna z nich posiadała adnotację świadczącą o braku zaufania odnośnie anonimowości odpowiedzi: „Szanowny Panie. Odsyłam Panu kwestionariusz nie wypełniony, gdyż w/g mnie nie jest on anonimowy dlatego, że jeżeli Pan przyniósł tylko do mnie i czeka na otrzymanie go, to i tak będzie Pan wiedział, że to ja pisałem, bo musi Pan tylko jeden egzemplarz otrzymać z powrotem. Proszę nie przysyłać takich kwestionariuszy”. Prawdopodobnie była to ankietka przekazana przez sąsiada z powodu nieobec-

¹⁰⁰ Ustalenia własne — stan na 1.01.1979 r. Miasto Elbląg liczyło w dniu 31 XII 1978 r. 104920 ludności, w tym w wieku produkcyjnym 65801 osób, zaś zatrudnionych w przemyśle 22242 osoby — por. Rocznik statystyczny województwa elbląskiego, Elbląg 1979, s. 72, 343, 344.

ności respondenta w czasie jej dostarczenia. Mimo wyjaśnienia jej celu¹⁰¹, jakie było umieszczone we wstępie, pozostała nieuzasadniona obawa przed wymagowanymi konsekwencjami szczerzej odpowiedzi. Odrzucono również kilka ankiet nieprawidłowo wypełnionych. Po otrzymaniu po sto ankiet z każdej spośród czterech grup (technicy: mężczyźni i kobiety, inżynierowie: mężczyźni i kobiety) rozpoczęto ich opracowanie.

W układzie kwestionariusza ankiety składającej się z 79 pytań posługiwano się pytaniami skategoryzowanymi i otwartymi, umożliwiającymi szczerze wypowiedzanie się na temat poszczególnych problemów. Odpowiedzi na pytania otwarte stanowiły materiał dla analiz jakościowych, uzupełniających analizę ilościową. Kwestionariusz zawierał wskaźniki charakteryzujące respondentów pod względem cech demograficzno-społecznych oraz wskaźniki mierzące także zmienne psychologiczno-społeczne i subiektywno-społeczne, jak np. zadowolenie z pracy, poczucie odpowiedzialności za zakład pracy, powiązanie z wiarą i stopień odpowiedzialności za nią. Zawarta w ankiecie problematyka koncentrowała się wokół pytania, jakie zależności występują między postawami wobec religii a postawami wobec pracy.

Respondenci wypełniali ankiety szczerze, widać to wyraźnie z analizy poszczególnych odpowiedzi, a także z opinii o celu ankiety. Pytanie 79 brzmiało „Co Pan [i] sądzi o powyższej ankiecie?”. Pozytywnych opinii zarówno co do celu ankiety, jak i co do jej formy oraz wpływu na życie religijne respondentów było 53%, negatywnych 15,8%. Na postawione pytanie nie umiało odpowiedzieć 6,7% badanych, a 24,5% nie dało odpowiedzi w ogóle.

Oto przykłady opinii pozytywnych wyrażonych przez inżynierów: „Winna dać obiektywny stosunek do życia ankietowanych. Należy kontynuować tego typu ankiety. Możliwość demokratycznych odpowiedzi” (m. l. 38 nr 80)¹⁰²; „Nie zdawałem sobie sprawy z tego, że stosunek do pracy jest funkcją tyłu składowych [...] była dla mnie okazją do refleksji nad moim życiem. „Życzę, aby wyniki tej pracy były wykorzystane w praktycznej działalności Kościoła, a może i Państwa” (m. l. 33 nr 9); „Pozwoli ocenić stosunek do życia religijnego i do pracy obecnego społeczeństwa” (m. l. 45 nr 100); „Spotkałam się pierwszy raz z taką ankietą, nie potrafię chyba trafnie wypowiedzieć swego sądu o niej. Staralam się uczciwie podejść do niej, potraktowałam poważnie!” (k. l. 24 nr 68); „Pozwoliła mi samej zastanowić się nad sobą, swoją postawą społeczną, moralną, religijną, po której stronie stoję, jakie są moje wartościowania. Jest sporządzona rzeczowo, wymaga konkretnych odpowiedzi. Dość obszerna, ale nie nużąca ani męcząca, trudno wykonać by ją krótko. Należy życzyć, by przy pomocy Bożej ankieta spełniła cel, do którego była pomyślana. Mam nadzieję, że o wynikach ankiety będzie można kiedyś usłyszeć” (k. l. 41 nr 56).

¹⁰¹ „Uniwersytet Lubelski prowadzi badania nad uwarunkowaniami postaw wobec pracy. Celem ich jest zebranie materiału do rozprawy naukowej. Wartość tego materiału zależy przede wszystkim od szczerzych i zgodnych z prawdą odpowiedzi. Zwracając się do Pana [i] z kwestionariuszem ankiety, mamy nadzieję, że spotkamy się ze zrozumieniem, życzliwością i poważnym podejściem do podjętych badań. Ankieta jest anonimowa, nie należy jej podpisywać. Zebrany materiał będzie opracowany w Zakładzie Socjologii Uniwersytetu Lubelskiego”.

¹⁰² Cytując wypowiedzi respondentów zastosowano następujące skróty: i. — inżynier, t. — technik, m. — mężczyzna, k. — kobieta, l. — lat, nr — numer ankiety.

Przykłady opinii pozytywnych wyrażonych przez techników: „Mogłaby być częściej. Świetnie pozwala poznać stosunek młodych ludzi o już prawie ukształtowanym charakterze — do życia” (m. l. 25 nr 99); „Popieram formę anonimowych ankiet. Ankiety tego typu bywają zawsze szczere. Dają pełny obraz i charakter ludzi ankietowanych oraz ujawniają poziom społeczeństwa” (m. l. 45 nr 49); „Takich ankiet powinno być więcej, a o problemach w nich poruszonych, po wyciągnięciu odpowiednich wniosków, powinno się mówić i pisać szerzej, podając do wiadomości publicznej” (k. l. 29 nr 3); „Ankieta jest konieczna, sądzę, że gdyby wszyscy mogli brać udział, mielibyśmy rozeznanie, że większość ludzi odczuwa potrzeby podobne do moich, po prostu odnajduje poczucie własnej godności, poczucie wartości człowieka, jego celu życia. Niestety nie zawsze chociaż bardzo tego chcemy, jesteśmy tym wzorem do naśladowania, ponieważ zatracamy własną osobowość stając się robotami ustroju socjalistycznego” (k. l. 40 nr 31).

Stosunkowo mniej (15,8%), ale istniały również wypowiedzi krytyczne o formie i celu ankiet. Oto przykłady wypowiedzi inżynierów: „Nie widzę bezpośredniego związku między stosunkiem do pracy a stosunkiem do wiary. Stosunek do wiary wynika z czynników światopoglądowych. Stosunek do pracy wynika głównie z czynników materialnych, ambicjonalnych i poznawczych” (m. l. 52 nr 90); „Nie wiem jakie ona ma dać przydatne dla życia efekty. Z doświadczenia wiem, że ankiety to strata czasu i papieru” (m. l. 36 nr 69); „Zbyt mocno zagląda do kieszeni i duszy” (m. l. 45 nr 82); „Stereotypowa, nie wnosząca nic nowego w przeprowadzonych dotychczas” (k. l. 38 nr 57).

Przykłady krytycznych wypowiedzi techników: „Nie wierzę, aby wyniki tej ankiety coś komukolwiek pomogły lub zmieniły... (m. l. 45 nr 98); „Mam poważne wątpliwości, czy ta ankieta w czymkolwiek pomoże” (m. l. 33 nr 90); „Jest trudna do wypełnienia i wymaga głębszego przemyślenia” (k. l. 28 nr 95).

Oprócz ankiet wypełnionych przez respondentów, stanowiących podstawowy materiał źródłowy, przeprowadzono wywiady z duszpasterzami miasta Elbląga. Ponadto zgromadzono dane z archiwów parafialnych i publikacje o badanym środowisku.

Wydaje się, że zgromadzony materiał jest wystarczający do opracowania podjętego problemu i związanych z nim hipotez.

II. CHARAKTERYSTYKA ZAKŁADU PRACY I BADANEJ ZBIOROWOŚCI

Człowiek jest w dużej mierze wytworem środowiska¹ w szerokim tego słowa znaczeniu; ono kształtuje jego osobowość, wyznacza pewne zachowania, decyduje o hierarchii wartości i potrzeb czy kulturze pracy. Badając wpływ postaw wobec religii na postawy wobec pracy uwzględnienie czynników środowiskowych konieczne jest w takim zakresie, w jakim wywierają

¹ Środowisko jest to „układ przedmiotów i innych organizmów żywych, które otaczają człowieka i wywierają jakiś wpływ na procesy zachodzące pod naskórką jego organizmu”. J. S z c z e p a ń s k i: *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1972, s. 250.

one wpływ na kształtowanie się powyższych postaw. Jak zaznacza G. Le Bras, nie można zrozumieć stanu religijnego danej grupy społecznej bez dokonania lustracji terenu². W. Piwowarski stwierdza wyraźnie, że „zjawiska życia religijnego nie występują w izolacji, lecz są umieszczone w szerszym kontekście warunków środowiskowych — geograficznych, społecznych i kulturalnych”³. Węższym, ale również ważnym środowiskiem kształtującym postawy człowieka jest zakład pracy. Każdy człowiek jest zarówno podmiotem jak i przedmiotem wychowania⁴.

Stąd też w obecnym rozdziale zostanie przedstawiony krótki rys historyczny miasta Elbląga i *Zamechu*, następnie profil organizacyjny i produkcyjny przedsiębiorstwa i wreszcie cechy demograficzno-społeczne respondentów.

§ 1. Rys historyczny miasta i przedsiębiorstwa

Współczesne miasto Elbląg położone jest na styku dwu skrajnie odmiennych jednostek morfologicznych, co stanowi specyfikę geograficznego środowiska. W południowo-zachodniej części miasta znajduje się najniższy punkt — ok. 0,5 m n. p. m., a bezpośrednio za granicą miasta rozciąga się teren depresyjny (Żuławy) o głębokości do 1,3 m poniżej poziomu morza.

Panuje tu mikroklimat elbląski, tzn. klimat ciepły i wilgotny. Wschodnia część miasta, w której najwyższy punkt w mieście osiąga 131 m.n.p.m. przechodzi w Wysoczyznę Elbląską (najwyższy szczyt wynosi 197 m.n.p.m.), która posiada klimat suchy i zimny (tzw. Syberia Elbląska)⁵.

W 1237 roku Krzyżacy wspomagani przez Lubeczan zbudowali zameczek nad rzeką Elbląg, od tej daty rozpoczynają się pisane dzieje miasta⁶. Elbląg jako osada niemieckich kolonistów, stał się wypadowym punktem dla dalszej ekspansji krzyżackiej. Nowa osada ma dogodne położenie, ponieważ Nogat wpadający do rzeki Elbląg łączy z Wisłą, a nadto wiodą stąd drogi wodne i lądowe do Warmii i Sambii⁷.

Dzięki korzystnemu położeniu miasto szybko rozwijało się. Elbląg w latach 1251—1309 (do czasu przeniesienia stolicy wielkiego mistrza z Wenecji do Malborka) był siedzibą krajowych mistrzów krzyżackich. Oprócz niemieckich osadników z Lubeki osiedlają się tu również Polacy i Czesi. W 1338 r. przybyli do Elbląga polscy dominikanie, którzy walczyli o polskość miasta i oskarżali Krzyżaków o samowolę (np. proces warszawski 1339 r)⁸.

² G. Le Bras: *Études de sociologie religieuse. De la morphologie à la typologie*, t. II, Paris 1956, s. 597—598.

³ W. Piwowarski: *Religijność wiejska w warunkach urbanizacji*, Warszawa 1971, s. 53.

⁴ W. Szezech: *Osobowość pracownika w kontekście zadań wychowawczych zakładu pracy*, w: *Zakład przemysłowy — jednostka funkcji produkcyjnych i wychowawczych. Materiały na konferencję naukową*, Kraków 1975, s. 8.

⁵ M. Józefczyk: *Religijność i moralność na początku samodzielnego życia. Studium socjologiczne na podstawie badań przeprowadzonych wśród osób w wieku 25—30 lat w parafii św. Mikołaja w Elblągu*, Warszawa 1978 (Archiwum ATK, maszynopis pracy doktorskiej), s. 32.

⁶ Tamże, s. 34.

⁷ S. Gierszewski: *Elbląg, przeszłość i teraźniejszość*, Gdańsk 1978, s. 19—20.

⁸ W. Piechocki: *Ostródzko-elbląski szlak wodny*, Warszawa 1982, s. 73.

Przez długi czas Elbląg był jedynym portem morskim na ziemiach staropruskich. Na podgrozdziu powstaje nowe miasto i rośnie nienawiść do Krzyżaków. W początkach XV wieku Gdańsk mający dogodniejsze położenie geograficzne, gospodarczo wyprzedza Elbląg⁹.

Po bitwie pod Grunwaldem ludność Elbląga wypędza Krzyżaków i poddaje się (22 lipca 1410 r.) Władysławowi Jagielle, otrzymując specjalne przywileje. Jednakże już we wrześniu Krzyżacy ponownie zdobywają Elbląg i mszczą się na jego mieszkańcach. Ciągłe konflikty pomiędzy władzą krzyżacką a społeczeństwem pomorskim doprowadziły do utworzenia w Elblągu 21 lutego 1440 r. Związku Pruskiego, mającego na celu walkę o sprawiedliwość¹⁰.

12 lutego 1454 r. podczas wojny trzynastoletniej (1454—1466) wypędzono Krzyżaków i zniszczono zamek. Po złożeniu hołdu Kazimierzowi Jagiellończykowi (1454) Elbląg przeżywa do 1772 r. okres świetności, rozwijając handel zbożem wywożonym za granicę do odległych krajów. Królowie polscy obdarzyli Elbląg przywilejami i daleko idącym samorządem¹¹.

Królowie pruscy zawistnym okiem patrzyli na swobody mieszkańców Prus Królewskich. Z chwilą gdy Elbląg w ramach pierwszego rozbioru Polski dostał się pod ich panowanie, ograniczono samorząd miejski, który podlegał urzędnikom mianowanym przez króla, zniesiono prawo lubeckie i zlikwidowano terytorium elbląskie¹².

Nową szansą dla Elbląga stał się przemysł. Pierwszy elbląski statek parowy został wybudowany już w 1828 r. Ferdynand Schichau w 1855 r. buduje pierwszy w dziejach elbląskich statek o konstrukcji stalowej. Stocznia Schichau'a produkuje statki, torpedowce i lokomotywy. W 1900 roku w stoczni pracuje już 8500 robotników¹³.

Obok stoczni Schichau'a istnieje w Elblągu fabryka F. Komnicka, produkująca maszyny rolnicze i samochody oraz fabryka cygar i tytoniu *Loeser i Wolf*. Koniunkturę ekonomiczną osłabił kryzys gospodarczy po I-ej wojnie światowej. W r. 1933 na ok. 70 tys. ludności miasta zarejestrowano 11700 bezrobotnych. Po opanowaniu rządów w Niemczech przez partię hitlerowską ponownie rozwinął się w Elblągu przemysł metalowy (zbrojeniowy)¹⁴.

Przed II-gą wojną światową w przemyśle i rzemiośle pracuje 22500 osób, czyli 27% ludności miasta¹⁵, co nadaje mu rangę miasta przemysłowego¹⁶.

10.02.1945 r. Armia Radziecka bezpośrednio po wyzwoleniu Elbląga obdarzyła nie zniszczone obiekty przemysłowe. Już w jesieni 1944 r. władze centralne powołały grupy operacyjne zajmujące się organizacją przemysłu.

⁹ Tamże, s. 74.

¹⁰ S. Gierszewski, dz. cyt., s. 52—53.

¹¹ M. Józefczyk, dz. cyt., s. 34.

¹² E. Carstenn: *Geschichte der Hansestadt Elbing, Elbing 1937*, s. 468.

¹³ M. Józefczyk, dz. cyt., s. 35.

¹⁴ M. Józefczyk: *Postawy religijne inteligencji technicznej na przykładzie wybranych grup techników i inżynierów w Elblągu*, Warszawa 1976, s. 24 (Archiwum ATK, maszynopis pracy magisterskiej).

¹⁵ S. Smoliński, M. Przedpełski, B. Gruchmann: *Struktura przemysłowa Ziemi Zachodnich w latach 1939—1959*, cz. 2, Poznań 1961, s. 86—88.

¹⁶ Można mówić o mieście przemysłowym, gdy stopień zatrudnienia w przemyśle wynosi 20% w stosunku do ogółu ludności. W. Kawalec: *Problemy rozmieszczenia przemysłu w Polsce Ludowej*, Warszawa 1965, s. 211.

Grupa licząca 33 osoby, która przybyła do Elbląga 23.02.1945 r., wchodziła w skład Morskiej Grupy Operacyjnej, zorganizowanej w Bydgoszczy.

14.06.1945 r. powstaje Zjednoczenie Stoczni Polskich, w skład którego weszła była stocznia Schichau. Stocznię oraz inne jednostki byłych zakładów Schichau'a po zmianach organizacyjnych przemianowano na Zakłady Mechaniczne im. gen. K. Świerczewskiego¹⁷.

Elbląg liczący w 1939 r., 85,9 tys. mieszkańców w dniu 24.08.1945 r. zamieszkuje zaledwie 23,2 tys. osób, w tym 18,3 tys. Niemców, 4,8 tys. Polaków i około 60 osób innych narodowości. Liczba ludności bardzo szybko wzrasta, w grudniu 1950 r. Elbląg liczy już 48,1 tys. mieszkańców, głównie dzięki migracji. 96,6% mieszkańców miasta stanowiła ludność napływowa z Polski centralnej, repatrianci z ZSRR i reemigranci z innych krajów, a tylko 3,4% polska ludność autochtoniczna¹⁸.

Fabrykę Lokomotyw Schichau'a¹⁹ przy ulicy Grunwaldzkiej przejęła od władz radzieckich Gdańska Dyrekcja Kolei Państwowych 12.08.1945 r. Budynki były zniszczone w 20%, a wyposażenie w 90%. Pod koniec 1945 r. pracowało w niej 14 Polaków i 31 Niemców. W 1946 r. zmieniono nazwę na Fabrykę Taboru i Sprzętu Kolejowego. Rozpoczęto produkcję budek, popielników parowozowych i słupów semaforowych.

Stocznia²⁰ przy ulicy Stoczniowej rozpoczęła wykonywanie konstrukcji stalowych dla firm budowlanych, remontowano wagony osobowe i towarowe, cysterny oraz zestawy śluz rzecznych²¹. Uruchomiono odlewnię żeliwa, gdzie produkowano ruszty dla PKP i statków oraz klocki hamulcowe. W 1947 r. wykonywano już ok. 120 ton odlewów miesięcznie. Wyremontowano statek *Borussia*, który wydobyto z kanału, a następnie statek *Antonio*. Służyły one później do przewozu pasażerów i towarów w żegludze przybrzeżnej. 11. 09. 1947 r. na III Zjeździe Przemysłu Ziemi Odzyskanych w Szczecinie postanowiono stworzyć w Elblągu „wielką fabrykę maszyn ciężkich”. Stocznię przy ul. Stoczniowej przejęło Zjednoczenie Przemysłu Maszynowego w Gliwicach w listopadzie 1947 r. i zmieniono nazwę na Fabrykę Turbin i Ciężkich Maszyn. 4.12.1948 r. odbył się pierwszy spust stali. Do końca 1948 r. wyprodukowano 750 ton wlewków stalowych, 1316 ton odlewów żeliwnych i 21 ton odlewów z metali kolorowych²².

W kwietniu 1948 r. połączono Fabrykę Turbin i Ciężkich Maszyn z Fabryką Taboru i Sprzętu Kolejowego i nadano nazwę Zakłady Budowy Maszyn i Turbin (ZBMiT). Plan przedłożony władzom zakładał wzrost zatrudnienia do 4000 pracowników w końcu 1948 r. Już we wrześniu 1948 r. ponownie zmieniono nazwę na Zakłady Mechaniczne im. gen. K. Świerczewskiego w Elblągu (*Zamech*). Dzięki wytwarzaniu części wyposażenia statków dla przemysłu okrętowego w latach 1949—50 następuje wzrost produkcji. 17.07. 1949 r.

¹⁷ J. Gierulski: Problemy organizacji i techniki Zakładów Mechanicznych im. gen. K. Świerczewskiego w Elblągu w latach 1945—1975, *Rocznik Elbląski*, t. 8, 1979, s. 231.

¹⁸ I. Sobczak: Oblicze demograficzne miasta Elbląga w latach 1945—1975, *Rocznik Elbląski*, t. 8, 1979, s. 279—282.

¹⁹ Przy ulicy Grunwaldzkiej obecnie znajduje się *Zamech II*, gdzie wytwarza się elementy okrętowe.

²⁰ Przy ulicy Stoczniowej obecnie znajduje się *Zamech I*, gdzie wytwarza się turbiny, przedkładnie zębate oraz odlewy żeliwa, staliwa i metali kolorowych.

²¹ J. Gierulski, dz. cyt., s. 232—233.

²² Tamże, s. 233—235.

pożar zniszczył większość maszyn. Zakłady Mechaniczne rozbudowały swój potencjał produkcyjny kosztem 227 mln. zł. w okresie planu 6-letniego w latach 1950—1955²³.

1.01.1951 r. ponownie w części Zakładów Mechanicznych przy ul. Grunwaldzkiej utworzono Zakład Taboru Kolejowego (ZTK) w Elblągu, który podlegał pod Centralny Zarząd Przemysłu Taboru Kolejowego w Poznaniu *Tasko*. Wagony wyprodukowane przez wrocławski *Pafawag* lub Fabrykę H. Cegielskiego przemontowywano z podwozia normalnotorowego na tor szeroki, którym eksportowano wagony osobowe i towarowe do Związku Radzieckiego. W latach 1950—1960 na tor szeroki przemontowano ok. 20 tys. wagonów. Zakłady Taboru Kolejowego od 1958 r. produkowały również wagony specjalistyczne dla PKP, tj. wapniarki, kamionki, cysterny. Od 1963 r. następuje zmniejszenie tej produkcji na korzyść „okrętówki”, która została przeniesiona na teren *Zamechu* przy ul. Grunwaldzkiej (F-2). Produkcję cystern i przemontaż wagonów przekazano w 1971 r. do nowego zakładu w Braniewie²⁴.

I Oddział Zakładów Mechanicznych 15.12.1951 r. tworzy Elbląską Fabrykę Urządzeń Kuziennych (EFUK), łącząc się z Warmińską Fabryką Wrobów Metalowych. 1. 07. 1960 r. powstaje na powrót jedno przedsiębiorstwo Zakłady Urządzeń Technicznych przez fuzję Zakładów Taboru Kolejowego i Elbląskiej Fabryki Urządzeń Kuziennych. Konieczność rozwoju produkcji turbin i kooperacji z przemysłem stoczniowym szybko zmusza do nowych decyzji. Już 1.01.1962 r. ponownie połączono Zakłady Urządzeń Technicznych z *Zamechem*. Stąd Zakłady Mechaniczne im. gen. K. Świerczewskiego w Elblągu od 1962 r. posiadają obiekty przy ul. Stoczniowej i Grunwaldzkiej i wchodzi w skład Zjednoczenia Przemysłu Budowy Maszyn Ciężkich (*Zemak*) i Ministerstwa Przemysłu Ciężkiego. Wreszcie w marcu 1976 r. *Zamech* podporządkowano nowemu Zjednoczeniu Maszyn i Urządzeń Energetycznych (*Megat*) i przeszedł do nowo utworzonego Ministerstwa Przemysłu Maszyn Ciężkich i Rolniczych²⁵.

Pierwsza polska turbina TNO o mocy 0,5 MW, wyprodukowana w *Zamechu* została zainstalowana w kędzierzyńskiej cukrowni. W 1953 r. ukończono montaż pierwszej turbiny o mocy 2 MW — TPZ — dla Kombinatów Bawełnianego w Andrychowie. Pierwszą turbinę o mocy 25 MW *Zamech* wyprodukował na licencji Leningradzkich Zakładów Mechanicznych w 1956 r. W tym czasie rozpoczyna szkolenie w Leningradzie kadra robotników i inżynierów z Elbląga.

W 1961 r. wyprodukowano turbinę o mocy 125 MW na licencji brytyjskiej firmy AEI — Manchester. W 1967 r. wyprodukowano turbinę o mocy 200 MW na licencji radzieckiej. Na rynku światowym cała taka turbina osiąga wartość 6 mln dolarów²⁶.

Zatrudnienie w *Zamechu* zwiększało się wraz z rozwojem miasta. W 1970 r. *Zamech* zatrudnia 7353 osób, ogólna liczba mieszkańców Elbląga wynosi 90 052 w tym zatrudnionych w przemyśle 18 486 osób, czyli 20,4%²⁷. Można więc mówić ponownie o Elblągu jako o mieście przemysłowym.

²³ Tamże, s. 236—238.

²⁴ Tamże, s. 262—263.

²⁵ Tamże, s. 239.

²⁶ Tamże, s. 247—249.

²⁷ R. K u k i e r : Z badań nad stosunkami ludnościowymi Elbląga w latach 1945—1950, *Rocznik Elbląski*, t. 2, Gdynia 1963, s. 248.

Wszystkie zainstalowane turbiny dużej mocy w elektrowniach zawodowych polskiej energetyki w latach 1969—1970 były produkcji zamechowskiej. *Zamech* odpowiadając na zapotrzebowanie polskich stoczni produkuje również śruby okrętowe. W 1964 r. dostarczył ich 120 sztuk. Obok śrub napędowych produkowane są kompletne linie wałów, łożyska nośne wałów i kotwice typu Halla.

W 1971 r. wyeksportowano wyroby za 86,5 mln. zł. dewizowych. Wyroby okrętowe w 1975 r. stanowiły ok. 30% ogólnej produkcji towarowej *Zamechu*. Obok turbin w *Zamechu* produkowano przekładnie. W latach 1956—1970 łącznie wyprodukowano 1753 sztuki przekładni o wadze 11 795 t²⁸.

Reasumując, można mówić o trzech etapach historii²⁹ *Zamechu*:

1. lata 1945—1947, to etap odbudowy Zakładu i różnorodnej oraz nieskomplikowanej produkcji;
2. w latach 1948—1955 uwzględnienie produkcji okrętowej i turbinowej;
3. od 1956 r. ustabilizowany profil produkcyjny i stały rozwój: turbiny, przekładnie, maszyny do obróbki plastycznej metali, wagony i odlewy.

§ 2. Profil organizacyjny i produkcyjny *Zamechu*³⁰

Obecnie *Zamech* jest kierowany przez dyrektora, który ma do pomocy głównego księgowego i pięciu zastępców odpowiedzialnych za poszczególne piony. Dyrektorowi bezpośrednio podlega: Dział Głównego Ekonomisty, Biuro Organizacji i Informatyki, Służba Zabezpieczenia Zakładu, Redakcja *Głosu Zamechu* i Radiostudio oraz Biuro Kontroli Jakości.

1. Główny Księgowy organizuje i prowadzi działalność finansowo-rozliczeniową przedsiębiorstwa poprzez: Dział Kosztów, Dział Księgowości, Dział Finansowy, Dział Rachuby Zarobkowej, Dział Kontrolno-Rewizyjny.
2. Zastępca dyrektora do spraw technicznych programuje rozwój techniki i wytwórczości oraz zabezpiecza techniczne przygotowanie produkcji poprzez podległy sobie: Dział Ogólnotechniczny, Biuro Konstrukcyjne, Biuro Technologiczne, Biuro Metaloznawcze, Wydział Montażu Zewnętrznych i Service, Zespół Wydziałów Narzędziowych.
3. Zastępca dyrektora do spraw produkcyjnych koordynuje realizację zadań produkcyjnych przedsiębiorstwa nadzorując pracę: Wytwórni Metalurgicznej, Wytwórni Turbin, Wytwórni Elementów Okrętowych i Maszyn, Wytwórni Przekładni Zębatych. Ta ostatnia jest największym w Europie i jedynym w Polsce producentem przekładni do przenoszenia dużych mocy.
4. Zastępca dyrektora do spraw inwestycji i utrzymania ruchu organizuje realizację zdolności produkcyjnej przedsiębiorstwa założonej planem (remonty, konserwacje, zakupy urządzeń, budowa obiektów). Podlega jemu: Dział Inwestycji, Zespół Wydziałów Głównego Mechanika, Zespół Wydziałów Głównego Energetyka, Samodzielny Oddział Wykonawstwa Inwestycji.

²⁸ J. Gierulski, dz. cyt., s. 254—259.

²⁹ Tamże, s. 246—247.

³⁰ § 2 niniejszego rozdziału opracowano na podstawie artykułu — J. Gierulski, dz. cyt., s. 231—278.

5. Zastępca dyrektora do spraw handlowych organizuje zaopatrzenie materiałowe, transport oraz zbyty wyrobów koordynując pracę: Biura Zastosowań Materiałowych, Biura Techniczno-Handlowego, Wydział Transportu i Zespołu Radców Prawnych.
6. Zastępca dyrektora do spraw pracowniczych ma zapewnić przedsiębiorstwu wykwalifikowaną kadrę i odpowiada za politykę płacowo-socjalną zakładu przez nadzorowanie pracy: Działu Osobowego, Działu Szkolenia, Zespołu Szkół Przyzakładowych, Działu Administracyjno-Socjalnego, Działu Analizy Norm i Płac, Pracowni Psychiczno-Socjologicznej i Wydziału Pracy Chronionej.

W produkcji turbin *Zamech* w oparciu o własne konstrukcje oraz współpracę z ośrodkami zagranicznymi jest na etapie dynamicznego rozwoju produkcji. Filia Politechniki Gdańskiej w Elblągu ma stać się w planach kadry kierowniczej *Zamechu* najsilniejszym ośrodkiem naukowo-badawczym turbin w Polsce.

Zamech stał się współtwórcą sukcesów polskiego budownictwa okrętowego dzięki wytwórni elementów okrętowych. Produkcja przekładni szybkoobrotowych należy do specjalności zakładu, który jest jednym z największych w Europie i jedynym w Polsce producentem wysokoobrotowych i okrętowych przekładni do przenoszenia dużych mocy.

Produkowane maszyny do obróbki plastycznej metali odznaczają się nowoczesnymi rozwiązaniami konstrukcyjnymi, które oparte są na doświadczeniach własnych i wzorach zagranicznych. Maszyny produkowane w *Zamechu* pozwalają wykonywać różnorodne operacje jak: kucie, tłoczenie, wykrawanie itp.

Stosuje się elektryczny wytop stali, którą w stanie płynnym przewozi się w 26-tonowej kadzi do formiarni. Oprócz odlewni żeliwa i stali istnieje największa w kraju bateria do wykonywania stopów miedzi. Wykonywane są stopy i odlewy z metali kolorowych, a także wysokogatunkowe stale stopowe.

W laboratoriach *Zamechu* nowoczesnie urządzone prowadzi się próby: na zginanie, przewężanie, udarność, rozciąganie, rozerwanie i badanie składu chemicznego. Produkcja odlewów stalowych obejmuje: odlewy asortymentu morskiego, odlewy turbinowe, odlewy maszynowe. Z odlewów żeliwnych w *Zamechu* produkuje się elementy: dla Wytwórni Turbin, dla Wytwórni Elementów Okrętowych, dla Wytwórni Przekładni, dla przemysłu chemicznego i na własny użytek. Odlewnictwo ciężkie i średnie będzie rozwijane w *Zamechu* aż do 1985 r.

Automatyzacja i mechanizacja prac biurowo-administracyjnych (własny ośrodek przetwarzania informacji, zainstalowanie maszyny matematycznej *Odra 1305*) uwolniła część pracowników od wielu pracochłonnych obliczeń. Istnieje również szkoła przyzakładowa, której absolwenci w 80% trafiają do *Zamechu*.

Fizyczni pracownicy są wynagradzani według następujących systemów płac: dniówkowego, akordowego lub premiowo-dniówkowego. Raz w roku wszyscy pracownicy otrzymują premie z zakładowego funduszu nagród. Pracownicy umysłowi zaszeregowani są w grupy, które tworzą kategorie zaszeregowania od 1 do 20 w zależności od stażu pracy, wykształcenia i zajmowanego stanowiska. Każdej z tych kategorii odpowiada zasadnicza płaca miesięczna. Wyniki produkcyjne decydują w dużej mierze o tempie wzrostu zaspokojenia potrzeb pracowników.

Dla ochrony zdrowia pracowników istnieje własna przychodnia lekarska złożona z 3 gabinetów zabiegowych, 5 poradni ogólnych i 7 specjalistycznych oraz izby chorych. *Zamech* posiada stołówki, kioski spożywcze i punkty z napojami.

W celu odpoczynku i regeneracji sił pracowników przedsiębiorstwo dysponuje ośrodkami czasowymi w Krynicy Morskiej, w Bogaczewie nad Jeziorem Narie i na wyspie Bukowiec na Jezioraku. Posiada także ośrodek kolonijny w Borkowie koło Kartuz. Zakład ma własny żłobek i przedszkole.

Bazę kulturalno-oświatową i rozrywkową dla pracowników stanowi Zakładowy Dom Kultury, w którym działa 14 sekcji kulturalno-rozrywkowych. Obok biblioteki zakładowej, z której korzysta około 2 tys. osób istnieje biblioteka techniczna abonująca czasopisma krajowe i zagraniczne.

Głos Zamechu jest dwutygodnikiem o nakładzie 4 tys. egzemplarzy zawierającym wiadomości o życiu produkcyjnym i kulturalno-oświatowym przedsiębiorstwa.

Zakładowy oddział PTTK i klub sportowy *Olimpia* posiada 7 sekcji i wykazuje prężną działalność. Stadion sportowy posiada boiska, korty tenisowe i tor do jazdy szybkiej na lodzie.

Pracownicy *Zamechu* mogą korzystać z trzech form budownictwa: spółdzielczego (w ramach spółdzielni mieszkaniowej *Sielanka*), resortowo-spółdzielczego (realizowane ze środków Zakładowego Funduszu Mieszkaniowego) i zakładowego (realizowane przez *Zamech*).

Zakład posiada dwa hotele robotnicze i około 150 miejsc na kwatery prywatnych.

§ 3. Cechy demograficzno-społeczne respondentów

Problematyka badań i hipotezy robocze zasygnalizowane w § 2-im pierwszego rozdziału wymagają szczegółowej charakterystyki badanej zbiorowości pod względem cech demograficznych i społecznych. Cechy demograficzne obejmują strukturę płci, wieku, stanu cywilnego i stanu liczebnego rodziny. Spośród cech społecznych zwykle uwzględnia się wykształcenie, czasokres pobytu w mieście oraz pochodzenie terytorialne.

Odnosnie do struktury płci inteligencji technicznej *Zamechu* zgodnie z zamierzeniem, o czym była mowa w § 3-cim rozdziału pierwszego, przebadano kwestionariuszem ankiety 200 kobiet i 200 mężczyzn. Warto jednak zwrócić uwagę, że w strukturze płci pracowników z średnim i wyższym wykształceniem w *Zamechu* występuje znaczna różnica na korzyść mężczyzn. Przedsiębiorstwo zatrudnia 1872 mężczyzn i 672 kobiety. Kobiety stanowią więc tylko 26,4% całej populacji inteligencji przedsiębiorstwa. Zasygnalizowana tutaj prawie trzykrotna przewaga mężczyzn nad kobietami może stanowić czynnik warunkujący kształtowanie postaw wobec religii.

Ważną cechą charakteryzującą pracowników jest wiek zatrudnionych. Respondenci, którzy wypełnili kwestionariusze ankiety mieszczą się w następujących kategoriach wieku (tab. 1):

Analizując wiek respondentów, zauważa się, że dominuje grupa pracowników do 39 roku życia (56,5%). Pracownicy mający 40 i więcej lat stanowią 43,5% badanej populacji. W grupie mężczyzn i kobiet występują jednak znaczące różnice. Wśród mężczyzn grupa pracowników starszych (40 i więcej lat) jest liczniejsza i stanowi 55,5%, a w grupie kobiet jest sytuacja odwrotna. Różnica liczebności grup kobiet jest większa niż u mężczyzn, na korzyść

Tabela 1

Struktura wieku badanej inteligencji technicznej

Struktura wieku	Płeć		Ogółem N=400	Wykształcenie	
	k. N=200	m. N=200		tech. N=200	inż. N=200
do 39 lat	68,5	44,5	56,5	55,0	58,0
40 lat i więcej	31,5	55,5	43,5	45,0	42,0
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

kobiet młodszych (do 39 roku życia), których jest 68,5% wśród badanej populacji.

Analiza wieku wśród techników i inżynierów nie wskazuje takiego zróżnicowania. Obie populacje pracowników młodszych stanowią większość: technicy młodszy — 55%, a inżynierowie młodszy 58% badanych respondentów.

Następną cechą demograficzną jest stan cywilny. *Tabela 2* wskazuje, że najliczniej wśród badanej populacji są reprezentowane osoby w stanie małżeńskim (78,0%). Odsetek osób stanu wolnego stanowi 16%, a rozwiedzionych 4,5%.

Tabela 2

Struktura stanu cywilnego badanej inteligencji technicznej

Struktura wieku	Płeć		Ogółem N=400	Wykształcenie	
	k. N=200	m. N=200		tech. N=200	inż. N=200
stan wolny	24,5	7,5	16,0	15,5	12,5
stan małżeński	66,5	89,5	78,0	79,5	76,5
rozwiedzeni	6,5	2,5	4,5	3,0	6,0
stan wdowi	2,5	0,5	1,5	2,0	1,0
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Odsetek kobiet stanu wolnego jest trzykrotnie wyższy od mężczyzn analogicznego stanu. Podobna dominacja kobiet występuje wśród osób stanu wdowiego i wśród rozwiedzionych. W województwie elbląskim na 100 mężczyzn przypada 101,6 kobiet³¹, a w mieście Elblągu 106,9 kobiet na 100 mężczyzn.

Wreszcie stan liczebny dzieci w rodzinach respondentów, który jest również cechą demograficzną przedstawia *tabela 3*.

³¹ Por. Rocznik statystyczny województwa elbląskiego 1079, Elbląg 1979, s. 72.

Tabela 3

Liczebność dzieci w rodzinach badanych
techników i inżynierów

Liczba dzieci	Tech.		Inż.		Ogółem	
	l.	%	l.	%	l.	%
brak	11	6,5	23	13,8	34	10,1
jedno	56	33,1	55	32,9	111	33,0
dwoje	75	44,4	70	41,9	145	43,2
troje	17	10,1	16	9,6	33	9,8
czworo	—	—	1	0,6	1	0,3
pięcioro	1	0,6	1	0,6	2	0,6
sześcioro	—	—	—	—	—	—
brak odpowiedzi	9	5,3	1	0,6	10	3,0
razem	169	100,0	167	100,0	336	100,0

Z podanego wyżej zestawienia wyłączone zostały osoby stanu wolnego.

Uzyskane informacje wskazują, że wśród badanej inteligencji technicznej najliczniej reprezentowane są rodziny małodziejne³² posiadające dwoje dzieci (43,2%), a także rodziny niepełne (43,1%), do których zaliczane są rodziny bezdzietne lub wychowujące tylko jedno dziecko³³. Rodziny posiadające troje dzieci stanowią 9,8% badanej populacji. Wśród respondentów stwierdzono jedynie 0,9% rodzin z czworgiem i więcej dzieci.

Analizując populację inżynierów i techników, widoczna jest przewaga rodzin niepełnych o 7,1% w grupie inżynierów. Pozostałe typy rodzin w obu populacjach są ilościowo podobne.

Przechodząc do omówienia cech społecznych pomijamy strukturę wykształcenia, ponieważ podobnie jak w strukturze płci przebadano 200 techników i 200 inżynierów. Należy jednak pamiętać, że wykształcenie wyjątkowo sprzyja reinterpretacji tradycyjnego systemu, legitymizacji postaw i zachowań religijnych. Wykształcenie stwarza szanse uczestniczenia w kulturze pluralistycznej a „ruchliwość intelektualna” przyczynia się do upowszechnienia postaw „nonkonformistycznych”³⁴.

Biorąc pod uwagę czasokres zamieszkania (tab. 4) stwierdzono, że dominująca większość respondentów (78,8%) stanowią napływowcy do Elbląga, największy ich odsetek (28,5%) przybył do miasta w latach 1951 — 1960. Tylko 19,5% inteligencji technicznej pracującej w *Zamechu* stanowią tubylcy. W pierwszych latach powojennych kompletowano kadrę inżynierską.

³² Por. W. Piwowarski: Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym. Studium socjologiczne, Warszawa 1977, s. 222.

³³ J. Śledzianowski: Optymalny model dzietności — Aspekt pedagogiczny. w: Miłość, małżeństwo, rodzina (pod red. F. Adamskiego), Kraków 1978, s. 346.

³⁴ Tamże, s. 367.

Tabela 4

Czasokres zamieszkania w Elblągu
badanej inteligencji technicznej

Czasokres zamieszkania	Płeć		Ogółem N = 400	Wykształcenie	
	k. N = 200	m. N = 200		tech. N = 200	inż. N = 200
od urodzenia	25,0	14,0	19,5	25,0	14,0
napływowi w latach 1945–1950	23,0	30,0	26,5	27,5	50,5
napływowi w latach 1951–1960	22,5	34,5	28,5	32,0	25,0
napływowi w latach 1961–1970	24,5	15,5	15,0	12,0	13,0
napływowi po r. 1971	12,5	5,0	8,8	3,5	14,0
brak odpowiedzi	2,5	1,0	1,7	—	3,5
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Napływowi do 1950 r. stanowią 50,5% całej populacji inżynierów. Wśród napływowych najczęściej kobiet (24,5%) przybyło w latach 1961 — 1970, zaś najczęściej mężczyzn (34,5%) przybyło w okresie wcześniejszym w latach 1951 — 1960.

Tabela 5

Pochodzenie terytorialne badanej
inteligencji technicznej

Pochodzenie terytorialne	Płeć		Ogółem N = 400	Wykształcenie	
	k. N = 200	m. N = 200		tech. N = 200	inż. N = 200
od urodzenia w Elblągu	25,0	14,0	19,5	25,0	14,0
napływowi z woj. elbląskiego	5,5	4,0	4,7	6,0	3,5
napływowi z innych województw	64,0	77,0	70,5	64,5	76,5
brak odpowiedzi	5,5	5,0	5,3	4,5	6,0
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Jak widać z tab. 5, znakomity odsetek badanych (70,5%) spośród napływowych rekrutuje się z innych województw. Tylko 4,7% respondentów to napływowi z województwa elbląskiego. Wśród populacji napływowych z innych województw znacznie więcej jest mężczyzn (o 13%) w stosunku do kobiet i inżynierów (o 12%) w stosunku do techników. Dominacja ludności napływowej niewątpliwie ma wpływ na poziom religijności pracowników badanego przedsiębiorstwa.

Z przeprowadzonych powyżej analiz dotyczących cech demograficznych i społecznych badanej inteligencji technicznej pracującej w *Zamechu* można przypuszczać, że uzyskane wskaźniki będą miały wpływ na kształtowanie się postaw wobec religii. Na uwagę zasługuje struktura płci i wieku. W *Zamechu* istnieje trzykrotna przewaga mężczyzn (73,6%) oraz dominacja pracowników młodszych do 39 roku życia (56,5%). Cechą charakterystyczną jest znacząca przewaga ludności napływowej — 78%, w tym spoza województwa 70,5%. W następnych rozdziałach analizy zebranego materiału wykażą na ile stawiane przypuszczenia i hipotezy znajdują potwierdzenie.

III. POSTAWY INŻYNIERÓW I TECHNIKÓW WOBEC RELIGII

Uprzemysłowienie i urbanizacja przekształca tradycyjny typ struktury społecznej, burząc ustalony dotychczas porządek rzeczy, stąd pośrednio działa także destrukcyjnie na postawy wobec religii¹.

W procesie uprzemysłowienia, czyli industrializacji, wzrasta tendencja do specjalizacji życia społecznego. Instytucje społeczne usamodzielniają się. Widoczna jest także tendencja zmniejszenia się wpływu religii na życie społeczne. Społeczność i religia nie tworzą tej jedności, która istniała w okresie przedindustrialnym². To ograniczenie funkcji dotyczy nie tylko Kościoła, lecz także rodziny, ugrupowań politycznych i innych wspólnot. Ponadto każda społeczność, zwłaszcza położona w rejonie uprzemysłowionym, jest różnicowana w zakresie postaw ludności wobec religii³.

Chcąc badać wpływ postaw inżynierów i techników wobec religii na postawy wobec pracy, musimy przeanalizować parametry życia religijnego. W kolejnych paragrafach niniejszego rozdziału będą analizowane następujące komponenty religijności: 1) wiara religijna (globalny stosunek do wiary, przekonania religijne), 2) stan praktyk religijnych (praktyki obowiązkowe, praktyki pobożne), 3) moralność religijna (opinie moralne, zachowania moralne). W czwartym paragrafie uzyskane w zakresie powyższych parametrów wskaźniki, będą stanowiły podstawę do sporządzenia typologii badanych. Można będzie również odróżnić religijność zinterioryzowaną, świadomą i osobową od religijności środowiskowej, kulturowej, tj. religijności zakorzenionej w środowisku i kulturze społeczności lokalnej. Analizując postawy wobec religii, należy mieć na uwadze, że zostały one ukształtowane przez Kościół katolicki oraz inne podmioty socjalizacyjne. Formy religijności analizowanej społeczności są więc nacechowane instytucjonalnie, społecznie i kulturowo.

¹ Por. R. R é m o n d : Dechrystianizacja. Aktualny stan zagadnienia, w: Ludzie — Wiara — Kościół. Analizy socjologiczne, Warszawa 1966, s. 200.

² Por. J. M a r i a ń s k i : Industrializacja a postawy religijne, w: Jakość życia. Człowiek wobec cywilizacji technicznej (praca zbiorowa pod red. ks. Jana Kruciny), Wrocław 1977, s. 146 nn.

³ Por. W. P i w o w a r s k i : Religijność miejska w warunkach uprzemysłowienia (na przykładzie Puław), *Studia Warmińskie* X (1973) s. 413.

§ 1. Wiara religijna

Przez „wiarę” rozumiemy tutaj „pozytywną relację osoby ludzkiej do rzeczywistości pozaempirycznej, opartą na subiektywnym doświadczeniu”⁴. Subiektywne doświadczenie jest różne u każdego człowieka, co sprawia, że ludzie posiadają bardzo zróżnicowane postawy wobec religii, od gorliwych religijnie do zdecydowanych wrogów religii. Pewna liczba katolików akceptuje tylko niektóre prawdy wiary, występuje tu tak zwana „indywidualizacja”, „prywatyzacja” religijności. Typologię odpowiadającą sytuacji społeczeństw industrialnych wypracował P. M. Zulehner⁵, wyróżniając następujące postawy wobec religii: niewierzący, wierzący pasywni, wierzący aktywni oraz selektywni.

Chcąc poznać wiarę religijną respondentów będzie kolejno analizowany globalny stosunek do wiary badanych inżynierów i techników, a następnie ich przekonania religijne.

1. Globalny stosunek do wiary

Punkt wyjścia w analizie postaw inteligencji technicznej wobec religii, stanowi zróżnicowanie badanej populacji ze względu na ogólny stosunek do wiary. Przez globalny stosunek do wiary rozumie się autodeklarację respondentów umieszczających samych siebie w jednej z kilku kategorii charakteryzujących ich postawy wobec wiary. Zróżnicowanie postaw w tym zakresie ilustruje tab. 6.

Tabela 6

Autodeklaracja wobec wiary badanych techników
i inżynierów

Stosunek do wiary	Wykształcenie		Ogółem N = 400	Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200		k. N = 200	m. N = 200
głęboko wierzący	10,0	3,5	6,7	9,0	4,5
wierzący	70,5	55,0	62,8	67,0	58,5
niezdecydowany, ale przywiązany do tradycji religijnej	14,5	24,5	19,5	16,0	23,0
obojętny	3,0	7,5	5,3	3,5	7,0
niewierzący	1,0	7,0	4,0	2,0	6,0
brak odpowiedzi	1,0	2,5	1,7	2,5	1,0
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$df = 4$, $\chi^2 = 28,048$, $p < 0,001$; $df = 4$, $\chi^2 = 12,964$, $p < 0,02$

⁴ W. Piwoński: Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym. Studium socjologiczne, Warszawa 1977, s. 175.

⁵ Podaję za: J. Mariński, dz. cyt., s. 167—169.

Z analizy poniższej tabeli nasuwa się wniosek, że inteligencja techniczna pracująca w *Zamechu* w swej masie⁶, jest mniej lub bardziej związana z wiarą, skoro globalny wskaźnik pozytywnego stosunku do wiary wynosi 89%. Jako głęboko wierzący deklaruje się 6,7% respondentów, 62,8% jako wierzący i 19,5% jako niezdecydowani, ale przywiązani do tradycji religijnej.

Inaczej przedstawia się analogiczny wskaźnik pozytywnego stosunku do wiary w badaniach postaw religijnych inteligencji technicznej, przeprowadzonych w 1976 r. przez M. Józefczyka⁷ na terenie parafii św. Mikołaja w Elblągu, gdzie 100% ankietowanych deklaruje się jako wierzący, w tym 27,2% jako głęboko wierzący. Sam autor wyjaśnia — „Brak deklaracji obojętności religijnej, niewiary czy walki z religią jest zrozumiałe ze względu na charakter próby”⁸. Autor badał postawy religijne techników — maturzystów, techników pracujących i inżynierów pracujących zamieszkałych na terenie parafii św. Mikołaja, którzy utrzymują kontakt z parafią poprzez: wizyty duszpasterskie, praktyki religijne, uczęszczanie na katechezę, czy wysyłanie dzieci na religię. M. Józefczyk porównując intensywność postawy religijnej stwierdza, że pierwsze miejsce zajmują technicy pracujący (33,3% — głęboko wierzący), drugie zaś inżynierowie (28,3% głęboko wierzący), a trzecie technicy maturzyści (20% — głęboko wierzący).

Wysoką zależność statystyczną ($p < 0,001$) występującą między nasileniem postaw wobec wiary, a strukturą wykształcenia stwierdzono u techników i inżynierów pracujących w *Zamechu*, (tab. 6). 10% badanych techników, to ludzie deklarujący głęboką wiarę, natomiast spośród inżynierów, uczyniło to tylko 3,5% respondentów. Niewiarę deklaruje 1% techników i 7% inżynierów ankietowanych. Z tab. 6 widać jasno, że im wyższe wykształcenie, tym mniejsze nasilenie postaw wobec wiary. Wydaje się, że wynika to z tzw. „mobilności intelektualnej”, która wyraża się w gotowości do krytykowania własnego kręgu społecznego, a także w gotowości do przyjmowania wartości, idei oraz doświadczeń napływających z otoczenia leżącego poza ścisłym kręgiem jednostki¹⁰.

Mniejsza zależność statystyczna, choć również istotna, ($p < 0,02$) występuje pomiędzy strukturą płci a nasileniem postaw wobec wiary. Dwukrotnie więcej tzn. 9% kobiet deklaruje się jako głęboko wierzące. Niewiarę zaś deklaruje 6% mężczyzn i 2% kobiet ankietowanych. Potwierdza się więc hipoteza o większym nasileniu postaw wobec wiary wśród kobiet niż wśród mężczyzn. Mężczyźni są bardziej zaangażowani w rozwój techniki i przemysłu stąd ulegają w większym stopniu ich wpływowi¹¹.

Mając na uwadze zróżnicowanie postaw wobec wiary, przyjrzyjmy się obecnie motywacjom. Motywacja łączy się z interioryzacją religii, czyli ugrun-

⁶ Por. W. Zdaniewicz: Socjologiczne aspekty religijności rodziny, w: *Rozwój człowieka w rodzinie*, t. 1 (pod red. ks. bpa K. Majdańskiego przy współpracy ks. J. Bajdy i ks. B. Mierzwińskiego), Warszawa 1982, s. 291—292; A. Święcicki: Społeczne uwarunkowania polskiej religijności, *Więź* (1977) nr 5—6, s. 3.

⁷ M. Józefczyk: Postawy religijne inteligencji technicznej na przykładzie wybranych grup techników i inżynierów w Elblągu, Warszawa 1976 (Archiwum ATK, maszynopis pracy magisterskiej), s. 43.

⁸ Tamże, s. 43.

⁹ Tamże, jw., s. 43 (tab. 7).

¹⁰ W. Piwoarski: Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym, dz. cyt., s. 51.

¹¹ Tamże, s. 127.

towaniem jej w osobowości¹². Często motywy religijne mogą być powiązane z motywami społecznymi, czyli pewne zachowania religijne czy postawy, mogą być spowodowane motywami kompleksowymi. Aby jednak znaleźć kryterium odniesienia dla interpretacji przejawów życia religijnego i poznać typ religijności, istnieje potrzeba wniknięcia w motywację życia religijnego pomimo złożoności problemu.

Tabela 7 przedstawia listę motywów reprezentowanych przez badanych respondentów.

Tabela 7

Motywy wiary badanych techników i inżynierów

Motywy wiary	Wykształcenie		Ogółem N=379	Płeć	
	tech. N=205	inż. N=174		k. N=197	m. N=182
osobiste przemyślenia i przekonania	30,7	33,9	32,2	32,5	31,9
wpływ nauczania K-ła	12,2	6,3	9,5	11,2	7,7
tradycja i wychowanie w rodzinie	48,3	53,4	50,7	48,2	53,3
przeżycia i doświadczenia życiowe	4,9	3,5	4,2	5,1	3,3
tradycja środowiska	1,0	0,6	0,8	1,0	0,5
brak odpowiedzi	2,9	2,3	2,6	2,0	3,3
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$$df = 4, \chi^2 = 4,852, p < 0,5; df = 4, \chi^2 = 2,664, p < 0,7$$

Uwaga: Procent obliczono w stosunku do liczby odpowiedzi a nie respondentów, ponadto uwzględniono tylko osoby wierzące (por. tab. 6).

Jako motyw wiary najliczniej reprezentowany jest wskaźnik — tradycja i wychowanie w rodzinie (50,7%). Do powyższego wskaźnika łączymy następny motyw wiary — tradycja środowiskowa, tworząc grupę motywów tradycjonalistycznych, która łącznie stanowi 51,5% badanej populacji. Drugą grupę motywów wiary — motywy religijne¹³ stanowią osobiste przemyślenia i przekonania, wpływ nauczania Kościoła, przeżycia i doświadczenia życiowe. Grupa ta liczy łącznie 46,2% odpowiedzi. Ogólnie biorąc, motywy tradycjonalistyczne przeważają nad motywami religijnymi o 5,3%.

Analizując strukturę wykształcenia, łączny wskaźnik motywów religijnych wynosi u techników 47,8%, zaś u inżynierów 43,7%. Podobnie w strukturze płci, powyższy wskaźnik nie jest zbyt zróżnicowany: u kobiet obejmuje 48,8% badanej populacji, a u mężczyzn 42,9%. W obu powyższych przypadkach nie stwierdzono istotnej zależności statystycznej. Wyniki te wskazują na fakt, że w badanym środowisku dominuje religijność tradycyjna, i to bardziej

¹² Tamże, s. 129.

¹³ Tamże, s. 129.

wśród inżynierów i mężczyzn, niż wśród techników i kobiet. Wiara stanowi bardziej dziedzictwo kulturowe, aniżeli osobistą życiową wartość.

Osobistymi przemyśleniami i przekonaniem motywują swoją postawę 32,2% wierzących respondentów. Warto przyrzeć się skrótoowo wymienionym motywom: „... obecnie jestem wewnątrznie bardzo przekonana, że istnieje Bóg” (inż., k., l. 40, nr 14), „Większa wiedza, obserwacje, doświadczenia życiowe” (tech., m., l. 41, nr 59), „doświadczenia idące z wiekiem” (tech., k., l. 50, nr 67), „własne przekonanie i życiowe sprawy” (techn., m., l. 28, nr 60), „osobiste przemyślenia” (tech., k., l. 45, nr 72).

Następny motyw — uczęszczanie do kościoła, wpływ kazań i nauk kościelnych, wpływ księży: „misje święte w 1971 r. miały zasadniczy wpływ na mój powrót” (tech., m., l. 39, nr 35), „uczęszczanie do kościoła i częste przyjmowanie Komunii św.” (tech., k., l. 44, nr 75), „uczęszczanie do kościoła, wpływ kazań i nauk kościelnych” (tech., m., l. 43, nr 80), „nauki kościelne i przemyślenia” (tech., m., l. 37, nr 31), „postępowanie księdza wobec wiernych ubogich i potrzebujących pomocy i zrozumienia (inż., k. l. 41, nr 58).

Jako osobny motyw, niektórzy (4,2%) wysuwają przeżycia i doświadczenia życiowe, związane z różnymi sytuacjami, bądź z ostatnią wojną: „dziecko cudem uratowane od śmierci” (tech., k., l. 36, nr 15), „odejście mojej najdroższej matki” (tech., k., l. 39, nr 2), „byłem i przeżyłem obóz koncentracyjny” (inż., m., l. 60, nr 65).

Odsetek respondentów, którzy deklarują się jako obojętni wobec religii wynosi 5,3%. Oto przykład uzasadnienia swojej postawy: „obserwacja niektórych ludzi głęboko wierzących” (m., inż., l. 44, nr 45), „istnienie wielu religii, z których każda dla swoich wyznawców jest tą prawdziwą” (k., inż., l. 36, nr 75), „głoszone dogmaty nie wytrzymują weryfikacji współczesnej nauki” (m., inż., l. 38, nr 19), „odwyzyczajenie z uwagi na brak czasu + studia + praca + sport” (m., inż., l. 28, nr 73), „religii nie potępiam, bo religia nie uczy złego, sam jednak nie posiadam potrzeby praktykować. Osobiste przemyślenia potwierdzają, że nie trzeba być religijnym, aby być dobrym człowiekiem” (m., tech., l. 45, nr 97), „wpływ wykształcenia, jak również przeżycia i doświadczenia życiowe” (k., inż., l. 27, nr 6), „pozbawiłam się prawa przystępowania do Komunii św. przez rozwód i powtórne związanie z innym człowiekiem” (k., tech., l. 43, nr 89), „sądzę, że przedstawiciele Kościoła sami nie wierzą w to, czego nauczają, nie widać w tym miłości do Boga i bliźniego” (k., tech., l. 35, nr 9), „od ośmiu lat upadki rodzinne i osobiste” (k., tech., l. 42, nr 33).

Niewierzący (4%) swoją postawę uzasadniali następująco: „Zdobyta wiedza, plus obserwacja poczynań ludzi wierzących” (m., inż., l. 45, nr 16), „poznanie praw przyrody” (m., inż., l. 41, nr 35), „wychowanie w rodzinie” (m., inż., l. 52, nr 90), „zło i niesprawiedliwość” (m., tech., l. 26, nr 22), „nigdy nie byłam wierząca” (k., inż., l. 45, nr 11).

Na podstawie wielu wypowiedzi, widać wyraźnie, że w klimacie obojętnym lub wrogim wobec religii, wychowywały się nieliczne jednostki. Większość osób niewierzących i obojętnych wobec religii była wcześniej mniej lub bardziej związana z wiarą. Konsumpcyjne nastawienie wobec życia, materializm praktyczny, rozwój intelektualny z równoczesnym zaniedbaniem rozwoju wiedzy religijnej, powoduje powstanie „religijności niedojrzałej”¹⁴.

¹⁴ Tamże, s. 136.

Wiara dziecięca — „niedojrzała”, która stała się sprawą uczuć, nawyków i obyczaju zostaje odrzucona jako zbędny „balast życiowy”. M. Neusch mówi nawet o wkraczaniu w erę „postateistyczną”¹⁵, w której ludzie nie interesują się Bogiem, organizują sobie sami własne życie poważnie lub lekkomyślnie.

W socjologicznych badaniach postaw wobec wiary, częstotliwość spełniania praktyk religijnych, traktowana jest jako tzw. pozytywne kryterium przynależności do Kościoła katolickiego¹⁶. Deklarowana przez respondentów częstotliwość spełniania praktyk pozwoli nam poznać związek badanych z religijnością instytucjonalną oraz zweryfikować znane hipotezy: a) im wyższy poziom wykształcenia, tym mniejsze nasilenie uczestnictwa w praktykach religijnych, b) większe nasilenie praktyk występuje wśród kobiet niż wśród mężczyzn.

Tabela 8

Globalny stosunek techników i inżynierów
do praktyk religijnych

Częstotliwość spełniania praktyk	Wykształcenie		Ogółem N=400	Płeć	
	tech. N=200	inż. N=200		k. N=200	m. N=200
systematycznie	32,0	21,5	26,8	31,5	22,0
niesystematycznie	43,0	31,0	37,0	39,0	35,0
rzadko	19,5	27,5	23,5	19,0	28,0
wcale	3,0	16,5	9,7	7,0	12,5
brak odpowiedzi	2,5	3,5	3,0	3,5	2,5
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$df = 3, \chi^2 = 29,420, p < 0,001; df = 3, \chi^2 = 13,109, p < 0,01$

Jak wynika z tab. 8 dominujący odsetek (63,8%) badanej populacji obejmuje tzw. „katolików niedzielnych”¹⁷, 23,5% techników i inżynierów spełnia praktyki rzadko i można ich zaliczyć do tzw. „katolików świątecznych” lub „sezonowych”¹⁸. Nie praktykuje 9,7% respondentów.

Pomiędzy strukturą wykształcenia a stosunkiem badanych do praktyk religijnych stwierdza się wysoką zależność statystyczną ($p < 0,001$). Rozpiętość między poziomem wykształcenia, a typem postaw respondentów wobec praktyk religijnych najbardziej uwidacznia się wśród niepraktykujących, różnica w tym przedziale wynosi 13,5%. Po zsumowaniu systematycznie i niesystematycznie praktykujących („katolicy niedzielni”), różnica pomiędzy technikami i inżynierami jest jeszcze większa, wynosi 22,5% na korzyść pierwszych. Można stwierdzić, że im wyższy poziom wykształcenia, tym mniejsze nasilenie uczestnictwa w praktykach religijnych.

¹⁵ M. Neusch: U źródeł współczesnego ateizmu, Paryż 1980, s. 11.

¹⁶ Por. L. Dingemans, J. Remy: Kryteria żywotności katolicyzmu, w: Ludzie — Wiara — Kościół (analizy socjologiczne), Warszawa 1966, s. 133—134.

¹⁷ Łącząc wskaźnik praktykujących systematycznie i niesystematycznie otrzymujemy odsetek tzw. „katolików niedzielnych”, tzn. takich, którzy biorą udział w Mszy św. przynajmniej raz w miesiącu. Por. W. Piwoarski: Religijność miejska..., dz. cyt., s. 137.

¹⁸ G. Le Bras: Études de sociologie religieuse, t. 1, Paris 1955, s. 5—6.

Średnią, ale również istotną zależność statystyczną, ($p < 0,01$) obserwuje się pomiędzy strukturą płci a stosunkiem badanych do praktyk religijnych. Najbardziej różnica uwidacznia się w kategorii praktykujących systematycznie, gdzie przedział wynosi 9,5% na korzyść kobiet. Oznacza to, że większe nasilenie praktyk występuje wśród kobiet niż wśród mężczyzn.

Zaskakująco wysokie odsetki systematycznie praktykujących przedstawia w swojej pracy M. Józefczyk¹⁹ (technicy maturzyści — 68,3%, technicy — 66,6%, inżynierowie — 73,3%. „Katolicy niedzielni” stanowią kolejno: technicy maturzyści — 100%, technicy — 96,6%, inżynierowie — 90%). Wydaje się, że jest to skutek badań niereprezentatywnych. Sam autor powyższej pracy stwierdza: „W tej sytuacji, wyniki powyższej ankiety audytoryjnej nie mogą być reprezentatywne...”²⁰.

Warto przyrzeć się również, w jaki sposób badani oceniają zmiany już dokonane w ich świadomości religijnej. Chodzi tu o subiektywną „samoocenę” własnej religijności przeprowadzoną przez badanych techników i inżynierów. Tabela 9 podaje odsetki odpowiedzi na pytanie kwestionariusza, które było sformułowane następująco: „Kiedy Pan [i] był [a] bardziej religijny [a]? — dawniej — obecnie — bez zmian”.

Tabela 9

Samoocena zmian postaw wobec religii techników
i inżynierów

Bardziej religijni:	Wykształcenie		Ogółem N=400	Płeć	
	tech. N=200	inż. N=200		k. N=200	m. N=200
dawniej	42,5	56,0	49,3	46,0	52,5
obecnie	14,0	7,0	10,5	12,0	9,0
bez zmian	43,0	30,0	36,5	38,0	35,0
brak odpowiedzi	0,5	7,0	3,7	4,0	3,5
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$df=2$, $\chi^2=12,572$, $p < 0,01$; $df=2$, $\chi^2=1,959$, $p < 0,5$

Wysoki odsetek respondentów (49,3%) ocenia siebie jako bardziej religijnych „dawniej”. Ogólnie mówiąc, około 1/2 badanej inteligencji technicznej rozluźniła związek z dawną religijnością. Tylko 10,5% ankietowanych stwierdza, że „obecnie” jest bardziej religijna, co oznacza, że w świadomości respondentów dokonują się zmiany raczej „w kierunku odejścia od prezentowanej dotychczas religijności”²¹ niż w kierunku jej pogłębienia.

Średnia, ale istotna zależność statystyczna istnieje pomiędzy strukturą wykształcenia a samooceną zmian religijności. Odsetek osób bardziej religijnych „obecnie” jest dwukrotnie większy w grupie techników. Wśród osób bardziej religijnych „dawniej” odsetek jest wyższy o 13,5% na korzyść inżynierów. Należy stwierdzić, że wykształcenie przyczynia się do stymulowa-

¹⁹ M. Józefczyk, dz. cyt., s. 96.

²⁰ Tamże, s. 16.

²¹ W. Piwoarski: Religijność miejska w rejonie uprzemysłowanym, dz. cyt., s. 147.

nia zmian życia religijnego. Powyższe analizy potwierdzają zależność wprost proporcjonalną między poziomem wykształcenia a słabnięciem religijności.

Słaba zależność statystyczna istnieje pomiędzy strukturą płci, a samooczną zmianą religijności. Wśród osób bardziej religijnych „obecnie” jest wyższy wskaźnik o 3% na korzyść kobiet. Podobna różnica występuje wśród respondentów nie dostrzegających zmian w swoim życiu religijnym. Wskazuje to na fakt, że oddziaływanie procesu uprzemysłowienia jest podobne u obu kategorii osób, z niewielką różnicą po stronie kobiet, jeśli chodzi o pogłębienie religijności i po stronie mężczyzn, jeśli chodzi o zarzucenie religijności.

Zbierając wnioski z przeprowadzonych wyżej analiz trzeba stwierdzić, że mimo preferowania wartości „świata technicznego”, co ma miejsce w środowiskach przemysłowych, wśród badanej inteligencji technicznej stwierdzono dosyć wysoki odsetek (89%) deklarujących wiarę. Deklaracje w zakresie motywacji wiary (tab. 7) wskazują na przewagę o 5,3% motywów tradycyjalistycznych (51,5%) nad motywami religijnymi (46,2%) w badanym środowisku. Przewaga motywów tradycyjalistycznych nad religijnymi powoduje, że wiara wśród badanych techników i inżynierów nie jest w pełni świadoma i refleksyjna. Powolne, lecz systematyczne oddziaływanie procesów uprzemysłowienia powoduje wypieranie wiary „niedojrzałej”. To może tłumaczyć odchodzenie od praktyk religijnych (23,5% respondentów praktykuje rzadko), a nawet zarzucenie ich (tab. 8). Około 1/2 badanych stwierdza, że „dawniej” była bardziej religijna, zaś 36,5% nie stwierdza zmian w postawach wobec religii.

Powyższe analizy potwierdziły również hipotezy o wpływie wykształcenia i płci na stosunek do wiary. Badani technicy posiadają bardziej pozytywny stosunek do wiary niż inżynierowie, podobnie kobiety w porównaniu do mężczyzn, przy czym większy wpływ wywiera wykształcenie.

2. Przekonanie religijne

W środowisku objętym procesem uprzemysłowienia nie przetrwa dłużej model katolika nawet głęboko wierzącego, lecz pozbawionego dostatecznej wiedzy religijnej, tak jak nie ostoi się model katolika posiadającego znajomość prawd wiary niezinternalizowanych w przekonaniach religijnych. W przypadku przekonań religijnych chodzi bowiem o ocenę treści wierzeń religijnych. Można wysunąć przypuszczenie, że im intensywniejsza wiara w rzeczywistość pozaempiryczną, tym silniejszy zespół przekonań religijnych²². Analiza przekonań religijnych wykaże stopień ich internalizacji.

Jak widać z zestawienia (tab. 10) tylko 56% respondentów akceptuje wszystkie prawdy wiary. Należy zaznaczyć, że pytanie dotyczące akceptacji prawd wiary było sformułowane ogólnie, dotyczyło wszystkich łącznie. Akceptacja poszczególnych prawd wiary będzie analizowana w dalszej części niniejszego rozdziału.

Zdecydowanie odrzuca niektóre prawdy wiary 13,7% badanej inteligencji technicznej, a jej znaczny odsetek (22,8%) zajmuje postawę niezdecydowaną.

²² Tamże, s. 193.

Tabela 10

Akceptacja prawd wiary przez
inteligencję techniczną

Akceptacja prawd wiary	Wykształcenie		Ogółem N=400	Płeć	
	tech. N=200	inż. N=200		k. N=200	m. N=200
wszystkie	69,5	42,5	56,0	60,5	51,5
niektóre	8,0	19,5	13,7	12,0	15,5
nie umiem odp.	18,0	27,5	22,8	21,5	24,0
brak odpowiedzi	4,5	10,5	7,5	6,0	9,0
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$df=2$, $\chi^2=21,193$, $p<0,001$; $df=2$, $\chi^2=2,515$, $p<0,3$

Analizując strukturę wykształcenia dostrzegamy duże zróżnicowanie pomiędzy technikami a inżynierami. Różnica w akceptacji wszystkich prawd wiary wynosi 27% na korzyść techników. W przedziale grup o postawie niezdecydowanej dominują inżynierowie o 9,5%.

Stwierdzone znaczne rozbieżności, gdy chodzi o ogólną akceptację prawd wiary, między technikami i inżynierami, wskazują na silną zależność statystyczną pomiędzy strukturą wykształcenia, a akceptacją prawd wiary. Duży odsetek inżynierów — 27,5% o postawie niezdecydowanej, wskazuje wyraźnie na pewną dysharmonię, jaka występuje w formacji wielu katolików. W miarę rozwoju intelektualnego występuje często zaniedbanie równoczesnego zdobywania „dojrzałości religijnej”. Człowiek o „religijności niedojrzałej”²³ przyjmuje postawę niezdecydowaną wobec wiary.

Brak natomiast istotnej zależności statystycznej pomiędzy strukturą płci, a akceptacją prawd wiary. Jedynie w akceptacji wszystkich prawd wiary występuje większa różnica (9%) na korzyść kobiet. Wydaje się to potwierdzać hipotezę, że wśród kobiet występuje bardziej intensywna wiara w rzeczywistość pozaempiryczną.

Przejdziemy obecnie do omówienia bardziej szczegółowo wskaźników bezwarunkowej akceptacji poszczególnych prawd wiary (tab. 11). Zasadniczym bowiem kryterium przynależności w pełni do społeczności Kościoła jest akceptacja prawd ustalonych przez Magisterium Kościoła²⁴. Jak wiadomo, ludzie o mentalności „technicznej” odrzucają tradycyjne autorytety, poszukując „własnych legitymizacji i motywów dla swego światopoglądu”²⁵. W ten sposób pogłębia się pluralizm światopoglądowy, który jest wyrazem przemian zachodzących w świadomości ludzi tkwiących w środowisku otwartym²⁶.

Z wymienionych 12-stu prawd wiary w największym stopniu akceptowane są dwie: istnienie Boga i potrzeba odpuszczenia grzechów przynajmniej przed śmiercią. Istnienie Boga bezwarunkowo akceptuje 75,0%, a 15,8% „nie ma zdania”. Zauważa się więc tendencję spadkową (o 14%) odnośnie

²³ D. Ziółkowski: Z zagadnień dojrzałości religijnej, *Znak* 1971, nr 12, s. 1591.

²⁴ Konstytucja dogmatyczna o Kościele, w: Sobór Watykański II, Poznań 1968, nr 14, s. 118.

²⁵ W. Piwowarski: Problemy duszpasterskie w strefie urbanizacji, *Przegląd Powszechny* (1982) nr 3, s. 25.

²⁶ Tamże, s. 25.

akceptacji istnienia Boga w porównaniu z autodeklaracją wobec wiary, gdzie globalny wskaźnik pozytywnego stosunku do wiary wynosił 89%²⁷.

Odwrotna tendencja istnieje wśród przeczących istnieniu Boga. W pytaniu o globalny stosunek do wiary 4% respondentów stwierdziło, że są niewierzący, a w pytaniu o istnienie Boga, 5,5% kategorię zaprzecza²⁸. Wśród mężczyzn „brak zdania” na temat istnienia Boga sięga aż 20%. Tylko 1% techników przeczy kategorię istnieniu Boga, ale wśród inżynierów grupa ta wzrasta do 10%.

Tabela 11

Wskaźniki akceptacji prawd wiary
badanej inteligencji technicznej

Bezwarunkowa akceptacja prawd wiary	Wykształcenie		Ogółem N=400	Płeć	
	tech. N=200	inż. N=200		k. N=200	m. N=200
Bóg istnieje	79,0	71,0	75,0	82,0	68,0
Trójca Święta	66,5	50,0	58,3	62,0	54,5
Bóg jest Trójcą	70,0	53,0	61,5	71,0	52,0
Chrystus jest					
Bogiem-Człowiekiem	49,0	42,5	45,7	47,5	44,0
Chrystus-Odkupicielem	76,5	58,5	67,5	73,5	61,5
Chrystus ustanowił					
Kościół	70,5	49,5	60,0	64,5	55,5
Pismo Św. jest					
Słowem Bożym	67,0	43,0	54,0	62,0	48,0
Zmartwychwstanie					
ciał	36,0	19,0	27,5	31,0	24,0
odpuszczenie grze-					
chów przed śmiercią	78,5	69,5	74,0	79,0	69,0
nagroda lub kara					
po śmierci	59,5	40,5	50,0	53,5	46,5
piekło istnieje	45,5	26,5	36,0	42,0	30,0
papież jest nieomylny w sprawach wiary i moralności	36,5	23,5	30,0	33,0	27,0
średnia	61,0	45,5	53,3	58,4	48,3

Drugie miejsce w hierarchii nasilenia wskaźników uzyskało przekonanie, że „przynajmniej przed śmiercią należy starać się o odpuszczenie grzechów” (74%). Tylko 8% respondentów zaprzeczyło potrzebie odpuszczenia grzechów a 12,5% „nie ma zdania” w tej sprawie. Przekonanie o potrzebie odpuszczenia grzechów przed śmiercią w grupie techników jest powszechniejsze o 9% w porównaniu z badaną populacją inżynierów, zaś wśród kobiet o 10% w porównaniu z mężczyznami.

Na wysokim, bo trzecim miejscu stanął problem dotyczący wiary w to, że Bóg stał się Człowiekiem i umarł na krzyżu za wszystkich ludzi. 67,5% respondentów akceptuje tę prawdę, 10% zaprzecza, a 18,3% nie potrafi podjąć

²⁷ Por. tabela 6.

²⁸ Tamże.

decyzji. Jedna z respondentek, inżynier, negując przekonanie dotyczące odkupienia ludzkości, pisze: „pojęcie Boga zrodziło się z uwarunkowań społecznych i politycznych w ciągu wieków (nr 52). Akceptacja tej prawdy jest bardziej powszechna wśród techników (76,5%), a wskaźnik nasilenia jej, w porównaniu z nasileniem w badanej populacji inżynierów, jest wyższy o 18%. Podobna tendencja istnieje wśród badanej populacji kobiet (73,5%) i mężczyzn (61,5%), gdzie różnica w akceptacji powyższej prawdy wiary wynosi 12% na korzyść pierwszej z tych grup. We wszystkich powyższych badanych populacjach, niezależnie od struktury wykształcenia i płci, przekonanie dotyczące odkupienia ludzkości, zajmuje zgodnie trzecie miejsce w hierarchii nasilenia wskaźników.

Na czwartym miejscu znalazła się prawda, że Bóg jest Stwórcą całego świata i całej ludzkości. Prawdę tę uznaje 61,5% badanej inteligencji technicznej, 12,3% zaprzecza jej, a 21,2% respondentów stwierdza, że nie umie odpowiedzieć na powyższe pytanie. Biorąc pod uwagę strukturę wykształcenia, wyraźnie jest widoczne, że inżynierowie w większym stopniu negują powyższą prawdę wiary niż technicy, przedział między wskaźnikami akceptacji wynosi 17%. Analogiczna sytuacja istnieje przy uwzględnieniu struktury płci, gdzie wskaźnik akceptacji wynosi 19% na korzyść kobiet w porównaniu z mężczyznami.

Piątą pozycję w hierarchii nasilenia wskaźników zajęła prawda głosząca, że Kościół jest instytucją Boską, ustanowioną przez Chrystusa dla zbawienia wszystkich ludzi. Akceptuje tę prawdę 60% badanej inteligencji technicznej (tabela 11), 13% odrzuca, a 21% respondentów „nie ma zdania”. Istnieje także niejednakowe nasilenie powyższego wskaźnika wśród techników i inżynierów, gdzie różnica wynosi 21% na korzyść pierwszych, a biorąc pod uwagę strukturę płci, różnica ta sięga tylko 9% na korzyść kobiet.

Następną szóstą pozycję zajęła prawda, że Bóg jest jeden w trzech osobach. O prawdziwości tego dogmatu przekonanie swoje potwierdziło 58,3% respondentów, tylko 9,7% neguje prawdziwość tej prawdy, zaś 26% nie umie odpowiedzieć na postawione pytanie. Powyższy dogmat akceptuje 66,5% badanych techników a wśród inżynierów tylko 50%. Analizując strukturę płci, zauważamy mniejszy przedział między wskaźnikami akceptacji, ponieważ wśród kobiet akceptuje tę prawdę 62%, a wśród mężczyzn 54,5% ankietowanych.

Powyższe analizy ujawniają interesujący fakt występowania pewnego typu wierzących, którzy ze względu na obojętność wobec poszczególnych prawd wiary lub odrzucenie ich, nie mieszczą się w doktrynie chrześcijańskiej pomimo, że uważają siebie za ludzi wierzących. Wydaje się, że ludzie o „mentalności technicznej” częściej niż inni posiadają orientację na wartości instrumentalne i konsumpcyjne²⁹.

Dopiero siódmą pozycję w hierarchii nasilenia wskaźników uzyskała prawda mówiąca, że Pismo święte jest Słowem Bożym. Przekonanie o słuszności tej nauki Kościoła wyraża 54% badanej inteligencji technicznej, 13,7% zaprzecza jej, zaś 24,3% nie umie zająć stanowiska. Kobieta inżynier, motywując swoją negatywną postawę wobec Pisma św., jako Słowa Bożego stwierdza: „jest to pismo ludzi mądrych gniewających się na autorytet Boga” (nr 52 lat 53). Respondenci przekonani, że Pismo święte jest Słowem Bożym

²⁹ W. Piwoarski: Problemy duszpasterskie w strefie urbanizacji, dz. cyt., s. 24.

i jest aktualne dla współczesnego człowieka, między innymi stwierdzali: „posiada szereg wartości moralnych i historycznych” (nr 9, m., inż.), „nie jest przestarzałe, lecz coraz mniej ludzi potrafi je zrozumieć” (nr 65, k., inż.). Akceptacja powyższej prawdy jest bardziej powszechna wśród techników (67%), a wskaźnik jej nasilenia w porównaniu ze wskaźnikiem populacji inżynierów jest wyższy aż o 24%. Analizując strukturę płci, różnica ta wynosi 14% na korzyść kobiet (tabela 11). Przykładowo można wymienić badania Z. Barnaś zrealizowane w 1976 r. wśród młodzieży pracującej w granicach wieku 18-30 lat w Fabryce Łożysk Toczyńskich w Kraśniku Fabrycznym. Na 364 respondentów 78,5% posiada przekonanie, że Pismo św. jest Słowem Bożym skierowanym do ludzi. W tym w grupie hotelowej (młodzież mieszkająca w hotelach robotniczych na terenie Kraśnika Fabrycznego) wskaźnik wynosi 62,6%, natomiast w grupie parafialnej (młodzież dojeżdżająca do pracy z bliskich okolic a skupiająca się w duszpasterstwie parafialnym) wskaźnik wynosi aż 94,5%. W powyższych badaniach prawda ta uzyskała drugie miejsce w hierarchii nasilenia wskaźników³⁰.

Przekonania dotyczące eschatologicznych spraw człowieka, znalazły się na ósmym miejscu w hierarchii nasilenia wskaźników. Prawdę, że po śmierci oczekuje człowieka nagroda lub kara, akceptuje połowa badanych, zaś 15,5% respondentów zaprzecza tej prawdzie (tabela 11). Jeden z techników wręcz stwierdza: „człowiek nie powinien takich problemów w ogóle mieć” (nr 36). Duży odsetek inteligencji technicznej — 29,8% nie umie odpowiedzieć czy wierzy w powyższą prawdę. Wśród techników i inżynierów przekonanych o istnieniu wiecznej nagrody lub kary, przedział między wskaźnikami wynosi 19% na korzyść pierwszych, natomiast wśród kobiet i mężczyzn, przedział ten jest mniejszy i sięga 7% na korzyść kobiet.

Interesująca wydaje się analiza uzyskanych odpowiedzi na pytanie: „Kim jest Jezus Chrystus?”. Poprawne przekonanie, że Jezus Chrystus jest Bogiem — Człowiekiem wyraziło tylko 45,7% respondentów, przez co, powyższa prawda zajęła dopiero dziewiąte miejsce w hierarchii nasilenia wskaźników (tabela 11). Poprzednio jednak, 67,5%³¹ badanych wyraziło przekonanie, że „Bóg stał się Człowiekiem i umarł na krzyżu za wszystkich ludzi”, czyli Chrystus jest Odkupicielem. Można w tym dopatrywać się niekonsekwencji związanej z tradycyjną, mało refleksyjną religijnością, ponieważ 22,5% respondentów wyraża przekonanie, że Jezus Chrystus jest Bogiem, czyli łącznie 68,2% inteligencji technicznej wierzy w bóstwo Chrystusa. Tylko 8,8% badanych twierdzi, że Chrystus to wybitna postać historyczna, 10,5% uważa, że Chrystus jest postacią legendarną, mitem, zaś 10% „nie umie powiedzieć” kim jest Chrystus. Po zsumowaniu wskaźników przekonania: „Chrystus jest Bogiem” i „Chrystus jest Bogiem — Człowiekiem”, analizując strukturę wykształcenia, stwierdza się przedział między wskaźnikami akceptacji powyższych prawd o 24,5% na korzyść techników, w porównaniu z badanymi inżynierami. W strukturze płci, również istnieje przedział między wskaźnikami akceptacji powyższej prawdy, chociaż niższy — wynosi 10,5% na korzyść kobiet w porównaniu z mężczyznami.

³⁰ Z. Barnaś: Postawy wobec religii a postawy wobec pracy młodzieży pozaszkolnej w wybranych środowiskach społecznych na przykładzie Kraśnika Fabrycznego (Archiwum KUL, praca doktorska), Lublin 1980, s. 77.

³¹ Por. tabela nr 11.

Uwzględniono również problem istnienia piekła. Dogmat ten zajął dziesiątą pozycję w hierarchii nasilenia wskaźników. Tylko 36% respondentów wyraża przekonanie o istnieniu piekła, 25% badanej inteligencji technicznej zaprzecza istnieniu stanu potępienia. Kobieta inżynier odrzucająca tę prawdę wiary stwierdza: „piekło może być na ziemi” (nr 17). Czy istnieje piekło „nie umie powiedzieć” 31,3% badanych. Wydaje się, że często ludzie nawet wykształceni posiadają zniekształcone wyobrażenia³² o piekle co jest przyczyną, że zaprzeczają jego istnieniu lub nie wyrażają sądu. Przedział między wskaźnikami akceptacji istnienia piekła, ze względu na strukturę wykształcenia, wynosi 19% na korzyść techników w porównaniu z inżynierami, a ze względu na strukturę płci, 12% na korzyść kobiet w porównaniu z badaną populacją mężczyzn.

Przedostatnie jedenaste miejsce zajmuje prawda mówiąca, że papież jest nieomylny w sprawach wiary i moralności. Prawdę tę akceptuje 30% badanej inteligencji technicznej, zaś 37,7% respondentów ją neguje. Oto niektóre wypowiedzi: „myślę, że jest człowiekiem i może się mylić mimo swojej mądrości” (nr 2, inż. m.), „może być omylny, jest człowiekiem” (nr 52, inż. k.), „w kwestii moralności papież może być ograniczony względami politycznymi: np: Eugenio Pacelli nie potępił hitleryzmu” (nr 12, inż. m.), „jest człowiekiem, a człowiek może pomylić się” (nr 73, inż. m). Czy papież jest nieomylny w sprawach wiary i moralności „nie umie powiedzieć” 28,5% badanych. Prawdę tę akceptuje 36,5% techników i 23,5% inżynierów, oraz 33% kobiet i 27% mężczyzn.

Na ostatniej pozycji w hierarchii nasilenia wskaźników znalazła się prawda, że „ludzie po śmierci zmartwychwstaną z duszą i ciałem na Sądzie Ostatecznym”. Dogmat ten akceptuje tylko 27,5% badanej inteligencji technicznej, 22,5% respondentów uważa że „będą żyć tylko dusze ludzkie, 11,5% ankietowanych zaprzecza jakiegokolwiek życiu po śmierci człowieka, zaś 34% badanych „nie umie nic powiedzieć” na ten temat. Wydaje się, że głównym motywem wątpliwości lub odrzucenia powyższej prawdy wiary są trudności „wyobrażenia sobie” jak się to może dokonać³³. Oto wypowiedzi: „Jednak sobie tego nie wyobrażam” (nr 28, inż. k.), „wszyscy tego pragniemy, ale jak się to może dokonać” (nr 47, inż. k.). Prawdopodobnie badani nie posiadają spójnego systemu wierzeń i niektóre prawdy wiary funkcjonują na zasadzie „prawd autonomicznych”, to znaczy, że w świadomości katolików nie są one powiązane z prawdami bardziej podstawowymi. Przekonanie o zmartwychwstaniu ciał, aprobuje 36% badanej populacji techników i 19% inżynierów, oraz 31% kobiet i 24% mężczyzn.

Średnia wszystkich wyżej omówionych wskaźników akceptacji prawd wiary badanej inteligencji technicznej wynosi 53,3%³⁴. Biorąc pod uwagę strukturę wykształcenia zauważa się, że inżynierowie w dużo większym stopniu negują prawdy wiary niż technicy. Ujawnia się to we wszystkich prawdach wiary. Przedział między wskaźnikami akceptacji, ze względu na strukturę wykształcenia, sięga od 6,5 do 21%. Można stwierdzić, że przekonania religijne inżynierów są bardziej niespójne niż przekonania religijne techników. Analogiczna sytuacja istnieje, gdy analizujemy strukturę płci. Przedział między wskaźnikami akceptacji ze względu na strukturę płci sięga od 3,5 do

³² W. Piwoarski: Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym, dz. cyt., s. 199.

³³ Por. tamże, s. 200.

³⁴ Por. tabela nr 11.

19%. Przekonania religijne mężczyzn są bardziej niespójne niż przekonania religijne kobiet.

Chcąc uchwycić faktyczne postawy wobec wiary, można, posługując się terminologią G. Lenskiego³⁵, wyróżnić wśród badanej inteligencji technicznej następujące grupy: a) „doktrynalnych ortodoksów” — to osoby, które wyraziły aprobatę wszystkich prawd wiary. W analizowanych badaniach grupa ta stanowi około 27,5% respondentów, b) „doktrynalnych heterodoksów” (nieortodoksów) — to osoby o postawach przeciwnych poprzednim, ponieważ mimo pozytywnej autodeklaracji religijnej (89%), mają wątpliwości lub negują podstawowe prawdy wiary. Grupa ta wynosi około 19,3% badanych, o ile włączone zostaną do niej osoby obojętne religijnie (5,3%). Istnieje jeszcze trzecia grupa badanych, zajmująca stanowisko pośrednie pomiędzy „ortodoksami” i „heterodoksami” o postawach „wybiórczych”³⁶. Osoby należące do tej grupy odrzucają prawdy wiary tzw. „praktyczne”³⁷, a aprobują jedynie prawdy wiary tzw. „teoretyczne”. P. M. Zulehner osoby o postawach wybiórczych nazywa „ambivalentne”³⁸. Grupa ta stanowi ok. 47,5% badanych. Wreszcie ostatnią grupę stanowią osoby deklarujące się jako niewierzący (4% — niewierzący + 1,7% brak odpowiedzi).

Dla pełniejszego poznania zasięgu omawianych grup, korzystając z danych w tab. 6 i 11, zestawiono odsetki w oparciu o skalę continuum (stopnie ortodoksji), uwzględniając strukturę wykształcenia i płci.

Analiza wskaźników stopni doktrynalnej ortodoksji (tab. 12) wskazuje, że najliczniejszą grupę (47,5%) wśród inteligencji technicznej w elbląskim *Zamechu* stanowią osoby o postawach „wybiórczych” (ambivalentnych).

T a b e l a 12

Stopnie doktrynalnej ortodoksji
wśród badanej inteligencji technicznej

Stopnie ortodoksji	Wykształcenie		Ogółem N = 400	Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200		k. N = 200	m. N = 200
doktrynalna ortodoksja	36,0	19,0	27,5	31,0	24,0
doktrynalna ambivalencja	43,0	52,0	47,5	51,0	45,0
doktrynalna heterodoksja	19,0	19,5	19,3	13,5	24,0
niewierzący	1,0	7,0	4,0	2,0	6,0
brak odpowiedzi	1,0	2,5	1,7	2,5	1,0
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

³⁵ Por. G. L e n s k i: *The Religious Factor*, New York 1961, s. 56 nn.

³⁶ W. P i w o w a r s k i: *Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym*, dz. cyt., s. 208.

³⁷ Prawdy wiary można podzielić na „praktyczne” — bardziej wiążące katolików życiowo i „teoretyczne” — mniej wiążące katolików życiowo, np: nagroda i kara po śmierci to prawda praktyczna, a przekonanie o istnieniu Trójcy Świętej to prawda teoretyczna.

³⁸ P. M. Z u l e h n e r: *Religion ohne Kirche? Das religiöse Verhalten von Industriearbeitern*, Wien — Freiburg — Basel 1969, s. 28.

W grupie „doktrynalnych ortodoksów” technicy dominują nad populacją inżynierów o 17%, zaś kobiety nad mężczyznami o 7%. Inżynierowie częściej (52,0%) przyjmują postawy „doktrynalnej ambiwalencji” (wybiórcze) w porównaniu z technikami (43,0%).

Porównując odsetki w tab. 10 z powyższymi wynikami należy stwierdzić, że respondenci odpowiadając na ogólne pytanie o akceptację prawd wiary znacznie częściej wyrażali ich aprobatę niż w pytaniach o poszczególne prawdy wiary.

Zbierając wnioski z przeprowadzonych analiz można potwierdzić hipotezę, że im wyższe wykształcenie tym niższy wskaźnik aprobujących prawdy wiary. Podobnie potwierdzono hipotezę, że kobiety częściej aprobują prawdy wiary niż mężczyźni.

§ 2 Stan praktyk religijnych

Praktyki religijne, to czynności nakazane lub zalecone przez Kościół³⁹. Są one również bardzo ważnym przejawem postaw wobec wiary. Za przykładem Gabriela Le Brasa⁴⁰, wielu socjologów religii badało religijność na podstawie wskaźników uprawiania praktyk. Praktyki są wskaźnikiem obiektywnym, łatwym do ujęcia liczbowego. Katolicy mogą jednak spełniać je z różnych motywów. Zachodzi zatem potrzeba wnikania w intensywność i motywację praktykujących⁴¹. Istnieje możliwość stwierdzenia korelacji między praktykami religijnymi, a wewnętrzną religijnością katolików. Zdaniem P. De Sandre⁴² korelacja ta może zachodzić wówczas, gdy występuje pewne continuum zewnętrznych przejawów życia religijnego. Ma to miejsce, gdy ta sama osoba uczestniczy jednocześnie w wielu praktykach religijnych nadobowiązkowych i obowiązkowych, oraz gdy w różnych środowiskach społecznych spełnia praktyki religijne nakazane pod grzechem ciężkim.

Wśród wielu czynników, które mogą przyczynić się do wzmocnienia lub osłabienia wartości wskaźnikowej praktyk religijnych, szczególnie należy brać pod uwagę kontekst społeczno — religijny oraz ich obowiązywalność instytucjonalno-środowiskową⁴³.

W pierwszej kolejności zwróci się uwagę na praktyki obowiązkowe, natomiast w drugiej kolejności na praktyki nadobowiązkowe. Można przypuszczać, że drugie z nich będą prezentować się na niższym poziomie. Nasuwa to hipotezę, że im wyższy stan praktyk religijnych wśród inteligencji technicznej oraz im większy ich wachlarz, tym wyższy jest poziom żywotności religijnej. Biorąc pod uwagę strukturę wykształcenia i płci, można wysunąć dalsze hipotezy: a) im wyższe wykształcenie, tym niższy stan praktyk religijnych i odwrotnie, b) kobiety będą posiadać wyższe wskaźniki praktyk religijnych niż mężczyźni.

³⁹ W. Piwo w a r s k i: Z badań nad praktykami religijnymi w diecezji warmińskiej, *Studia Warmińskie* VI (1968) s. 278.

⁴⁰ G. L e B r a s: Les formes élémentaires de la vie religieuse, Paris 1968, s. 65.

⁴¹ Por. W. Piwo w a r s k i: Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym, dz. cyt., s. 259.

⁴² P. D e S a n d r e: Sociologia della religiosita, Introduzione al metodo e alle tecniche della ricerca, Roma 1967, s. 18.

⁴³ Por. W. Piwo w a r s k i: Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym, dz. cyt., s. 261.

1. Praktyki obowiązkowe

Regularnego uczestniczenia we Mszy św., Kościół katolicki wymaga pod sankcją grzechu ciężkiego. Cotygodniowe chodzenie na Mszę św. jest znakiem żywotności religijnej, szczególnie w środowisku pluralistycznym, uprzemysłowionym, ponieważ człowiek nie spotyka się z presją otoczenia. Spełnianie obowiązku religijnego w takiej sytuacji wymaga osobistego zaangażowania⁴⁴.

Tabela 13

Stan *dominantes* wśród
badanej inteligencji technicznej

Stan <i>dominantes</i> :	Wykształcenie		Ogółem N = 400	Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200		k. N = 200	m. N = 200
w każdą niedzielę	23,0	15,5	19,3	24,0	14,5
prawie w każdą niedzielę	34,0	20,5	27,3	28,5	26,0
1–2 razy w miesiącu	16,0	18,5	17,2	19,5	15,0
tylko w wielkie święta	16,0	18,5	17,2	13,0	21,5
tylko z okazji ślubu, pogrzebu	9,0	14,0	11,5	9,5	13,5
nigdy	0,5	9,5	5,0	2,0	8,0
brak odpowiedzi	1,5	3,5	2,5	3,5	1,5
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$df = 5, \chi^2 = 28,668, p < 0,001; df = 5, \chi^2 = 18,831, p < 0,01$

Jak widać z zestawienia (tabela 13) w niedzielnej Mszy św. przynajmniej raz w miesiącu uczestniczy 63,8% badanej inteligencji technicznej („katolicy niedzielni”), w tym w każdą lub prawie w każdą niedzielę 46,6% respondentów, 5% badanych nie spełnia tego obowiązku w ogóle, zaś 28,7% tylko w wielkie święta lub z okazji ślubu, pogrzebu itp. („katolicy świąteczni, sezonowi”). Analizując strukturę wykształcenia stwierdzamy jednak duże rozbieżności, przedział między wskaźnikami *dominantes* wśród badanych techników i inżynierów „niedzielnych”, sięga 28,5% na korzyść pierwszych. Przedział między wskaźnikami, w grupach osób nie spełniających nigdy powyższego obowiązku, wynosi 9% na korzyść badanych techników w porównaniu z inżynierami.

Analogiczną sytuację stwierdzamy analizując strukturę płci respondentów, pomimo że przedział między wskaźnikami jest niższy niż w strukturze wykształcenia, wynosi 16,5% na korzyść kobiet w porównaniu z mężczyznami w grupach „katolików niedzielnych”. W grupach nie spełniających nigdy tego obowiązku przedział między wskaźnikami wynosi 6% na korzyść kobiet.

Dane zawarte w tabeli 13 wskazują na silną zależność statystyczną pomiędzy strukturą wykształcenia a stanem *dominantes* wśród inteligencji technicznej pracującej w *Zamechu* i średnią, ale również istotną zależność statystyczną pomiędzy strukturą płci a stanem *dominantes* respondentów.

⁴⁴ Por. J. Laskowski: Religijność w środowisku uprzemysłowionym, *Collectanea Theologica* 1979 nr 4, s. 32.

W celu poznania argumentacji uczestniczenia we Mszy św., wydaje się uzasadnione przeprowadzenie analizy deklarowanych motywów.

Z tab. 14 wynika, że najliczniej reprezentowany jest motyw uczestniczenia we Mszy św. jako „spełnienie nakazu sumienia” (47,0%). Wydaje się, że chodzi tu nie tylko o zaspokojenie indywidualnych potrzeb uczestnika Mszy św., lecz zapewne sięga głębiej do religijnego przeżycia sacrum.

Tabela 14

Motywy uczestniczenia we Mszy św.
deklarowane przez inteligencję techniczną

Typy deklarowanych motywów	Wykształcenie		Ogółem N =400	Płeć	
	tech. N =200	inż. N =200		k. N =200	m. N =200
wypełnianie obowiązku wobec Kościoła	12,5	13,5	13,0	14,0	12,0
spełnianie nakazu sumienia	55,0	39,0	47,0	51,0	43,0
dostosowanie się do wymagań rodziny	6,0	6,0	6,0	3,0	9,0
przeżycie religijne	12,0	14,0	13,0	14,0	12,0
dostosowanie się do ogólnego zwyczaju	4,0	5,5	4,7	3,0	6,5
nie umiem odpowiedzieć	3,0	3,0	3,0	2,5	3,5
brak odpowiedzi	7,5	19,0	13,3	12,5	14,0
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$df = 5, \chi^2 = 4,800, p < 0,5; df = 5, \chi^2 = 10,862, p < 0,1$

Podobny motyw zaznacza się w „przeżyciu religijnym” jakie daje uczestnictwo we Mszy św. (13,0%). Ten typ motywacji także można zaliczyć do grupy motywów religijnych, ponieważ wydaje się, że istnieje tu wiara świadoma, refleksyjna, związana z życiem mimo atomizacji i dezintegracji jaka istnieje w środowisku przemysłowym.

„Wypełnienie obowiązku wobec Kościoła” deklaruje, podobnie jak motyw poprzedni, również 13% badanych techników i inżynierów.

Można przypuszczać, że deklarowanie tego typu motywu jest skutkiem oddziaływania duchowieństwa i parafii w Elblągu w zakresie kształtowania postaw religijnych.

Łącząc powyższe typy motywów uczestniczenia we Mszy św. w jedną grupę, uzyskujemy łączny wskaźnik 73% motywów religijnych.

Pozostałe dwa motywy: „dostosowanie się do wymagań rodziny” i „dostosowanie się do ogólnego zwyczaju”, zaliczamy do grupy motywów tradycyjalistycznych. Łączny wskaźnik tej grupy jest o wiele niższy, wynosi 10,7%.

Pierwszy z nich — „dostosowanie się do wymagań rodziny” — wskazuje na akcentowanie tradycji rodzinnej przyjętej od starszego pokolenia w procesie socjalizacji, gdzie podkreślana jest nie tyle treść wiary, ile raczej samo jej przekazywanie jako „czegoś gotowego”⁴⁵.

⁴⁵ J. Szacki: Trzy pojęcia tradycji, *Studia Socjologiczne* 1970 nr 1, s. 135 n.

W poszczególnych wypadkach to „dostosowanie się” może nie raz wynikać ze zwykłego konformizmu życiowego. W drugim zaś motywie — „dostosowanie się do ogólnego zwyczaju” — występuje także przestrzenny wymiar tradycji. Zaznacza się tu „parafialny” charakter religijności związanej ze społecznością lokalną czy regionem⁴⁶.

Ogólnie biorąc motywy religijne bezwzględnie przeważają nad motywami tradycjonalistycznymi (73% i 10,7%). W poszczególnych zaś grupach wskaźniki motywów religijnych wynoszą: technicy — 79,5%, inżynierowie — 66,5%, kobiety — 79%, mężczyźni — 67%.

Przedział między wskaźnikami motywów religijnych w strukturze wykształcenia wynosi 13% na korzyść techników w porównaniu z badanymi inżynierami.

Analizując strukturę płci, również stwierdzono przedział między wskaźnikami motywów religijnych, wynoszący 12% na korzyść kobiet w porównaniu z badaną populacją mężczyzn.

Sobór Laterański IV⁴⁷ wprowadził obowiązek odbycia spowiedzi i przyjęcia komunii św. w okresie wielkanocnym. Praktykę tę potwierdził Sobór Trydencki⁴⁸ oraz obydwie Kodeksy Prawa Kanonicznego⁴⁹. Powinność ta jest mocno zakorzeniona w środowiskach katolickich.

W badaniach uwzględniono nie tylko stan spowiedzi wielkanocnej, ale także jej częstotliwość w ciągu roku.

Tabela 15

Uczestnictwo w spowiedzi wśród badanej
inteligencji technicznej

Częstotliwość udziału:	Wykształcenie		Ogółem N = 400	Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200		k. N = 200	m. N = 200
około raz w miesiącu	3,0	0,5	1,7	3,0	0,5
kilka razy w roku	39,5	21,0	30,3	36,0	24,5
raz w roku	22,0	20,0	21,3	19,5	23,0
co parę lat	23,0	35,0	29,0	28,0	30,0
ani razu od dzieciństwa	4,0	4,0	4,0	2,5	5,5
wcale nie przystępuję	6,5	13,0	9,7	6,5	13,0
brak odpowiedzi	2,0	6,0	4,0	4,5	3,5
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$df = 5$, $\chi^2 = 24,135$, $p < 0,001$; $df = 5$, $\chi^2 = 15,232$, $p < 0,01$

Jak wskazuje tabela 15, 53,3% badanych spełnia obowiązek odprawienia spowiedzi raz w roku, zaś 32% czyni to więcej razy.

Spowiadających się tylko raz w roku (21,3%) można nazwać formalistami, ponieważ wypełniają nakaz Kościoła. Odbywających spowiedź kilka razy w roku można określić religijnymi (30,3%), zaś około raz w miesiącu

⁴⁶ Por. W. Piwoński, dz. cyt., s. 131.

⁴⁷ *Breviarium Fidei*, Poznań 1964, VII, s. 435.

⁴⁸ Tamże, s. 460.

⁴⁹ Por., *Kodeks Prawa Kanonicznego* z r. 1917 — kan. 859 i 906; *Kodeks Prawa Kanonicznego* z r. 1983 — kan. 920 i 989.

— gorliwymi (1,7%)⁵⁰. Pozostałą grupę 42,7% stanowią osoby o postawach selektywnych, obojętnych wobec religii i niewierzących.

Porównując udział w spowiedzi ze względu na strukturę wykształcenia, stwierdza się, że technicy są bardziej systematyczni od inżynierów. Wskaźnik nasilenia uczestnictwa w spowiedzi wśród techników w kategorii gorliwych jest wyższy o 2,5% od analogicznego wskaźnika wśród inżynierów, w kategorii religijnych o 18,5%, zaś w kategorii formalistów o 2%. Łącznie, przedział między wskaźnikami spełniających obowiązek spowiedzi, ze względu na strukturę wykształcenia, wynosi 23% na korzyść techników w relacji do inżynierów. W pozostałych kategoriach sytuacja układu się odwrotnie.

Analiza powyższych wskaźników wskazuje na wysoką zależność między strukturą wykształcenia a spełnieniem praktyki spowiedzi.

Analogiczną sytuację stwierdza się, analizując strukturę płci. Łącznie, przedział między wskaźnikami spełniających obowiązek spowiedzi wynosi 10,5% na korzyść kobiet w stosunku do mężczyzn. W grupach zaniedbujących ten obowiązek sytuacja układu się odwrotnie. Wskaźniki wskazują na średnią, ale również istotną zależność między strukturą płci a spełnieniem praktyki spowiedzi.

W celu stwierdzenia obiektywności odpowiedzi udzielanych przez respondentów, ponieważ przypuszcza się, że istnieje ogólna tendencja do podnoszenia danych dotyczących zachowań religijnych⁵¹, postawiono pytanie dotyczące czasu przyjęcia komunii św. po raz ostatni. Wydaje się, że wierni przyjmujący komunię św. co parę miesięcy i rzadziej, korzystają równocześnie ze spowiedzi św.

Tabela 16

Stan *communicantes* wśród
badanej inteligencji technicznej

Komunia św. przyjęta po raz ostatni:	Wykształcenie		Ogółem N = 400	Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200		k. N=200	m. N=200
w ostatnim tygodniu	10,5	4,5	7,5	9,0	6,0
w ostatnim miesiącu	10,0	8,0	9,0	9,5	8,5
przed paroma miesiącami	28,5	17,5	23,0	29,0	17,0
w okresie ostat. Wielkanocy	8,0	13,0	10,5	10,5	10,5
przed rokiem	8,5	10,0	9,3	10,5	8,5
przed kilkoma laty	26,0	33,0	29,6	23,5	35,5
ani razu od dzieciństwa	2,5	7,0	4,7	4,0	5,5
wcale nie przystępuję	2,5	4,0	3,2	2,5	4,0
brak odpowiedzi	3,5	3,0	3,2	1,5	5,0
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$df = 7$, $\chi^2 = 14,294$, $p < 0,05$; $df = 7$, $\chi^2 = 19,717$, $p < 0,01$

⁵⁰ Por. W. Piwo w a r s k i: Religijność miejska w warunkach uprzemysłowienia, dz. cyt., s. 434.

⁵¹ W. Piwo w a r s k i: Religijność wiejska w warunkach urbanizacji, Studium socjologiczne, Warszawa 1971, s. 191; por. tenże: Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym, dz. cyt., s. 270.

Pytanie o komunię św. pozwoli nam pośrednio zorientować się o ewentualnej rozbieżności między wskaźnikami częstotliwości udziału w spowiedzi i komunii św. wśród badanych.

Wskaźniki *communicantes* z tabeli 16 wskazują na fakt, że 50% respondentów spełniło obowiązek komunii św. wielkanocnej. Przedział między wskaźnikami uczestnictwa w spowiedzi⁵² i *communicantes* w okresie wielkanocnym, wynosi zaledwie 3,3%, co wskazuje, że autodeklaracje badanej inteligencji technicznej ukazują rzeczywisty stan praktyk religijnych.

Obowiązku komunii św. wielkanocnej nie spełnia 39%⁵³ respondentów, deklarujących pozytywne postawy wobec wiary. Przed kilku laty komunikowało 29,6%, 9,3% przed rokiem, a 4,7% ani razu od dzieciństwa. Wysoki wskaźnik (39%) zaniedbujących obowiązek komunikowania w okresie wielkanocnym, świadczy o wzroście kategorii ludzi o postawach selektywnych i obojętnych.

Analizując strukturę wykształcenia, stwierdza się, że wskaźnik *paschantes*, tzn. przystępujących do komunii św. wielkanocnej, jest wyższy o 14% na korzyść techników (57%) w porównaniu z populacją inżynierów (43%). W grupach zaniedbujących ten obowiązek stwierdzono odwrotną sytuację. Pomiędzy strukturą wykształcenia a spełnieniem obowiązku *communicantes* występuje istotna zależność statystyczna ($p < 0,05$).

Podobną tendencję stwierdza się, analizując strukturę płci. Przedział między wskaźnikami *paschantes* wynosi 16% na korzyść kobiet (58%) w porównaniu do grupy mężczyzn (42%). W grupach zaniedbujących powyższy obowiązek („przed rokiem”, „przed kilkoma laty”, „ani razu od dzieciństwa”), przedział między wskaźnikami wynosi 11%, ale sytuacja układa się odwrotnie (kobiety — 38%, mężczyźni — 49%). Porównując udział w komunii św. ze względu na strukturę płci, stwierdza się średnią istotną zależność statystyczną między strukturą płci a spełnianiem obowiązku *communicantes*.

Do praktyk obowiązkowych zalicza się także przestrzeganie postów. Respondenci wypełniający kwestionariusz odpowiadali również na pytanie odnośnie zachowywania i jakości przestrzeganych postów w ostatnim roku kalendarzowym. Odpowiedzi na powyższe pytania przedstawia tabela 17.

Analizując poniższą tabelę można stwierdzić, że 84,5% badanej inteligencji technicznej odpowiada twierdząco, czyli widzi w postach jakiś sens ascetyczny. Pytanie drugie korespondowało z pierwszym i dotyczyło już faktycznego przestrzegania postów.

Posty wielkie i we wszystkie piątki przestrzega tylko 16,3% respondentów, 1/4 badanych — posty wielkie i czasem w piątki, zaś 47,5% tylko posty wielkie, tzn. ściśle czyli ilościowe (Wielki Piątek, Środa Popielcowa i Wigilia Bożego Narodzenia). Należy zaznaczyć, że posty były traktowane jako ważne kryterium poczucia związku z Kościołem. Wydaje się, że mimo rozluźnienia tego poczucia, nadal wysoki odsetek przestrzega przynajmniej postów wielkich, tzw. ścisłych. Przedział między wskaźnikami przestrzegania postów jest większy w strukturze wykształcenia w porównaniu ze strukturą płci. W pierwszej z nich wynosi 17% na korzyść techników, w drugiej zaś tylko 1% na korzyść kobiet.

⁵² Por. tabela nr 15.

⁵³ Por. tabela nr 6.

Tabela 17

Przestrzeganie postów wśród
badanej inteligencji technicznej

Zachowanie postów:	Wykształcenie		Ogółem N = 400	Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200		k. N = 200	m. N = 200
tak	93,0	76,0	84,5	85,0	84,0
nie	3,0	19,0	11,0	10,5	11,5
brak odpowiedzi	4,0	5,0	4,5	4,0	4,5
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$$df = 1, \chi^2 = 26,685, p < 0,001; df = 1, \chi^2 = 0,507, p < 0,5$$

tylko wielkie (Wielki Piątek, Środa Popielcowa, Wigilia Bożego Narodzenia)	50,0	45,0	47,5	41,0	54,0
wielkie i we wszystkie piątki	18,5	14,0	16,3	16,5	16,0
wielkie i czasem piątki	28,5	21,5	25,0	31,5	18,5
brak odpowiedzi	3,0	19,5	11,2	11,0	11,5
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$$df = 2, \chi^2 = 0,671, p < 0,8; df = 2, \chi^2 = 10,329, p < 0,01$$

Analizując wskaźniki przedstawione w drugiej części tabeli 17, w strukturze wykształcenia wśród przestrzegających poszczególne posty nie ujawnia się większe zróżnicowanie, które wskazywałoby na wyraźne zależności statystyczne. W poszczególnych kategoriach postów, wskaźniki w populacji inżynierów są niższe w porównaniu z populacją techników.

Porównując przestrzeganie poszczególnych kategorii postów, ze względu na strukturę płci, uwidacznia się wyraźne zróżnicowanie szczególnie w kategoriach krańcowych. W kategorii „tylko wielkie posty”, przedział między wskaźnikami wynosi 13% na korzyść mężczyzn, zaś w kategorii „wielkie posty i we wszystkie piątki”, wynosi on również 13%, ale na korzyść populacji kobiet. Występuje więc średnia, ale istotna zależność statystyczna pomiędzy płcią a poszczególnymi kategoriami postów.

Z przeprowadzonych wyżej analiz można stwierdzić, że poziom *dominantes* i *communicantes* wśród inteligencji technicznej w *Zamechu* nie jest wysoki. Obowiązek spowiedzi, przynajmniej raz w roku, spełnia ok. połowa respondentów. Wysoki odsetek badanych stwierdza przestrzeganie postów.

W poszczególnych praktykach bardziej systematyczni są technicy w porównaniu z inżynierami i kobiety w porównaniu z mężczyznami.

Mimo zachodzących przemian kulturowo-społecznych w badanym środowisku uprzemysłowym, dominujący odsetek respondentów uczestniczy w analizowanych praktykach w dużej mierze z pobudek religijnych (73%). Wydaje się, że spełniane są one w warunkach, w których zanika presja środowiska i liczenie się z opinią otoczenia. Praktyki, które wynikają z pobudek religijnych, stanowią przejaw religijności osobistej i mówią o interioryzacji wiary.

2. Praktyki nadobowiązkowe

Religijna postawa katolika wyraża się między innymi nie tylko uczestnictwem w praktykach religijnych obowiązkowych, lecz również i w nadobowiązkowych („pobożnych”⁵⁴). Praktyki te spełnia się na zasadzie dobrowolności, bez nakazu ze strony Kościoła. Zalicza się do nich: modlitwę osobistą, Gorzkie Żale, Drogę Krzyżową, nabożeństwo różańcowe, nabożeństwo majowe itp. Zdaniem G. Le Bras praktyki nadobowiązkowe są znakiem intensywnej religijności, ponieważ wykraczają poza minimum wymagań Kościoła⁵⁵. W społeczeństwie przemysłowym następuje rozluźnienie rytmu praktyk religijnych, powstaje pluralizm, który zostawia każdemu swobodę wyboru i żaden obyczaj nie może regulować tych praktyk⁵⁶. Wydaje się, że praktyki motywowane religijnie mogą utrzymać się w społeczeństwie technicznym i przemysłowym.

Poniżej zwrócimy uwagę na kilka praktyk nadobowiązkowych, co do których udało się zebrać potrzebne materiały. Wskaźniki tych praktyk ukażą, na ile można mówić o continuum życia religijnego wśród badanej inteligencji technicznej.

Wyjątkowe miejsce wśród praktyk nadobowiązkowych zajmuje modlitwa. Jest ona znakiem utrzymywania żywej więzi z Bogiem, dlatego odgrywa doniosłe znaczenie w życiu religijnym człowieka. Wielu katolików pod wpły-

Tabela 18

Stan modlitwy osobistej wśród badanej inteligencji technicznej

Częstotliwość modlitwy:	Wykształcenie		Ogółem N = 400	Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200		k. N = 200	m. N = 200
codziennie	39,0	26,0	32,5	40,5	24,5
co kilka dni	13,0	10,0	11,5	14,5	8,5
w niedzielę i święta	0,5	2,0	1,3	1,0	1,5
od czasu do czasu	15,5	20,0	17,7	19,0	16,5
tylko w ważniejszych sytuacjach życiowych	8,5	11,5	10,0	9,0	11,0
bardzo rzadko	12,5	12,0	12,3	9,0	15,5
nigdy	7,5	14,0	10,7	4,0	17,5
brak odpowiedzi	3,5	4,5	4,0	3,0	5,0
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

df = 6, $\chi^2 = 13,765$, $p < 0,05$; df = 6, $\chi^2 = 23,480$, $p < 0,001$

⁵⁴ W. Piwowarski: Religijność wiejska..., dz. cyt., s. 193.

⁵⁵ Por. G. Le Bras, La vitalité religieuse de l'Eglise de France, *Revue d'Histoire de l'Eglise de France* (1945) s. 277 nn.

⁵⁶ E. Pin: Pobudki religijne a przejście ku społeczeństwu technicznemu, w: Ludzie — Wiara — Kościół. Analizy socjologiczne, Warszawa 1966, s. 188.

wem kazań oraz katechizacji uważa tę praktykę za obowiązkową, a opuszczenie jej za grzech ciężki⁵⁷.

Na podstawie tab. 18 można stwierdzić, że około 1/3 badanej inteligencji technicznej modli się codziennie. Odsetek respondentów modlących się codziennie jest wyższy o 13,2% w porównaniu z odsetkiem (19,3%⁵⁸) uczęszczających w każdą niedzielę na Mszę św. Trzeba wziąć pod uwagę fakt „obowiązkowości” praktyki modlitwy w świadomości wiernych. Pacierz, co kilka dni lub w niedziele i święta odmawia 12,8% badanych. Wydaje się, że zanika poczucie „obowiązkowości” w tym względzie, o czym świadczy zaniedbywanie praktyki modlitwy przez wiele osób. Od czasu do czasu modli się 17,7%, 22,3% tylko w ważniejszych sytuacjach życiowych lub bardzo rzadko, a 10,7% nie modli się wcale.

Biorąc pod uwagę strukturę wykształcenia, stwierdza się, że nasilenie praktyki modlitwy jest większe wśród techników niż wśród inżynierów. Największe różnice widoczne są w kategoriach skrajnych. Wśród modlących się codziennie, przedział między wskaźnikami wynosi 13% na korzyść techników w porównaniu z badaną populacją inżynierów, a wśród nie modlących się nigdy, przedział ten wynosi 6,5%, przy czym wyższy wskaźnik występuje wśród inżynierów. Powyższe dane wskazują na istotną zależność statystyczną między strukturą wykształcenia a częstotliwością modlitwy osobistej wśród inteligencji technicznej.

Analizując strukturę płci, weryfikuje się hipoteza, że nasilenie praktyki pacierza większe jest wśród kobiet niż wśród mężczyzn⁵⁹. Tłumaczy się to faktem, że w zewnętrznych przejawach są one bardziej „religijne” od mężczyzn. Tu przedziały między wskaźnikami w grupach skrajnych są jeszcze większe niż w strukturze wykształcenia. Wśród modlących się codziennie przedział ten wynosi 16%, zaś wśród nie modlących się nigdy 13,5%.

Stwierdza się wysoką zależność statystyczną między strukturą płci a stanem modlitwy osobistej wśród badanej inteligencji.

Znając częstotliwość modlitwy wśród respondentów, wydaje się interesujące przeanalizować, na ile badani posiadają świadomość jej znaczenia w życiu, czy modlą się po prostu z przyzwyczajenia, czy faktycznie ich modlitwa jest nawiązaniem kontaktu z Bogiem, czyli jaka jest jej motywacja? Świadomość znaczenia modlitwy badano za pomocą 3-stopniowej skali intensywności. Skala ta tylko w przybliżeniu ukazuje zmienność opinii. Można ją ująć w postaci continuum: od dużego poprzez niewielkie, aż do jego braku.

Wskaźniki przedstawione w tab. 19 pozwalają stwierdzić, że 45% badanej inteligencji technicznej dostrzega duże znaczenie modlitwy w swoim życiu, a 7,5% respondentów neguje je. Jakie znaczenie ma dla nich modlitwa, nie umie powiedzieć 30,5% techników i inżynierów. Wydaje się, że wynika to z braku uświadomienia religijnego oraz obojętności wobec religii, która orientuje na wartości instrumentalne i konsumpcyjne, czyli materializm praktyczny⁶⁰.

Gdy chodzi o świadomość znaczenia modlitwy, analiza wskaźników wykazuje znaczne różnice między populacją techników i inżynierów, na korzyść pierwszych. Analogiczna sytuacja istnieje między badaną populacją kobiet

⁵⁷ Por. W. Piwoński: Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym, dz. cyt., s. 277.

⁵⁸ Por. tabela 13.

⁵⁹ Por. F. Adamski: Małżeństwo i rodzina (analizy socjologiczne), Lublin 1980, s. 146.

⁶⁰ W. Piwoński: Problemy duszpasterskie w strefie urbanizacji, dz. cyt., s. 24.

i mężczyzn. Wskaźniki zawarte w tab. 19 wskazują na wysoką zależność statystyczną między obu strukturami (wykształcenia i płci) a świadomością znaczenia modlitwy wśród inteligencji technicznej.

Z punktu widzenia oficjalnego modelu religijności, ważniejszy od praktyki codziennego pacierza jest udział we mszy św. w dni powszednie i częsta komunia św. W badaniach pominięto pytanie o codzienną Mszę św., uwzględ-

Tabela 19

Świadomość znaczenia modlitwy
wśród badanej inteligencji technicznej

Znaczenie modlitwy:	Wykształcenie		Ogółem N = 400	Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200		k. N = 200	m. N = 200
dużo	52,5	37,5	45,0	55,0	35,0
niewielko	11,5	7,5	9,5	7,0	12,0
żadne	3,0	12,0	7,5	2,5	12,5
nie umiem powiedzieć	24,0	37,0	30,5	29,0	32,0
brak odpowiedzi	9,0	6,0	7,5	6,5	8,5
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

df = 3, $\chi^2 = 22,934$, $p < 0,001$; df = 3, $\chi^2 = 22,110$, $p < 0,001$

niono jednak pytanie o czas, kiedy respondenci przystępowali ostatni raz do komunii św.⁶¹ Wydaje się, że im bardziej uświadomieni katolicy, tym częściej łączą przyjmowanie komunii św. z uczestnictwem we Mszy św. Wskaźniki *communicantes* przedstawione w tab. 16 uwidaczniają, że wśród badanej inteligencji do komunii św. przystępowało: „w ostatnim tygodniu” — 7,5% respondentów, „w ostatnim miesiącu” — 9%, „przed paroma miesiącami” — 23%. Jeżeli porównamy powyższe dane z uczestnictwem we Mszy św.: „w każdą niedzielę” — 19,3%, „prawie w każdą niedzielę” — 27,3%, „1 — 2 razy w miesiącu” — 17,2% badanych⁶², należy stwierdzić słabe powiązanie udziału we Mszy św. z życiem eucharystycznym. Badania przeprowadzone w różnych regionach i środowiskach potwierdzają ten specyficzny charakter polskiej religijności⁶³. R. Rak w szczegółowych badaniach dokonanych w tym zakresie w diecezji katowickiej, w jednym z zasadniczych wniosków stwierdza: „brak właściwego nauczania i wychowania eucharystycznego w diecezji. Mało kto potrafił spojrzeć na Eucharystię w sposób całościowy”⁶⁴. W postulatach zaś mówi o potrzebie wdrażania wiernych do przyjmowania komunii św. podczas każdej Mszy św.

Tabela 20 zawiera wskaźniki udziału badanej inteligencji technicznej w różnego rodzaju nabożeństwach.

⁶¹ Por., tabela 16.

⁶² Tabela 13.

⁶³ W. Piwoński: Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym, dz. cyt., s. 280; F. Adamski, dz. cyt., s. 154.

⁶⁴ R. Rak: Wychowanie eucharystyczne w diecezji katowickiej (1922—1972), Studium historyczno-pastoralne, Lublin 1974, s. 311.

Tabela 20

Wskaźniki uczestnictwa w nabożeństwach paraliturgicznych
przez badaną inteligencję techniczną

Rodzaj nabożeństwa:	Wykształcenie		Ogółem N = 400	Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200		k. N = 200	m. N = 200
nieszpory	21,0	11,5	16,3	19,5	13,0
majowe	46,5	30,0	38,2	45,0	31,5
różańcowe	35,0	15,0	25,3	31,0	17,5
Droga Krzyżowa	38,5	20,0	29,2	31,5	27,0
Gorzkie Żale	32,5	11,5	22,0	25,0	19,0
średnia	34,7	17,6	26,2	30,4	21,6

Najbardziej frekwentowanym nabożeństwem okazało się nabożeństwo majowe — 38,2%. Podobnego stwierdzenia dokonał M. Józefczyk, który w 1976 r. badał postawy religijne wybranych grup techników i inżynierów w Elblągu — „największą frekwencję wykazuje nabożeństwo majowe”⁶⁵. Autor badał wyłącznie mężczyzn, wśród których 35,7% uczęszczało na nie.

W dalszej kolejności znajduje się wskaźnik uczestnictwa w Drodze Krzyżowej — 29,2%, nabożeństwie różańcowym — 25,3%, Gorzkich Żalach — 22,0% i wreszcie najniższy na nieszporach — 16,3%. Średnia wszystkich wskaźników dotyczących frekwencji w nabożeństwach paraliturgicznych wynosi 26,2%.

Analizując strukturę wykształcenia dostrzega się, że technicy w porównaniu z populacją inżynierów liczniej uczestniczą we wszystkich rodzajach nabożeństw. Przedział między wskaźnikami w omawianej strukturze wynosi od 9,5% do 21%. Biorąc pod uwagę strukturę płci zauważa się, że kobiety w porównaniu z mężczyznami liczniej uczestniczą w nabożeństwach paraliturgicznych, zaś przedział między wskaźnikami powyższych populacji wynosi od 6% do 13,5%.

Tabela 21

Zwyczaje religijne przestrzegane w domach
badanej inteligencji technicznej

Rodzaj zwyczaju:	Wykształcenie		Ogółem N = 400	Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200		k. N = 200	m. N = 200
opłatek na Boże Narodzenie	98,5	94,5	96,5	96,5	96,5
święcone na Wielkanoc	84,5	84,7	88,0	88,0	81,5
popielec	53,5	41,5	47,5	56,5	38,5
święcenie gromnicy	27,5	14,5	21,0	25,0	17,0
święcenie palm	57,0	41,0	49,0	53,5	44,5
święcenie ziół	11,5	5,0	8,3	10,5	6,0
wspólne śpiewanie kolęd	56,5	52,5	54,5	53,5	55,5
wspólna modlitwa	7,0	6,5	6,7	7,0	6,5

Uwaga: procent obliczono w stosunku do ogółu badanych, dlatego uzyskane liczby względne nie sumują się do 100,0%.

⁶⁵ M. Józefczyk: Postawy religijne inteligencji technicznej..., dz. cyt., s. 104.

Socjologowie polscy wskazują na słabnięcie związków z Kościołem, między innymi przez odchodzenie od praktyk religijnych i unikanie zwyczajów rodzinno-religijnych⁶⁶. Wydaje się uzasadnione przeprowadzenie analizy zwyczajów religijnych przestrzeganych przez respondentów.

Analiza wskaźników przedstawionych w tab. 21 uwidacznia, że wśród badanych respondentów najliczniej przestrzegany jest zwyczaj religijny: łamanie się opłatkiem na Boże Narodzenie (96,5%) i święcenie pokarmów na Wielkanoc (84,7%). Podobne wyniki uzyskała Z. Barnaś, badając zwyczaje religijne w rodzinach młodzieży pracującej. Stwierdziła, że 91,2% respondentów przestrzega łamania się opłatkiem na Boże Narodzenie i 74,5% święci pokarmy na Wielkanoc⁶⁷.

Trzecie miejsce w hierarchii nasilenia wskaźników uzyskał zwyczaj religijny, jakim jest wspólne śpiewanie kolęd (54,5%). Jeden z respondentów uzupełnił odpowiedź stwierdzeniem: „słucham płyt z nagraniami kolęd” (nr 9, inż., m.). Interesujące jest także to, że wskaźnik — wspólne śpiewanie kolęd — jest wyższy o 2% wśród mężczyzn w porównaniu z populacją kobiet.

Dalsze miejsca w hierarchii nasilenia wskaźników zajęły zwyczaje: święcenie palm — 49%, popielec — 47,5%, święcenie gromnic — 21%, święcenie ziół — 8,3%, i na ostatnim miejscu znalazła się praktyka wspólnej modlitwy, którą odmawia tylko 6,7% respondentów.

Analizując strukturę wykształcenia, stwierdza się, podobnie jak przy uczestnictwie w nabożeństwach paraliturgicznych, że technicy częściej spełniają zwyczaje religijne w porównaniu z inżynierami. Przedział między wskaźnikami wynosi od 0,5% do 16%.

W strukturze płci dominują kobiety w porównaniu z mężczyznami, a przedział między wskaźnikami wynosi od 0,5% do 18%. Wyjątek stanowi wskaźnik — wspólne śpiewanie kolęd, gdzie dominują mężczyźni o 2%.

Na podstawie przeprowadzonych w tym paragrafie analiz stanu praktyk obowiązkowych i nadobowiązkowych, można stwierdzić, że mimo dużego zróżnicowania — od głęboko wierzących do niewierzących, badana inteligencja techniczna w dużym stopniu bierze udział w powyższych praktykach. W niektórych biorą udział również osoby religijnie obojętne, a nawet niewierzące. Zostały zweryfikowane hipotezy wysunięte na początku tego paragrafu. Stwierdzono, że wskaźniki praktyk religijnych wśród techników są wyższe niż w badanej populacji inżynierów. To potwierdza hipotezę, że im wyższe wykształcenie, tym niższy stan praktyk religijnych. Zasadna okazała się również druga hipoteza, że kobiety posiadają wyższe wskaźniki religijne niż mężczyźni.

§ 3 Moralność religijna

Po przeanalizowaniu wiary religijnej i praktyk badanych grup inżynierów i techników, osobnego omówienia wymaga trzeci parametr postaw wobec religii, jakim jest „moralność religijna”. Jest ona właściwie moralnością naturalną, uzupełnioną normami specyficznymi religijnymi i stanowi składowy

⁶⁶ D. Dobrowolska: Wartości związane z życiem rodzinnym, w: *Przemiany rodziny polskiej*, Warszawa 1975, s. 272; Z. Tysocka: *Socjologia rodziny*, Warszawa 1974, s. 121, 196.

⁶⁷ Z. Barnaś, dz. cyt., s. 795.

element oficjalnego modelu religijności propagowanego przez Nauczycielski Urząd Kościoła⁶⁸. Istotne znaczenie mają tutaj uzasadnienia, sankcje i motywacje stojące za zinternalizowaną lub tylko uznawaną normą, a nie charakter normy⁶⁹. Zespół norm moralnych, które Kościół głosi, interpretuje i uzasadnia ujmując w system, tworzy obowiązujący model moralności. Głoszony, normatywno-instytucjonalny model religijności ulega „inkulturacji”⁷⁰, co oznacza przystosowanie się do kultury i potrzeb środowiska lokalnego. Ten instytucjonalno-środowiskowy model będzie stanowił układ odniesienia dla wskaźników moralności badanych grup inżynierów i techników.

W ramach omawianego tutaj problemu moralności religijnej, badanie postaw wobec religii sprowadza się do pytania — w jakim stopniu opinie i zachowania moralne badanej inteligencji technicznej pozostają w zgodności z oficjalnie głoszonym w Kościele modelem moralności?⁷¹

Problematyka ta będzie omówiona w dwóch aspektach: opinii moralnych (przekonań) i zachowań moralnych (postępowań)⁷². Można przypuszczać, że opinie moralne będą bardziej różnicować badane grupy inteligencji technicznej niż zachowania moralne. Wydaje się, że badana grupa techników w większym stopniu przestrzega głozonego w Kościele modelu moralności religijnej aniżeli grupa inżynierów.

Analogiczną hipotezę można wysunąć porównując badaną populację kobiet z populacją mężczyzn na korzyść grupy pierwszej.

1. Opinie moralne

„Przez „opinie moralne” (przekonania) rozumie się poglądy respondentów na różne zjawiska moralne i ocenę tych zjawisk wyrażaną w pochwalę lub naganie, aprobachie lub dezaprobachie”⁷³.

Najpierw zwróćmy uwagę na moralność rodzinną i małżeńską.

W wyniku oddziaływania współczesnej kultury pluralistycznej powstają zmiany w mentalności katolików i niejednokrotnie krytyczny stosunek do uznawanej hierarchii wartości⁷⁴.

Jak widać z tab. 22 najbardziej respektowaną normą w środowisku inteligencji technicznej jest zakaz zdrady małżeńskiej. Bez zastrzeżeń normę tę akceptuje 74,5% respondentów. Jedynie 2% badanych nie uznaje normy religijnej nakazującej wierność małżeńską, zaś 14,5% wierność małżeńską

⁶⁸ Por. W. Piwo w a r s k i: Moralność jako sprawdzian żywotności religijnej katolików południowej Warmii, *Studia Warmińskie* III (1966), s. 101.

⁶⁹ Por. J. W i a t r: Społeczństwo. Wstęp do socjologii systematycznej, Warszawa 1981, s. 57.

⁷⁰ Por. E. P i n: La paroisse catholique. Les formes variables d'un système social, Rome 1968, s. 39.

⁷¹ Por. W. Piwo w a r s k i: Moralność jako sprawdzian żywotności religijnej, dz. cyt., s. 102.

⁷² Por. A. S t a n o w s k i: Moralność jako wskaźnik religijności, *Roczniki Filozoficzne* XIV (1966), z. 2, s. 100.

⁷³ Por. W. Piwo w a r s k i: Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym, dz. cyt., s. 215.

⁷⁴ Tamże, s. 215.

T a b e l a 22

Wskaźniki akceptacji norm etyki małżeńskiej
wśród badanej inteligencji technicznej

Akceptacja bez zastrzeżeń norm zakazu:	Wykształcenie		Ogółem N = 400	Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200		k. N = 200	m. N = 200
współżycia małżeńskiego po ślubie cywilnym a przed kościelnym	30,5	20,0	25,3	28,0	22,5
zdrady małżeńskiej rozwodów	81,5	67,5	74,5	77,0	72,0
stosowania środków antykoncepcyjnych	34,5	16,5	25,6	25,5	25,5
przerywania ciąży	19,0	9,5	14,3	15,5	13,0
średnia	58,0	40,5	49,3	55,5	43,0
	44,7	30,8	37,8	40,3	35,2

uzależnienia od sytuacji. Jeden z inżynierów usprawiedliwia łamanie wierności małżeńskiej: „gdy współmałżonek jest niezdolny”⁷⁵.

Mimo wysokich wskaźników aprobaty dla normy wierności małżeńskiej, uwidacznia się zróżnicowanie ze względu na strukturę wykształcenia, gdzie przedział między wskaźnikami wynosi 14% na korzyść techników w porównaniu z populacją inżynierów.

Mniejsze zróżnicowanie występuje ze względu na strukturę płci, wynosi ono 5% na korzyść kobiet w porównaniu z grupą mężczyzn.

Drugie miejsce w hierarchii nasilenia wskaźników uzyskała norma zabraniająca przerywania ciąży (tab. 22). Należy pamiętać, że katolicy znaleźli się w zasięgu działania dwóch systemów etycznych — laickiego i religijnego. Od 1956 r. w Polsce istnieje szeroko popularyzowana ustawa zezwalająca przerywanie ciąży. Zaś w myśl etyki katolickiej przerywanie rozpoczętego życia jest bezwarunkowo zabronione. Naukę Kościoła potwierdził papież Paweł VI w *Humanae vitae* — „Moralnie niedopuszczalne jest... bezpośrednio usuwanie poczętego już procesu życia, a zwłaszcza bezpośrednio przerywanie ciąży, choćby dokonywane ze względów leczniczych”⁷⁶.

Okazuje się, że norma zakazująca przerywanie ciąży znajduje aprobatę wśród 49,3% inteligencji technicznej. Istnieje jednak znaczący odsetek respondentów — 30,2%, którzy dopuszczają przerywanie ciąży motywując w następujący sposób: „raczej nie, ale jeśli wyjątkowo ciężka sytuacja do tego zmusza — to raczej tak” (nr 14, k., inż.), „to zależy od sytuacji” (nr 30, k., inż.), „w przypadku zagrażającym życiu kobiety” (nr 82, k., inż.), „chyba, że przemawiają względy zdrowotne” (nr 90, k., inż.).

Aprobata normy zakazującej przerywanie ciąży jest bardziej powszechna wśród badanej populacji techników w porównaniu z grupą inżynierów o 17,5%. Przedział między wskaźnikami w strukturze płci jest niższy i wynosi 12,5% na korzyść populacji kobiet w porównaniu z mężczyznami.

W dziedzinie akceptacji normy o nierozzerwalności małżeństwa dostrzega się mniejszy rygoryzm (tab. 22). Normę tę akceptuje 25,6% respondentów,

⁷⁵ Ankieta nr 90, m., l. 52.

⁷⁶ Paweł VI, *Humanae vitae*, Kraków 1969, s. 7.

34,2% badanych opowiada się za rozwodami, zaś 29% dostrzega potrzebę rozwodów małżeństwa w szczególnych sytuacjach. Oto niektóre argumenty podawane przez respondentów: „w wyjątkowych wypadkach, mających na celu dobro dzieci” (nr 90, k., inż.), „nie, ale jeżeli w domu jest niezgoda i piekło na ziemi, to chyba dla dobra dzieci lepiej tak! (nr 15, k., inż.), „od tego czy zwycięży miłość bliźniego, czy nienawiść” (nr 41, m., inż.), „jeżeli żyć z alkoholikiem, to nawet Kościół winien udzielać rozwodu” (nr 64, k., tech.), „kiedy nie mogą mieć potomstwa, to mogą się rozjeść” (nr 28, m., tech.), „czasem jest tak źle dobrane, że sprzyja złu na codzień i w każdej sytuacji, wtedy lepiej takie rozerwać, uniknie się wielu krzywd i grzechów” (nr 14, k., inż.).

Akceptacja normy o nierozzerwalności małżeństwa jest bardziej powszechna wśród techników (34,5%), przedział między jej wskaźnikami w porównaniu z populacją inżynierów wynosi 18%. W strukturze płci wskaźniki akceptacji powyższej normy wśród badanej populacji kobiet i mężczyzn są równe (25,5%).

Na czwartym miejscu znalazła się norma zabraniająca współżycia małżeńskiego po ślubie cywilnym, a przed kościelnym. Normę tę akceptuje bezwarunkowo 25,3% badanych. Respondenci odwołują się do motywów o charakterze psychologicznym lub religijnym, np: „tego nie zapomina się przez całe życie, po co takie obciążenie człowieka” (nr 2, m., inż.), „na pewno nie, dla głęboko wierzących z uwagi na spokój ich sumienia, ale tak, w stosunku do osób o odpowiedniej postawie etyczno-moralnej” (nr 60, m., inż.). Duży odsetek — 39% respondentów nie akceptuje powyższej normy traktując ślub kościelny jako formalność, sankcjonującą rozpoczęte pożycie małżeńskie, zaś 21,2% badanych uzależnia od okoliczności, co można traktować jednoznacznie jako odrzucenie normy zabraniającej współżycia małżeńskiego przed ślubem kościelnym.

Wydaje się, że prawo małżeńskie z 1 stycznia 1946 r. uznające ważność wyłącznie związków małżeńskich zawartych w Urzędzie Stanu Cywilnego, jak również systematyczna ateizacja i laicyzacja nie pozostały bez wpływu na waloryzację w świadomości badanych ślubu cywilnego, a także przyczyniły się do pewnej dewiacji w stosunku do lansowanych przez Kościół norm moralności seksualnej.

Widoczne jest, że technicy w większym stopniu akceptują powyższą normę moralności niż inżynierowie, a przedział między wskaźnikami akceptacji wynosi 10,5%. Podobna sytuacja istnieje w strukturze płci, gdzie przedział między wskaźnikami wynosi 5,5% na korzyść kobiet w porównaniu z mężczyznami.

Z tabeli 22 wynika, że najmniej akceptowaną normą etyki małżeńskiej jest zakaz stosowania środków antykoncepcyjnych. Załedwie 14,3% badanej inteligencji technicznej podtrzymuje bez zastrzeżeń naukę Kościoła w tej materii, 57,7% nie uważa za złe głoszenie opinii przeciwnych, a 15,7% uzależnia od okoliczności. Spory odsetek, bo 10,3% nie ma zdania na ten temat. Technicy w 19% akceptują powyższą normę, podczas gdy inżynierowie w 9,5%. W strukturze płci jest mniejszy przedział między wskaźnikami akceptacji i wynosi 2,5% na korzyść kobiet w porównaniu z mężczyznami.

Wydaje się, że brak znajomości metod naturalnego planowania rodziny jest zasadniczym powodem niezrozumienia i braku akceptacji stanowiska Kościoła. Świadczy o tym jedna z wypowiedzi kobiety inżynier: „a co zrobić jeżeli żadna ciąża nie może być utrzymana bez zabiegu operacyjnego, czy

lepiej świadomie poronić w 5 — 6 miesiącu bez żadnych szans dla dziecka? W przypadku uszkodzeń po przebytych, źle prowadzonych porodach? A kalendarzyk małżeński jest tylko dobry przy niezwykłych prawidłowościach i regularności, a przy nerwowym pospiesznym życiu niewiele takich wypadków. Uważam, że w specjalnych wypadkach, nie generalnie, powinno być dozwolone. Ale nie warto tego ogólnie pozwalać do używania społeczeństwu” (nr 56).

Średnia pięciu wyżej omówionych wskaźników akceptacji norm etyki małżeńskiej wśród badanej inteligencji technicznej wynosi 37,8%. Biorąc pod uwagę strukturę wykształcenia jest widoczne, że technicy w większym stopniu akceptują normy etyki małżeńskiej niż inżynierowie. Przedział między wskaźnikami akceptacji powyższych norm ze względu na strukturę wykształcenia wynosi od 10% do 18%. Analizując strukturę płci dostrzegamy analogiczną, chociaż o mniejszym zasięgu, rozpiętość wskaźników, tutaj przedział między wskaźnikami akceptacji norm moralnych sięga od 0% do 12,5%. Można stwierdzić, że kobiety w większym stopniu niż mężczyźni akceptują normy etyki małżeńskiej. Wyjątek stanowi aprobata zakazu rozwodów, gdzie wskaźniki w obu grupach są równe i wynoszą 25,5%.

Zagadnieniem związanym z rodziną i małżeństwem są poglądy badanych dotyczące modelu rodziny współczesnej. Nie chodzi tu o faktyczną dzietność w rodzinach respondentów, lecz o wyrażenie opinii — ile dzieci powinno być w rodzinie.

Informacje uzyskane w tab. 23 pozwalają stwierdzić, że preferowany model rodziny w świadomości badanej inteligencji technicznej — podobnie zresztą jak w innych miastach Polski⁷⁷ — jest to rodzina dwudziecna. Przyj-

T a b e l a 23

Model rodziny w świadomości badanej inteligencji technicznej

Liczba dzieci:	Wykształcenie		Ogółem N = 400	Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200		k. N = 200	m. N = 200
jedno	1,0	—	0,5	—	1,0
jedno lub dwoje	3,5	7,0	5,2	4,0	6,5
dwoje	30,0	25,0	27,5	28,0	27,0
dwoje lub troje	16,0	17,0	16,5	15,0	18,0
troje	19,0	17,0	18,0	19,0	17,0
troje lub czworo	2,0	3,5	2,7	1,0	4,5
czworo	0,5	1,0	0,8	1,0	0,5
to zależy od woli Bożej	—	1,0	0,5	0,5	0,5
to zależy od warunków	15,5	14,0	14,8	13,0	16,5
nie umiem powiedzieć	11,5	13,0	12,3	17,0	7,5
brak odpowiedzi	1,0	1,5	1,2	1,5	1,0
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$$df = 9, x^2 = 7,011, p < 0,7; df = 9, x^2 = 15,964, p < 0,1$$

⁷⁷ Por. F. A d a m s k i : Małżeństwo i rodzina, Lublin 1980, s. 112; t e n ż e : Socjologia małżeństwa i rodziny. Wprowadzenie, Warszawa 1982, s. 278.

mując, że kategoria respondentów podających „jedno lub dwoje” dzieci zdradza tendencję do aprobowania drugiej z tych liczb, a także dodając tych badanych, którzy liczebność dzieci uzależniają od warunków, uzyskamy łącznie 47,5% respondentów opowiadających się za rodziną dwudziętą.

Drugie miejsce zajmuje model rodziny trzydziętnej. Za tą liczbą dzieci w rodzinie opowiada się 34,5% respondentów, jeżeli do tej grupy dołączymy kategorię — „dwoje lub troje” dzieci. Wreszcie 4% badanych preferuje czworo i więcej dzieci w rodzinie, jeżeli zaliczymy do tej grupy następujące kategorie odpowiedzi: „troje lub czworo”, „czworo” oraz „to zależy od woli Bożej”.

Analizując strukturę wykształcenia i płci, model rodziny dwudziętnej bardziej upowszechniony jest wśród techników (49%), niż wśród inżynierów (46%) oraz wśród mężczyzn (50%) w porównaniu z kobietami (45%). Różnice między wskaźnikami poszczególnych populacji preferujących model rodziny trzydziętnej są małe: technicy — 35%, inżynierowie 34%, kobiety 34%, mężczyźni 35%. Gdy chodzi o typ rodziny czterodziętnej i liczniejszej, częściej jest wybierany przez inżynierów (5,5%) niż techników (2,5%), oraz mężczyzn (5,5%) w porównaniu z kobietami (2,5%).

Jeśli chodzi o relacje międzyosobowe w ramach opinii moralnych, uwzględniono również stosunek respondentów do kradzieży własności społecznej i prywatnej. Zestaw wskaźników związanych z moralną oceną kradzieży ilustruje tabela 24.

Tabela 24

Wskaźniki akceptacji norm moralności społecznej
wśród inteligencji technicznej

Akceptacja zakazu kradzieży:	Wykształcenie		Ogółem N = 400	Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200		k. N = 200	m. N = 200
własności społecznej	90,5	93,0	91,8	92,0	91,5
własności prywatnej	98,5	98,0	98,3	98,5	98,0

Wskaźniki akceptacji bez zastrzeżeń norm moralno-społecznych są zdecydowanie wyższe od wskaźników akceptacji norm etyki małżeńskiej⁷⁸.

Bardzo wysoki procent respondentów potępia kradzież własności prywatnej, jedynie 0,2% badanych aprobuje kradzieże, a 0,5% uzależnia decyzję od pewnych okoliczności, podając następujące motywacje: „w ważnych wypadkach” (nr 47, m., inż.), „jeżeli jest to własność za duża” (nr 44, m., inż.), „dozwolone w ograniczonych, mocno uzasadnionych przypadkach” (nr 40, m., inż.). Wysoki odsetek badanych (91,8%), chociaż niższy o 6,5% od poprzedniego, potępia bez zastrzeżeń kradzież własności społecznej. Przy tej formie własności 0,5% respondentów wyraża opinię, że kradzież jest dozwolona, zaś 1,7% badanych uzależnia opinię od okoliczności. Respondenci swoje opinie motywują następująco: „zależy jakich rozmiarów” (nr 52, k., inż.), „dopuszczam sytuację, gdy ta własność społeczna może służyć ważnemu celowi a nie jest do zdobycia, np: w sklepie i zużyta jej ilość nie wpłynie źle

⁷⁸ Por. tab. 22.

na zakład pracy” (nr 7, k., inż.), „w bardzo uzasadnionych przypadkach” (nr 6, m., inż.), „jeśli nie można kupić” (nr 73, m., inż.). Ogólnie można powiedzieć, że wśród inteligencji technicznej opinie moralne w odniesieniu do kradzieży są prawie właściwe.

Analizując strukturę wykształcenia okazuje się, że bardziej powszechna akceptacja norm zakazu kradzieży własności społecznej jest wśród populacji inżynierów w porównaniu z badaną grupą techników, chociaż przedział pomiędzy wskaźnikami nie jest zbyt wysoki i wynosi 2,5%. Natomiast odnośnie potępienia kradzieży własności prywatnej, przedział ten jest jeszcze mniejszy (0,5%) na korzyść techników w porównaniu z inżynierami.

Istnieje opinia, że kobiety są bardziej wrażliwe na zachowania nienagane niż mężczyźni. Analiza struktury płci wskazuje, że różnica pomiędzy wskaźnikami akceptacji zakazu kradzieży jest niewielka i wynosi 0,5%. Można więc przyjąć, że prawie ten sam odsetek kobiet i mężczyzn podobnie ocenia kradzież własności społecznej i prywatnej.

Wskaźniki przedstawione w tab. 24 nie wskazują na zależność statystyczną między poszczególnymi grupami w strukturze wykształcenia i płci, a akceptacją bez zastrzeżeń zakaz kradzieży.

Chcąc poznać wpływ różnych czynników na życie moralne badanych postawiono pytanie, czym kierują się respondenci w rozwiązywaniu konfliktów moralnych.

Zdecydowana większość badanych (75,2%), jak wskazują informacje uzyskane w tab. 25, jako najwyższy autorytet w rozstrzyganiu konfliktów moralnych wysuwa sumienie. Badania różnych środowisk wskazują, że sumienie staje się powszechną normą moralnego postępowania człowieka⁷⁹. Tylko 9,7% respondentów kieruje się w rozwiązywaniu konfliktów moralnych naukami Kościoła, zaś 2% radami księży (spowiedników). Niewielki wpływ na moralne postępowanie badanych mają również inne czynniki, jak ogólnie ustalone sposoby postępowania (5,4%), rady rodziny i przyjaciół (4,4%).

T a b e l a 25

Najważniejsze autorytety w rozstrzyganiu konfliktów moralnych w świadomości badanej inteligencji technicznej

Rodzaj autorytetu:	Wykształcenie		Ogółem N = 400	Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200		k. N = 200	m. N = 200
Nauka Kościoła, rady księży	14,3	9,0	11,7	11,8	11,5
własne sumienie	74,1	76,3	75,2	74,2	76,1
rady rodziny, przyjaciół	4,0	4,8	4,4	5,7	3,1
ogólne sposoby postępowania	4,5	6,5	5,4	4,8	6,2
nie umiem powiedzieć	1,8	1,7	1,8	2,2	1,3
brak odpowiedzi	1,3	1,7	1,5	1,3	1,8
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$$df = 5, x^2 = 3,873, p < 0,7; df = 5, x^2 = 2,816, p < 0,8$$

⁷⁹ Por. W. Piwoński: Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym, dz. cyt., s. 229; Z. Barnaś, dz. cyt., s. 113.

Akcentowanie sumienia jako najwyższej normy postępowania moralnego oraz pomijanie autorytetów religijnych, świadczy o słabnącym wpływie Kościoła na wybory moralne i rozstrzyganie konfliktów moralnych wśród badanej inteligencji technicznej. Istnieje duża zbieżność opinii w tym zakresie w poszczególnych populacjach. Wśród techników uwzględnianie nauki Kościoła i rad księży w rozstrzyganiu konfliktów moralnych jest powszechniejsze o 5,3% w porównaniu z populacją inżynierów, zaś wśród grupy kobiet tylko o 0,3% w porównaniu z mężczyznami. W obydwu strukturach nie ma zależności statystycznej.

2. Zachowanie moralne

Znając opinie moralne w badanych grupach inżynierów i techników, należy przystąpić do zbadania, czy i o ile zachowania moralne respondentów są zgodne z obowiązującym modelem moralności?

Socjologowie religii badając ten problem podjęli trud ustalenia pozytywnych i negatywnych wskaźników⁸⁰. W niniejszej pracy zostaną przeanalizowane wybrane przejawy życia moralnego: bezinteresowna pomoc i jej zasięg, nieporozumienia i konflikty oraz ich zasięg, pijaństwo, a także stan małżeństw bez ślubu kościelnego.

Jednym ze wskaźników świadczących o żywotności katolicyzmu jest realizacja przykazania miłości bliźniego przez bezinteresowną pomoc.

Podane w tab. 26 odsetki osób świadczących bezinteresowną pomoc są wysokie. Przedział pomiędzy wskaźnikami w badanych grupach wynosi zaledwie 0,5%. Wydaje się, że pomoc udzielana znajdującym się w potrzebie, świadczy o bezinteresowności i często może być spowodowana motywacjami religijnymi. Sugeruje to jedna z wypowiedzi: „przede wszystkim aby w ten sposób spełniło się powiedzenie, jak godzą w ciebie kamieniem, to oddaj mu chlebem — to pomaga”⁸¹. Oczywiście, motywy religijne nie są jedynymi pobudkami do udzielania bezinteresownej pomocy. Jeden z inżynierów stwierdza, że pomaga „czasem dla własnej satysfakcji”⁸².

Spśród różnych osób, którym udzielana jest bezinteresowna pomoc respondenci na pierwszym miejscu stawiają rodziców — 68,8%, na drugim przyjaciół — 68%, zaś na dalszych miejscach kolejno: rodzeństwo — 63,8%, obcych — 52,3%, sąsiadów — 49,3%, krewnych — 49%, wrogów — 9,5%.

Niektórzy respondenci bezinteresowną pomoc nie uzależniają od stopnia pokrewieństwa czy przyjaźni, ale od potrzeby. Oto kilka przykładów: „każdemu, kto potrzebuje pomocy” (nr 10, m., tech.), „staram się pomagać wszystkim potrzebującym pomocy” (nr 5, k., inż.), „wszystkim, którym jestem w stanie pomóc” (nr 48, k., inż.), „pomóc niezależnie od stopnia pokrewieństwa” (nr 7, m., inż.).

Analizując strukturę wykształcenia i płci wśród poszczególnych grup, jedynie populacja inżynierów uzyskała w hierarchii wskaźników na pierwszym miejscu — „udzielanie pomocy przyjaciołom” (80%), w pozostałych grupach

⁸⁰ Por. J. M a j k a : Socjologia religii w ujęciu prof. G. Le Bras a socjologia duszpasterska, *Zeszyty Naukowe KUL* 1960 nr 1, s. 101.

⁸¹ Ankieta nr 69, k., inż., l. 55.

⁸² Ankieta nr 12, l. 44.

Tabela 26

Wskaźniki bezinteresownej pomocy udzielanej przez badaną inteligencję techniczną

Udzielanie pomocy:	Wysztalcenie		Ogółem N = 400	Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200		k. N = 200	m. N = 200
tak	96,5	97,0	96,8	97,0	96,5
nie	1,0	0,5	0,7	1,0	0,5
brak odpowiedzi	2,5	2,5	2,5	2,0	3,0
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$df = 1, \chi^2 = 0,336, p < 0,7; df = 1, \chi^2 = 0,325, p < 0,7$

rodzicom	63,0	74,5	68,8	71,5	66,0
rodzeństwu	59,0	68,5	63,8	67,5	60,0
krewnym	44,5	53,3	49,0	50,0	48,0
przyjaciołom	56,0	80,0	68,0	70,0	66,0
sąsiadom	45,0	53,5	49,3	47,0	51,5
obcym	47,0	57,5	52,3	49,5	55,0
wrogom	8,5	10,5	9,5	14,0	5,0
brak odpowiedzi	9,0	3,5	6,3	4,5	8,0
razem	748	719	1467	664	803

Uwaga: procent obliczono w stosunku do ogółu respondentów, dlatego uzyskane liczby względne nie sumują się do 100,0.

na pierwszym miejscu znalazł się wskaźnik — „udzielanie pomocy rodzicom”. Wszystkie wskaźniki wśród badanej populacji inżynierów są wyższe w porównaniu z grupą techników. Przedział między nimi wynosi od 2% do 24%. Uwzględniając strukturę płci, większość wskaźników wśród populacji kobiet jest wyższa w porównaniu z badaną grupą mężczyzn, zaś przedział między nimi wynosi od 2% do 9%. Dwa wskaźniki: udzielanie pomocy „sąsiadom” i „obcym” są wyższe wśród mężczyzn o 4,5% i o 6,5% w porównaniu z populacją kobiet.

Wydaje się, że bezinteresowna miłość nie wskazuje zbyt mocno na ugruntowaną miłość chrześcijańską w badanym środowisku społecznym i nie zawsze świadczy o wpływie religii na życie codzienne⁸³. Dla uzyskania pełnego obrazu zachowań moralnych wśród badanej inteligencji technicznej, zostaną przeanalizowane negatywne przejawy moralności, jak: nieporozumienia i konflikty oraz ich zasięg.

Wskaźniki zawarte w tab. 27 świadczą, że zjawisko występowania konfliktów wśród badanej inteligencji obejmuje około 2/3 respondentów (63%). Charakterystyczne jest to, że większe nasilenie tego zjawiska występuje wśród populacji inżynierów (66,5%) w porównaniu z grupą techników (59,5%), natomiast uwzględniając strukturę płci, istnienie nieporozumień i konfliktów częściej stwierdzają kobiety (66%) w porównaniu z mężczyznami (60%).

⁸³ Por. W. Piwoński: Religijność wiejska w warunkach urbanizacji, dz. cyt., s. 244.

Należałoby przypuszczać, że kobiety, wśród których praktyki religijne kształtują się na wyższym poziomie w porównaniu z mężczyznami, powinny częściej unikać nieporozumień, a jednak tak nie jest.

Okoliczności, w których dochodzi do konfliktów bywają różne, np: „z ludźmi o odmiennych poglądach” (nr 25, k., inż.), „zdarzają się rzadko, ale zarówno w pracy, jak w rodzinie, w zależności od nastrojów własnych i bliźnich, od sytuacji, wagi sprawy itp” (nr 48, k., inż.).

Świadczy to o rozdźwięku między wyznawaną religią a praktyką życia codziennego.

Tabela 27

Konflikty i ich zasięg
wśród badanej inteligencji technicznej

Istnienie konfliktów z:	Wykształcenie		Ogółem N = 400	Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200		k. N = 200	m. N = 200
tak	59,5	66,5	63,0	66,0	60,0
nie	33,5	24,5	29,0	27,5	30,5
brak odpowiedzi	7,0	9,0	8,0	6,5	9,5
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$$df = 1, x^2 = 3,528, p < 0,1; df = 1, x^2 = 0,785, p < 0,5$$

rodziną	36,0	37,5	36,7	39,5	34,0
przyjaciółmi	6,0	9,0	7,5	8,5	6,5
znajomymi w tym					
znajomymi z pracy	29,0	37,0	33,0	32,0	34,0
sąsiadami	1,0	4,5	2,8	3,5	2,0
nie umiem powiedzieć	7,0	5,5	6,3	7,5	5,9
brak odpowiedzi	21,0	6,5	13,7	9,0	18,5
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$$df = 4, x^2 = 5,616, p < 0,3; df = 4, x^2 = 2,256, p < 0,7$$

Z zestawienia wskaźników w tab. 27 wynika, że najczęstsze konflikty istnieją z rodziną — 36,7%, następnie ze znajomymi, w tym zakładzie pracy — 33%, dalej z przyjaciółmi 7,5% i wreszcie z sąsiadami — 2,8%. W poszczególnych grupach respondentów hierarchia wskaźników układała się w tej samej kolejności.

Uwzględniając strukturę wykształcenia poszczególne wskaźniki w populacji inżynierów są wyższe w porównaniu z grupą techników. Natomiast w strukturze płci wskaźniki są wyższe wśród badanych kobiet w porównaniu z mężczyznami, z wyjątkiem wskaźnika „konflikty ze znajomymi w tym znajomymi w pracy”, gdzie wśród mężczyzn częstotliwość nieporozumień jest większa o 2%.

Jednym z czynników, który destrukcyjnie wpływa na zachowania moralne jest alkoholizm.

Okazało się, że na 400 badanych 37,7% stwierdziło nadużywanie alkoholu w rodzinie, zaś 51,7% udzieliło odpowiedzi przeczącej. W strukturze wykształcenia występuje zróżnicowanie pomiędzy badaną grupą techników i inżynierów. W rodzinach techników nadużywanie alkoholu występuje liczniej (43,5%) niż w rodzinach inżynierów (32%). Istnieje tu średnia, ale istotna zależność statystyczna.

Tabela 28

Częste spożywanie alkoholu przez członków rodzin badanej inteligencji technicznej

Istnieje nadużywanie:	Wykształcenie		Ogółem N = 400	Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200		k. N = 200	m. N = 200
tak	43,5	32,0	37,7	40,5	35,0
nie	44,0	59,5	51,7	50,0	53,5
nie umiem powiedzieć	10,5	6,0	8,3	7,5	9,0
brak odpowiedzi	2,0	2,5	2,3	2,0	2,5
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$df = 1$, $\chi^2 = 7,955$, $p < 0,01$; $df = 1$, $\chi^2 = 0,993$, $p < 0,5$

Potwierdzeniem tego stanu mogą być dane Izby Wyrzęźwień w Elblągu za 1978 r., z których wynika, że najliczniejszą grupą zatrzymanych stanowili pracownicy na stanowiskach robotniczych — 3345 osób, następnie bez zawodu nie pracujący najemnie — 1016 osób, a dopiero na trzecim miejscu pracownicy na stanowiskach nierobotniczych — 146⁸⁴. Proces uprzemysłowienia, pomimo że jest korzystny dla ludzkości, ułatwia i potęguje jeden z ubocznych skutków, jakim jest częstotliwość występowania przyczyn dezorganizacji rodziny. Wielkość anonimowych zbiorowości ludzkich oraz potrzeby przemysłu powoduje ruchliwość społeczną, która rozrywa tradycyjne więzi podtrzymujące ustabilizowane zachowania moralne⁸⁵.

Analizując zachowania moralne, wydaje się interesujące zwrócenie uwagi na stan małżeństw ze ślubem kościelnym wśród badanej populacji (tab. 29).

Wśród respondentów, 64. to ludzie stanu wolnego, spośród pozostałych (336) 90,2% badanych posiada ślub kościelny, zaś 9,8% ślubu kościelnego nie ma. Nie pytano badanych o przyczynę braku ślubu kościelnego. Wynikać on może z motywów światopoglądowych lub niemożliwości zawarcia ponownego ślubu w kościele z racji rozpadu poprzedniego małżeństwa katolickiego i zawarcia nowego kontraktu cywilnego. Wśród respondentów, jest o 4,3% inżynierów więcej w porównaniu z badaną populacją techników, żyjących w małżeństwie bez ślubu kościelnego. W strukturze płci przedział między wskaźnikami żyjących w małżeństwie bez ślubu kościelnego jest mniejszy i wynosi 2,7%, ale na niekorzyść kobiet.

Dla pełniejszego obrazu warto zaznaczyć, że o ile średnia rozwodów dla Polski na 1000 ludności w 1980 r. wynosiła 1,1 to w województwie elbląskim

⁸⁴ Rocznik Statystyczny Województwa Elbląskiego 1979, s. 340.

⁸⁵ Por. Z. Ty s z k a : Socjologia rodziny, Warszawa 1976, s. 231 n..

Tabela 29

Stan małżeństw ze ślubem kościelnym
wśród badanej inteligencji technicznej

Istnieje ślub kościelny:	Wykształcenie		Ogółem N = 336	Płeć	
	tech. N = 169	inż. N = 167		k. N = 151	m. N = 185
tak	92,3	88,0	90,2	88,7	91,4
nie	7,7	12,0	9,8	11,3	8,6
razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$$df = 1, \chi^2 = 1,741, \quad p < 0,2; \quad df = 1, \chi^2 = 0,638, \quad p < 0,5$$

wynosiła 1,3. Na 4,2 tys. małżeństw zawartych na terenie województwa, orzeczono w tym samym roku 0,6 tys. rozwodów⁸⁶.

Omówione powyżej wskaźniki zachowań moralnych świadczą wyraźnie, że postępowanie badanych znacznie odbiega od obowiązującego modelu moralności religijnej. Respondenci w swoich zachowaniach najbardziej stosują się do moralności czysto kościelnej, mniej zaś do moralności naturalnej. Należy stwierdzić, że istnieje raczej słabe powiązanie między religią a moralnością w badanym środowisku, na co wskazują wskaźniki opinii i zachowań moralnych.

Analiza wybranych przejawów życia moralnego (bezinteresowna pomoc i jej zasięg, konflikty oraz ich zasięg, nadużywanie alkoholu w rodzinie badanych, stan małżeństw ze ślubem kościelnym) wykazała tylko w jednym przypadku, a mianowicie w badaniu nadużywania alkoholu przez członków rodziny respondentów, średnią, ale istotną zależność statystyczną ($p < 0,01$) w strukturze wykształcenia. W tym wypadku nie została zweryfikowana hipoteza założona, że technicy w większym stopniu przestrzegają głoszonego w Kościele modelu religijności w porównaniu z inżynierami. Jak się okazało, w rodzinach inżynierów w znacznie mniejszym stopniu występuje nadużywanie alkoholu w porównaniu z rodzinami badanych techników (tab. 28). W pozostałych przejawach życia moralnego, istniejące różnice pomiędzy badanymi grupami wykazują słabe lub bardzo słabe zależności statystyczne.

§ 4. Typologia postaw wobec religii

Szczegółowe analizy wskaźników postaw wobec religii w ich trzech podstawowych wymiarach — wiary, praktyk i moralności, przeprowadzone w poszczególnych paragrafach niniejszego rozdziału, ukazały rozmiary dystansu badanych grup techników i inżynierów w stosunku do zinstytucjonalizowanej religijności. Ujawnił się on w różnym zakresie i intensywności.

Dystans dogmatyczny wyrażał się w odrzuceniu lub kwestionowaniu twierdzeń wiary chrześcijańskiej, dystans liturgiczno-kultowy w zaniedbywaniu całkowitym lub częściowym praktyk religijnych obowiązkowych i nadobowiąz-

⁸⁶ Rocznik Statystyczny, Warszawa 1981, s. 55.

kowych, dystans etyczny w przejawianiu opinii i zachowań odbiegających od norm moralnych głoszonych przez Kościół.

Dla wyjaśnienia i uporządkowania wyników badań rzeczywistości społeczno-religijnej oraz uproszczenia w mniejszym lub większym stopniu obrazu badanej inteligencji technicznej użyteczne będzie zastosowanie typologii deskryptywno-empirycznej⁸⁷. Będzie to porządkowanie materiału empirycznego już wcześniej zebranego.

Dla wyróżnienia określonych typów postaw wobec religii zastosowano dwa kryteria: a. Globalna autodeklaracja religijna; b. Całkowita, częściowa lub brak identyfikacji z religią w jej trzech parametrach: wiara religijna, praktyki religijne, moralność religijna⁸⁸.

Uwzględniając pierwsze kryterium uzyskano według ustalonej odgórnie skali, pięć typów postaw wobec religii: głęboko wierzący, wierzący, niezdecydowani, ale przywiązani do tradycji religijnej — selektywni, obojętni i niewierzący.

Drugie kryterium bazuje na koncepcji totalnej (pełnej), częściowej lub braku identyfikacji z religią zinstytucjonalizowaną.

Do typu o postawie — „głęboko wierzący” zaliczono tych techników i inżynierów, którzy akceptują wszystkie prawdy wiary, wiarę motywują przemyśleniami osobistymi, charakteryzują się w stopniu maksymalnym interioryzacją norm religijno-moralnych, regularnym uczestnictwem w praktykach religijnych obowiązkowych (msza św. w każdą niedzielę i święto, komunie św. kilka razy w roku), uczestnictwem w praktykach nadobowiązkowych. Jest to typ religijności w pełni konsekwentny.

Głęboko wierzący są zaangażowani religijnie i akceptują konsekwencyjny element religijności, czyli opinie i zachowania moralne. Po powtórnym przeanalizowaniu odpowiedzi respondentów okazało się, że do powyższego typu postaw wobec religii należy zakwalifikować 16,7% badanych. Ciekawe, że w pytaniu o autodeklarację postawy wobec religii, tylko 6,7% respondentów umieściło siebie w rubryce — głęboko wierzący⁸⁹. W. Piwowarski na Sympozjum Polsko-Austriackim na temat: Człowiek w środowisku miejskim w dniach 14—20 maja 1977 r. na KUL-u prezentując badania własne przeprowadzone w Puławach i Kazimierzu, oraz badania J. Mariańskiego w Płocku i N. Karszni w Nowej Hucie stwierdził, że katolicy o pogłębionej religijności liczą około 10—15%, o religijności tradycyjnej około 40—45%, o postawach „wybiórczych” około 30%, obojętni religijnie i niewierzący stanowią razem około 15—20%⁹⁰.

⁸⁷ „Typologia deskryptywna empiryczna to taki sposób postępowania przy uporządkowaniu materiału empirycznego, który polega na grupowaniu przedmiotów według kryterium ich podobieństwa do wzorca. Zabieg typologiczny polega w tym przypadku na ustaleniu podobieństwa szczególnych, realnie istniejących przedmiotów do wzorca zbudowanego przez badacza. Przedmiot uznany za wzorcowy nazywany jest typem. Typ to tyle co, wzorcowy zespół cech występujących w grupie pokrewnych sobie przedmiotów” (A. Cz e r m a k : Rola typologii w budowaniu teorii socjologicznej, *Studia Socjologiczne* 1977 nr 3, s. 240).

⁸⁸ J. M a r i a ń s k i : Dynamika przemian religijności wiejskiej w warunkach industrializacji, *Chrześcijaństwo w świecie* 1979 nr 76 s. 58.

⁸⁹ Por. tab. 6.

⁹⁰ Por. W. P i w o w a r s k i : Wzory życia religijnego w środowisku miejskim na przykładzie wybranych miast, *Collectanea Theologica* 1979 z. 2, s. 148.

Typ postaw, który nazwano — „wierzący” obejmuje respondentów nie w pełni identyfikujących się z wyznawaną religią, to jednak kwestionujących ją tylko w stopniu minimalnym.

Katolicy ci deklarują się jako wierzący, regularnie lub nieregularnie uczestniczą w praktykach religijnych (przynajmniej 1—2 w miesiącu), cechują się nieco pomniejszoną akceptacją dogmatów wiary oraz pomniejszoną internalizacją norm moralnych. Należący do tego typu są na drodze prowadzącej do religijności selektywnej, mogą jednak reaktywować religijność pogłębioną. Reprezentują oni religijność kościelną *sensu lato*⁹¹. Do powyższego typu postaw wobec religii zaliczono 25,3% respondentów. 62,8% badanych deklarując swoją postawę wobec religii zaliczyło siebie do grupy „wierzących”.

Postawy „selektywne” (wybiórcze) wobec religii to wiara w Boga („siłę wyższą”) z jednoczesnym kwestionowaniem lub odrzucaniem prawd wiary i norm moralności. Następuje zanikanie praktyk religijnych i rozluźnienie więzi z instytucjami religijnymi. Często występuje odrzucenie chrześcijaństwa, Kościoła, wiary w życie pozagrobowe. Utylitaryzm, indywidualizm oraz racjonalizacja postaw eliminuje autorytet Kościoła i tradycji.

Powyższy typ religijności stanowi grupy katolików 40,2% badanych techników i inżynierów⁹². Postawę „selektywną” wobec religii w czasie badań deklarowało 19,5%⁹³.

„Obojętni” to grupa osób, których charakteryzuje indyferentyzm religijny i zarzucenie modelu religijności tradycyjnej. Ludzie ci, przestrzegają niektórych praktyk religijnych jednorazowych, uczęszczają na mszę św. w wielkie święta, nie są jednak związani z Kościołem, ale równocześnie nie deklarują wyraźnie niewiary. W badanej populacji grupa ludzi o postawie obojętnej wobec religii stanowi 13%. Postawę tę deklarowało osobiście 5,3% respondentów.

Piąty typ postaw wobec religii to „niewierzący”. Typ ludzi określanych kategorią „niewierzący” charakteryzuje zewnętrzna i wewnętrzna emigracja z Kościoła, brak identyfikacji z religią, całkowite odejście od modelu chrześcijańskiego i religijnego⁹⁴. Ten typ postaw reprezentowany jest przez grupę 4,8% badanych, a w czasie przeprowadzania badań powyższą postawę deklarowało 4% respondentów.

Wydaje się, że pomiędzy typami postaw wobec religii występują empirycznie uchwytnie różnice. Wymienione powyżej cechy pozwalają odnieść każdego z badanych respondentów do jednej grupy.

Wśród badanej inteligencji technicznej najbardziej upowszechnioną postawą wobec religii jest typ „selektywny” (wybiórczy) — 40,2%, następnie „wierzący” — 25,3%, „głęboko wierzący” — 16,7%, wreszcie „obojętny” — 13% i „niewierzący” — 4,8%.

Wskaźniki przedstawione w tab. 30 wskazują na wysoką zależność statystyczną występującą między nasileniem postaw wobec religii a strukturą wykształcenia. Zbiorowość katolików o pełnej religijności kościelnej — „głęboko wierzący”, w populacji inżynierów jest mniejsza w porównaniu z grupą techników o 10,5%.

⁹¹ J. Mariański, dz. cyt., s. 59.

⁹² W. Piwowarski: Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym, dz. cyt., s. 362 n.

⁹³ Por. tab. 6.

⁹⁴ J. Mariański, dz. cyt., s. 58.

Tabela 30

Typy postaw wobec religii
a struktura wykształcenia

Typy postaw:	Technicy		Inżynierowie		Ogółem	
	l.	%	l.	%	l.	%
głęboko wierzący	44	22,0	23	11,5	67	16,7
wierzący	74	37,0	27	13,5	101	25,3
selektywny	69	34,5	92	46,0	161	40,2
obojętny	11	5,5	41	20,5	52	13,0
niewierzący	2	1,0	17	8,5	19	4,8
razem	200	100,0	200	100,0	400	100,0

$$df = 4, \chi^2 = 60,890, p < 0,001$$

W następnej grupie o pomniejszonej religijności — „wierzący”, dysproporcja między populacją techników i inżynierów jest jeszcze większa, wynosi 23,5% na korzyść pierwszych. Obie grupy o „religijności kościelnej” obejmują wśród techników 59%, zaś wśród populacji inżynierów tylko 25%. Wraz ze wzrostem wykształcenia poszerza się krąg badanych zaliczanych do typu o postawie „selektywnej”, tzn. ludzi o słabącym poczuciu identyfikacji z religią zinstytucjonalizowaną. Tu przewaga na korzyść populacji inżynierów w porównaniu z grupą techników wynosi 11,5%, zaś w typie o postawie obojętnej, czyli w typie o cechach indyferentyzmu religijnego przewaga liczebna w grupie inżynierów rośnie do 15% w porównaniu z populacją techników. Traktując łącznie typy postawy „selektywnej” i „obojętnej”, dostrzegamy już różnicę 26,5%.

Powyższe analizy potwierdziły w całej rozciągłości hipotezę — im wyższe wykształcenie, tym niższy poziom religijności.

Wykazały również silną dynamikę postaw wobec religii w populacji techników i inżynierów.

Średnia, ale również istotna zależność statystyczna ($p < 0,01$) występuje pomiędzy strukturą płci a nasileniem postaw wobec religii (tab. 31). Podobnie jak w strukturze wykształcenia w pierwszych typach postaw: „głęboko

Tabela 31

Typy postaw wobec religii
a struktura płci

Typy postaw:	Technicy		Inżynierowie		Ogółem	
	l.	%	l.	%	l.	%
głęboko wierzący	43	21,5	24	12,0	67	16,7
wierzący	59	29,5	42	21,0	101	25,3
selektywni	70	35,0	91	45,5	161	40,2
obojętni	23	11,5	29	14,5	52	13,0
niewierzący	5	2,5	14	7,0	19	4,8
razem	200	100,0	200	100,0	400	100,0

$$df = 4, \chi^2 = 15,946, p < 0,01$$

wierzący” i „wierzący” dominują kobiety o 9,5% i o 8,5% w porównaniu z populacją mężczyzn, zaś w następnych typach postaw: „selektywny”, „obojętny”, „niewierzący” dominują mężczyźni, kolejno o 10,5%, o 3% i o 4,5%. Obie grupy o „religijności kościelnej”: „głęboko wierzący” i „wierzący” obejmuje wśród kobiet 51% badanych, zaś wśród mężczyzn 33%.

Łącząc typy postawy „selektywnej” i „obojętnej” otrzymujemy wśród kobiet 46,5%, a wśród mężczyzn 60%. Potwierdzona została hipoteza, że kobiety są bardziej religijne od mężczyzn.

Przeprowadzone w niniejszym rozdziale analizy pozwoliły potwierdzić hipotezy o wyższym poziomie religijności techników w porównaniu z inżynierami, oraz kobiet w porównaniu z mężczyznami. Pozwoliły także na sporządzenie typologii postaw wobec religii. Wydaje się, że dysponując dotychczasowymi wynikami z przeprowadzonych analiz, można w następnych rozdziałach (IV, V, VI) przystąpić do zbadania problemu oraz postawionych hipotez w 2 paragrafie 1-go rozdziału — czy i o ile religijność badanych grup respondentów (techników, inżynierów, kobiet i mężczyzn) wywiera wpływ w zakresie poszczególnych komponentów (poznawczy, emocjonalno-oceniający, behawioralny) na postawy wobec pracy.

IV. TYPY POSTAW WOBEC RELIGII A HIERARCHIA WARTOŚCI WŚRÓD INTELIGENCJI TECHNICZNEJ

Przechodząc do analizy wpływu postaw wobec religii na postawy wobec pracy, przyjrzymy się najpierw tej zależności w zakresie komponentu poznawczego. Wydaje się interesujące zbadanie, jak respondenci reprezentujący poszczególne typy postaw wobec religii wartościują swoją pracę i różne jej aspekty, jak zestawiają pracę z innymi wartościami.

Zgodnie z socjologiczną praktyką badawczą, o postawach wobec pracy w zakresie komponentu poznawczego będziemy wnioskowali analizując wskaźniki w oparciu o dane pośrednie. Wskaźnikami będą reakcje werbalne — wypowiedzi respondentów na określone pytania zawarte w ankiecie.

W encyklice *Laborem exercens* Jan Paweł II ukazuje znaczenie pracy ludzkiej jako współpracy ze Stwórcą w kontynuacji dzieła stworzenia, jako współdziałanie z Chrystusem, który powierzona sobie Ewangelię wypełnił przede wszystkim czynem — pracą¹. Wynika z tego, że Kościół w realizacji nowej cywilizacji pracy spełnia szczególną rolę, którą wyraża się w głoszeniu zdrowej nauki o pracy, ukazywaniu jej jako udziału w dziele Stwórcy i jako wartości².

Badania nad hierarchią wartości należą do najtrudniejszych przedsięwzięć w zakresie problematyki socjologicznej. Przez hierarchię wartości³ rozumiemy zespół wartości ogólnych uporządkowany wzdluż continuum ważności.

¹ Por. Jan Paweł II: *Laborem exercens*, Warszawa 1982, s. 69—73.

² Por. J. M a j k a: Duchowość pracy — praca jako środek doskonalenia człowieka w nauce Jana Pawła II, w: *Kultura życia wewnętrznego* (pod red. J. Kruciny), Wrocław 1983, s. 166.

³ Wartości to przedmioty, działania ludzkie, idee, którym w życiu przypisuje się ważną rolę, których urzeczywistnienie uważa się za warunek osiągnięcia sukcesu, satysfakcji, spełnienia obowiązku itp. Por. J. S z c z e p a ń s k i: *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1972, s. 97—98.

Chodzi o wartości uznawane, bądź uznawane i odczuwane⁴, związane z pracą zawodową respondentów. Wartości stanowią podstawę do formułowania określonych norm społecznych, nadają kierunek działaniu i są źródłem różnego typu wyborów. Są one ukształtowane przez wzory kultury danego środowiska, ale wynikają z potrzeb ludzkich. Zależnie od stopnia internalizacji wpływają na zachowania poszczególnych jednostek⁵.

Należy pamiętać, że wartość jest tylko informacyjnym ukierunkowaniem spostrzegania, gdyż na podstawie systemu wartości nie zawsze łatwo jest przewidzieć zachowanie jednostki. Wiedza o systemie wartości badanych umożliwi jednak zrozumienie znaczenia, które respondenci przypisują rozmaitym elementom swego środowiska⁶.

D. Dobrowolska⁷ wyróżnia wartości abstrakcyjne i konkretne. Z wartościami konkretnymi mamy do czynienia na co dzień i możemy je podzielić na wartości życia codziennego, czyli różne dziedziny życia i aktywności człowieka (np: praca zawodowa, życie rodzinne, kształcenie się, odpoczynek — rozrywka, praca społeczna i polityczna) oraz szczegółowe elementy różnych dziedzin, np: rodzaj wykonywanych czynności, rozkład w czasie, środowisko fizyczne, stosunki między ludźmi, perspektywy na przyszłość. Wartości abstrakcyjne stanowią podstawę uznania wartości konkretnych i nadają życiu ludzkiemu głębszy sens. Wśród nich wyróżniamy wartości o charakterze osobistym, które są związane z osobistymi dążeniami, celami człowieka i wartości ogólnospołeczne. Do wartości o charakterze osobistym zaliczamy: realizację własnych zdolności, prestiż, sławę, władzę, dobrobyt, etyczne postępowanie, zaś do wartości ogólnospołecznych: dobro społeczne, postęp, pokój, wojny, równość.

Wartości tworzą w świadomości jednostki systemy, nakładające się na siebie, które nie zawsze tworzą jeden system wewnętrznie spójny. Często hierarchia wartości występująca w świadomości jednostki jest odbiciem hierarchii dominującej w danym środowisku społecznym⁸.

W kolejnych paragrafach niniejszego rozdziału będzie analizowane miejsce pracy w hierarchii wartości badanych grup, a następnie zostaną przeanalizowane poszczególne aspekty pracy, na ile praca w życiu respondentów jest traktowana jako wartość lub jako norma.

§ 1. Typy postaw wobec religii a miejsce pracy w systemach wartości

Zgodnie z przyjętym za D. Dobrowolską podziałem wartości, w pierwszej kolejności zostanie przeprowadzona analiza miejsca pracy w systemach wartości życia codziennego, a następnie w systemach wartości abstrakcyjnych.

⁴ Wartość uznawana i odczuwana wywołuje zaangażowanie emocjonalne, zaś wartość uznawana oparta jest na przekonaniu co powinno być wartościowe.

⁵ Por. D. Dobrowolska: Wartość pracy zawodowej dla jednostki a zróżnicowanie społeczno-zawodowe, w: Systemy wartości w środowisku pracy (pod red. Xymeny Gliszczyńskiej), Warszawa 1982, s. 7.

⁶ Por. J. Hogue: Wartości cenione przez pracowników w Quebec, w: Systemy wartości w środowisku pracy, dz. cyt., s. 22.

⁷ D. Dobrowolska, dz. cyt., s. 37—38.

⁸ Por., tamże, s. 38.

Praca zawodowa i społeczna, możliwości dokształcania się, życie rodzinne, odpoczynek i rozrywka czy poczucie dobrze spełnionego obowiązku, stanowią wartość życia codziennego, ze względu na swoją bezpośredniość wobec człowieka.

Nasuwa się pytanie, jakie miejsce zajmuje praca w systemie wartości życia codziennego badanych, tzn. w jakim stopniu orientacja na pracę jako wartość podstawową jest rozpowszechniona wśród poszczególnych typów postaw wobec religii.

Wśród proponowanych kategorii wartości życia codziennego najwyższy odsetek uzyskał wskaźnik „życie rodzinne” (82,5%). Na drugim miejscu znalazła się „praca”, ale tu wskaźnik uzyskał odsetek 2,5 razy niższy od poprzedniego. Liczne badania potwierdzają powyższy wynik, że najważniejsze miejsce w hierarchii wartości zajmuje rodzina.

J.P. Hogue badając francuskojęzycznych Kanadyjczyków w Quebecu stwierdza wprost „niełatwo odchodzą od zainteresowań związanych bezpośrednio z rodziną, nawet po przekroczeniu bramy swego zakładu pracy”⁹. Uwydatnia to potrzebę takiej organizacji zadań pracowniczych, które pozwolą im na zaspokojenie potrzeb i wartości związanych zarówno z pracą, jak i z życiem rodzinnym¹⁰.

Dalsze miejsca zajmują takie wartości, jak „odpoczynek i rozrywki” — 7,8%, „możliwości dokształcania się” — 3,3%, oraz „poczucie dobrze spełnionego obowiązku” — 2,0%.

Obie populacje badanych, tzn. „religijni” czyli technicy i inżynierowie w jakikolwiek sposób związani z religią oraz „obojętni i niewierzący”, zachowują tę samą kolejność wskaźników w hierarchii wartości życia codziennego.

Tabela 32

Typy postaw wobec religii a hierarchia wartości życia codziennego w opinii badanych

Kategorie wartości:	Religijni N=329	Obojętni i niewierzący N = 71	Ogółem N = 400
praca	30,4	45,1	33,0
możliwość dokształcania się	2,7	5,6	3,3
życie rodzinne	86,3	64,8	82,5
odpoczynek i rozrywka	6,7	12,7	7,8
poczucie dobrze spełnionego obowiązku	1,5	4,2	2,0
brak odpowiedzi	2,4	4,2	2,8
liczba odpowiedzi	420	94	514

Uwaga: procent obliczono w stosunku do ilości badanych, dlatego uzyskane liczby względne nie sumują się do 100,0.

$$df = 4, \chi^2 = 13,262, p < 0,02$$

⁹ J. P. Hogue, dz. cyt., s. 26.

¹⁰ Tamże.

nego. Występują jednak znaczne różnice między odsetkami w poszczególnych kategoriach wartości. Przedział pomiędzy wskaźnikami „życie rodzinne” wynosi 21,5% na korzyść „religijnych”, ale pomiędzy pozostałymi wskaźnikami istnieje przedział od 2,7% do 14,7%, tu dominują „obojętni i niewierzący”.

Wydaje się, że orientacja na „życie rodzinne”, która zdominowała orientację na „pracę”, szczególnie wśród respondentów z grupy „religijni” (86,3%) jest przyczyną, że „obojętni i niewierzący” częściej preferowali „pracę” (45,1%) w porównaniu z pierwszymi (30,4%). Wartość, jaką stanowi „odpoczynek i rozrywka” częściej wybierają „obojętni i niewierzący” (12,7%) niż „religijni” (6,7%).

Pomiędzy powyższymi typami postaw wobec religii a wskaźnikami hierarchii wartości życia codziennego występuje średnia zależność statystyczna ($p < 0,02$).

Spróbujmy jeszcze zbadać, jak przedstawiają się zależności pomiędzy typami postaw religijnych: „pogłębieni”, „tradycyjni”, „selektywni” a hierarchią wartości życia codziennego (tab. 33).

Odsetki przedstawione w poniższej tabeli wskazują, że we wszystkich trzech typach postaw religijnych istnieje zgodność co do kolejności dwóch pierwszych wskaźników: „życie rodzinne” i „praca”.

Orientacja na „życie rodzinne” okazuje się konkurencyjna w stosunku do orientacji na „pracę”, także niezależnie od stopnia zaangażowania religijnego. Wartość — „życie rodzinne” najczęściej wybierają respondenci z grupy: „tradycyjni” — 92,1%, następnie „pogłębieni” — 89,6% i wreszcie „selektywni” — 81,4%.

Tabela 33

Typy postaw religijnych a hierarchia wartości
życia codziennego w opinii badanych

Kategorie wartości:	Pogłębieni N = 67	Tradycyjni N = 101	Selektywni N = 161
praca	25,4	29,7	32,9
możliwość dokształcania się	1,5	3,0	3,1
życie rodzinne	89,6	92,1	81,4
odpoczynek i rozrywka	4,5	2,0	10,6
poczucie dobrze spełnionego obowiązku	3,0	—	1,9
brak odpowiedzi	3,0	3,0	2,0
liczba odpowiedzi	83	128	209

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby badanych.

$df = 8$, $\chi^2 = 10,738$, $p < 0,3$

Następną wartość jaką stanowi „praca” preferują kolejno: „selektywni” — 32,9%, „tradycyjni” — 29,7%, „pogłębieni” — 25,4%.

Na trzecim miejscu badani z grupy „pogłębieni” i „selektywni” preferują wartość „odpoczynek i rozrywka”, zaś „tradycyjni” — „możliwość dokształ-

cania się”. Pierwszą z nich aprobują w największym stopniu respondenci z typu „selektywni” (10,6%), a w najmniejszym „tradycyjni” (2%).

Pomiędzy typami postaw religijnych a hierarchią wartości życia codziennego zachodzi słaba zależność statystyczna ($p < 0,3$). Oznacza to, że zaangażowanie religijne nie ma większego wpływu na wybór wartości w życiu codziennym.

Wśród badanych techników jak i inżynierów (tab. 34), „praca” uzyskuje drugie miejsce w hierarchii wartości życia codziennego.

Tabela 34

Struktura wykształcenia i płci a hierarchia wartości życia codziennego w opinii badanych

Kategorie wartości:	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200	k. N = 200	m. N = 200
praca	26,5	39,5	25,0	41,0
możliwość dokończania się	3,5	3,0	2,0	4,5
życie rodzinne	88,5	76,5	88,0	77,0
odpoczynek i rozrywka	6,5	9,0	4,0	11,5
poczucie dobrze spełnionego obowiązku	1,5	2,5	2,5	1,5
brak odpowiedzi	2,0	3,5	2,5	3,0
liczba odpowiedzi	253	261	243	243

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby badanych.

$$df = 4, \chi^2 = 8,128, p < 0,1; df = 4, \chi^2 = 17,429, p < 0,01$$

Jedynie w kategoriach wartości: „życie rodzinne” i „możliwość dokończania się”, odsetki populacji techników są wyższe o 12% i o 0,5% w porównaniu z grupą inżynierów. W pozostałych kategoriach wartości dominują inżynierowie w porównaniu z technikami: „praca” — o 13%, „odpoczynek i rozrywka” — o 2,5%, „poczucie dobrze spełnionego obowiązku” — o 1%.

Pomimo struktury wykształcenia a wskaźnikami hierarchii wartości życia codziennego istnieje słaba zależność statystyczna.

Silniejsza od poprzedniej, ale już istotna zależność statystyczna występuje między strukturą płci a nasileniem wskaźników hierarchii wartości życia codziennego. Rozpiętość między wskaźnikami na korzyść kobiet występuje przy wartości „rodzina” o 11% i „poczucie dobrze spełnionego obowiązku” o 1%. Jest to zupełnie zrozumiałe odnośnie wartości „rodzina”, ponieważ kobiety zwykle ponoszą ciężar wychowania dzieci i utrzymania domu. Przy pozostałych kategoriach wartości większe nasilenie wskaźników ujawnia się po stronie mężczyzn. Tu przedział między odsetkami wynosi od 2,5% do 16%.

W celu uzyskania pełniejszego obrazu wyboru przez badanych wartości życia codziennego, postawiono, respondentom pytanie dotyczące ważności pracy zawodowej oraz czasu wolnego i rozrywki. Obecnie często podkreśla

się wartość czasu wolnego, przeciwstawiając ją wartości pracy¹¹. Istnieje pogląd, że cywilizacja przyszłości, będzie cywilizacją czasu wolnego, a nie pracy. Przez czas wolny oznacza się czynności podejmowane bez jakiegokolwiek przymusu, a zmierzającego do uczestnictwa w życiu zbiorowym, odpoczynku i rozrywce. Inni uważają, że praca jest podstawową aktywnością człowieka, dlatego inne wartości nie mogą jej wyeliminować. Wreszcie jeszcze inni stwierdzają, że obie te wartości nawzajem uzupełniają się¹².

Uderzające jest, że wysoki odsetek respondentów (88%) obydwie wartości, tzn. „praca zawodowa” oraz „czas wolny i rozrywka” uważa za jednakowo ważne w życiu człowieka. Powyższy wynik potwierdza tezę, że obie te wartości mogą nawzajem się uzupełniać, „służąc pełnemu rozwojowi człowieka”¹³.

Tabela 35

Typy postaw wobec religii a preferowane wartości w opinii badanych

Kategorie wyboru wartości:	Religijni N = 329	Obojętni i niewierzący N = 71	Ogółem N = 400
praca zawodowa	8,5	9,9	8,7
czas wolny i rozrywka	1,8	5,6	2,5
obydwie jednakowo ważne	89,1	83,1	88,0
brak odpowiedzi	0,6	1,4	0,8
razem	100,0	100,0	100,0

$$df = 2, \chi^2 = 3,906, p < 0,2$$

Łącząc odsetki pierwszej i trzeciej kategorii wyboru wartości (tab. 35) stwierdzamy, że respondenci z grupy „religijni” częściej (97,6%) preferują „pracę zawodową” i „pracę” na równi z „czasem wolnym i rozrywką” niż „obojętni i niewierzący” (93%). Natomiast badani z drugiego typu postaw wobec religii („obojętni i niewierzący”) uzyskali wyższy odsetek (5,6%) w aprobacie wartości — „czas wolny i rozrywka” w porównaniu z grupą „religijni” (1,8%).

Powyższe dane wskazują na kierunek zależności. Oznacza to, że religia wpływa pozytywnie na wybór wartości, dlatego respondenci niezwiązani z nią („obojętni i niewierzący”) częściej preferują „czas wolny i rozrywkę” niż „pracę”.

Słaba zależność statystyczna występuje między typami postaw religijnych a preferowanymi wartościami. Niemniej, po połączeniu odsetków z kategorii wyboru: „praca zawodowa” oraz „obydwie jednakowo ważne” otrzymamy następujące wyniki w poszczególnych grupach: „pogłębieni” — 98,5%, „tradycyjni” — 98,0%, „selektywni” — 96,6%.

W kategoriach wyboru „czas wolny i rozrywka” porównując skrajne typy postaw religijnych, stwierdzono, że „pogłębieni” rzadziej (1,5%) preferują tę wartość niż „selektywni” (2,5%).

¹¹ Por. D. Dobrowolska, dz. cyt., s. 42.

¹² Tamże.

¹³ Jw., s. 43.

Tabela 36

Typy postaw religijnych a preferowane wartości w opinii badanych

Kategorie wartości:	Pogłębieni N = 67	Tradycyjni N = 101	Selektywni N = 161
praca zawodowa	7,5	9,0	8,7
czas wolny	1,5	1,0	2,5
obydwie jednakowo ważne	91,0	89,0	88,2
brak odpowiedzi	—	1,0	0,6
razem	100,0	100,0	100,0

$$df = 2, x^2 = 4,530, p < 0,2$$

Powyższe wyniki sugerują wniosek, że mniejsze zaangażowanie religijne jest przyczyną częstszego aprobowania wartości, jaką jest „czas wolny i rozrywka” w porównaniu z „pracą”.

Istotna zależność statystyczna występuje w zakresie wpływu poziomu wykształcenia na preferowanie wartości. Można powiedzieć, że im wyższe wykształcenie, tym wyższy wskaźnik badanych aprobujących pracę. Znajduje tu potwierdzenie teza, że inżynierowie ze względu na swoje wykształcenie i pełnione funkcje częściej posiadają orientację prospołeczną¹⁴.

Tabela 37

Struktura wykształcenia i płci a preferowane wartości w opinii badanych

Kategorie wyboru wartości:	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200	k. N = 200	m. N = 200
praca zawodowa	5,5	12,0	6,0	11,5
czas wolny i rozrywka	3,5	1,5	1,5	3,5
obydwie jednakowo ważne	90,5	85,5	92,0	84,0
brak odpowiedzi	0,5	1,0	0,5	1,0
razem	100,0	100,0	100,0	100,0

$$df = 2, x^2 = 7,040, p < 0,05; df = 2, x^2 = 6,114, p < 0,05$$

Odsetki pierwszej i trzeciej kategorii wyboru wartości (tab. 37) wynoszą łącznie: technicy — 96%, inżynierowie — 97,5%. Wartość „czas wolny i rozrywka” częściej preferują badani technicy (3,5%) w porównaniu z inżynierami (1,5%).

Powyższe wyniki sugerują, że obok religii wykształcenie może mieć większy wpływ na preferowanie wartości.

¹⁴ Por. J. Koralewicz-Zębk: Niektóre przemiany systemu wartości, celów i orientacji życiowych społeczeństwa polskiego, w: Systemy wartości w środowisku pracy (pod red. X. Gliszczyńskiej), Warszawa 1982, s. 90.

Podobnie istotna zależność statystyczna występuje między strukturą płci a preferowanymi wartościami. Rozpiętość między wskaźnikami, po połączeniu odsetek pierwszej i trzeciej kategorii wyboru wartości, wynosi 2,5% na korzyść kobiet (98%) w porównaniu z badanymi mężczyznami (95,5%). Analiza struktury płci potwierdziła przewidywania, że mężczyźni jako mniej religijni częściej preferują (3,5%) kategorię wartości — „czas wolny i rozrywka” niż kobiety (1,5%). Oznacza to wpływ religii na wybór wartości.

Obecnie zostanie przeanalizowane miejsce pracy w systemach wartości abstrakcyjnych o charakterze osobistym i o charakterze ogólnospołecznym.

Jak widać z tab. 38 naczelne miejsce wśród wyszczególnionych kategorii wartości zajmuje „dobrobyt”. Wartość tę preferuje wysoki odsetek badanej inteligencji technicznej (71,7%). Warto zaznaczyć, że wynik ten otrzymano przez połączenie dwóch kategorii: „sytuacja materialna” i „wysokie zarobki”. Drugie miejsce zajmuje „szczęście w życiu rodzinnym” (41,5%), dalsze miejsca: „zadowolenie w życiu osobistym” (12%), „zdrowie” (9,8%), dopiero na piątym miejscu znalazła się „interesująca praca” (9,3%) i na ostatnim „dobre stosunki z ludźmi” (5,3%).

Silną zależność statystyczną obserwuje się pomiędzy typami postaw wobec religii a hierarchią wartości abstrakcyjnych o charakterze osobistym.

Tabela 38

Typy postawy wobec religii a hierarchia wartości abstrakcyjnych o charakterze osobistym w opinii badanych

Kategorie wartości:	Religijni N = 329	Obojętni i niewierzący N = 71	Ogółem N = 400
dobrobyt	71,7	71,8	71,7
zdrowie	8,2	16,9	9,8
zadowolenie w życiu osobistym	8,8	26,8	12,0
szczęście w życiu rodzinnym	44,1	29,6	41,5
interesująca praca	6,7	21,1	9,3
dobre stosunki z ludźmi	4,3	9,9	5,3
liczba odpowiedzi	473	125	598

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby badanych.

$$df = 5, \chi^2 = 31,556, p < 0,001$$

Jedynie pierwsza wartość „dobrobyt” w obu grupach posiada prawie równy odsetek. Wartość „szczęście w życiu rodzinnym” jest bardziej powszechna wśród grupy „religijni” (44,1%) w porównaniu z grupą „obojętni i niewierzący” (29,6%). Przedział pomiędzy odsetkami wynosi 14,5%. W pozostałych kategoriach wartości dominują „obojętni i niewierzący” w porównaniu z grupą „religijni”. Przedział wynosi od 0,1% do 18%. W powyższej hierarchii wartości o charakterze osobistym w grupie „religijni”, „praca” znalazła się na piątym miejscu, zaś w grupie „obojętni i niewierzący” na czwartym.

Z tab. 39 wynika, że wśród wartości abstrakcyjnych o charakterze osobistym, badani należący do wszystkich typów postaw religijnych na pierwszym miejscu stawiają „dobrobyt”, na drugim „szczęście w życiu rodzinnym”, zaś „interesującą pracę” „pogłębieni” religijnie stawiają na miejscu trzecim, a „tradycyjni” i „selektywni” na piątym.

Tabela 39

Typy postaw religijnych a hierarchia wartości abstrakcyjnych o charakterze osobistym w opinii badanych

Kategorie wartości:	Pogłębieni N = 67	Tradycyjni N = 101	Selektywni N = 161
dobrobyt	70,2	79,2	67,7
zdrowie	6,0	4,0	11,8
zadowolenie w życiu osobistym	4,5	8,9	10,6
szczęście w życiu rodzinnym	50,8	37,6	45,3
interesująca praca	7,5	3,0	8,7
dobre stosunki z ludźmi	6,0	3,0	4,3
liczba odpowiedzi	97	137	239

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby badanych.

$$df = 10, \chi^2 = 13,471, p < 0,2$$

Analizując typy postaw religijnych (tab. 39) trudno ustalić wyraźny kierunek zależności. Uwzględniając jednak grupy skrajne należy stwierdzić, że „pogłębieni” częściej preferują: „szczęście w życiu rodzinnym” (50,8%), „dobre stosunki z ludźmi” (6,0%), „dobrobyt” (70,2%) w porównaniu z grupą „selektywni” (45,3%, 4,3% i 67,7%). Natomiast respondenci z drugiej grupy częściej aprobują pozostałe wartości osobiste, tzn. „zdrowie” o 5,8%, „zadowolenie w życiu osobistym” o 6,1%, „interesująca praca” o 1,2%.

Pomiędzy strukturą wykształcenia a hierarchią wartości abstrakcyjnych o charakterze osobistym występuje słaba zależność statystyczna ($p < 0,1$). Obie populacje badanych techników i inżynierów najbardziej preferują takie kategorie wartości, jak „dobrobyt” (73,5% i 70,0%), „szczęście w życiu rodzinnym” (49% i 34%), a wartość jaką stanowi „interesująca praca” (6% i 12,5%) znalazła się na piątym miejscu.

Przedział pomiędzy wskaźnikami badanych grup jedynie w kategorii wartości „szczęście w życiu osobistym” jest znaczny i wynosi 15% na korzyść techników. W pozostałych kategoriach jest on mniejszy — od 0,5% do 6,5%.

Podobnie słaba zależność statystyczna istnieje pomiędzy strukturą płci a hierarchią wartości abstrakcyjnych o charakterze osobistym. Rozpiętość między wskaźnikami sięga od 1% do 9,5% na korzyść mężczyzn w porównaniu z kobietami. W obu populacjach w hierarchii wartości na pierwszym miejscu znalazł się „dobrobyt” (69% i 74,5%), zaś na drugim „szczęście w życiu rodzinnym” (40% i 43%). Od trzeciego miejsca następuje zróżnicowanie. Kategoria wartości — „interesująca praca” znalazła się wśród mężczyzn na trzeciej pozycji i jest pod względem nasilenia prawie trzykrotnie

wyższa w porównaniu ze wskaźnikami tej wartości wśród populacji kobiet. Tu wartość powyższa zajęła aż piątą lokatę.

Wreszcie miejsce pracy w hierarchii wartości abstrakcyjnych o charakterze ogólnospołecznym w badanych grupach przedstawiają trzy następne tabele (41, 42, 43). W pytaniu o wartości ogólnospołeczne najbardziej cenione w życiu, zawarta była prośba, aby badani wybrali 3 kategorie wartości. Na 1200 możliwych respondenci dali 1181 odpowiedzi. 10 kategorii wartości za-

Tabela 40

Struktura wykształcenia i płci a hierarchia wartości abstrakcyjnych o charakterze osobistym w opinii badanych

Kategorie wartości:	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200	k. N = 200	m. N = 200
dobrobyt	73,5	70,0	69,0	74,5
zdrowie	10,0	9,5	7,5	11,0
zadowolenie w życiu osobistym	11,5	12,5	11,5	2,5
szczyście w życiu rodzinnym	49,0	34,0	40,0	43,0
interesująca praca	6,0	12,5	4,5	14,0
dobre stosunki z ludźmi	5,0	5,5	4,0	6,5
liczba odpowiedzi	310	288	273	325

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby badanych.

$df = 5, \chi^2 = 9,515, p < 0,1; df = 5, \chi^2 = 8,948, p < 0,2$

wartych w ankiecie zredukowano do siedmiu przez połączenie niektórych z nich. Kategorie „praca dla dobra społeczeństwa” i „praca przynosząca osobisty zysk człowiekowi” połączone w jedną — „praca”. Kategorie „postęp techniczny i gospodarczy umożliwiający wygodną egzystencję człowieka” i „dobrobyt materialny” połączone w kategorię „postęp i dobrobyt”. Kategorie „wolność człowieka we wszystkich jego dziedzinach” i „brak wszelkiej tyranii, nietolerancji i dyskryminacji” połączone w kategorię „wolność człowieka i brak tyranii”.

Z tab. 41 można wnioskować, że człowiek współczesny jest niezwykle wyczułony na wolność i brak tyranii. W badanym środowisku wartość ta zajmuje pierwsze miejsce i preferuje ją 72% respondentów. Następne miejsca zajęły takie kategorie wartości, jak: miłość człowieka — 62%, poziom moralny ludzi — 51%, postęp i dobrobyt — 43,7%, całkowita równość społeczna — 27,5%, wreszcie 6-te miejsce wśród wartości ogólnospołecznych zajęła „praca” — 22,5%.

Istnieje silna zależność statystyczna ($p < 0,001$) pomiędzy postawami wobec religii a hierarchią wartości ogólnospołecznych. Wśród takich kategorii wartości, jak: miłość człowieka, całkowita równość społeczna i pogłębiona religijność, większe nasilenie wskaźnika występuje po stronie respondentów z grupy „religijni”. Rozpiętość między wskaźnikami tej populacji w porównaniu z grupą „obojętni i niewierzący” wynosi 25,8%, 12,9% i 20,1%. Wśród wartości ogólnospołecznych 20,1% z grupy „religijni” na naczelnym miejscu umieszcza wartość „sacrum”, preferując kategorię — pogłębiona religijność. W pozostałych kategoriach wartości (praca, poziom mo-

Tabela 41

Typy postaw wobec religii a hierarchia wartości ogólnospołecznych w opinii badanych

Kategorie wartości:	Religijni N = 329	Obojętni i niewierzący N = 71	Ogółem N = 400
miłość człowieka	66,6	40,8	62,0
praca	20,7	31,0	22,5
poziom moralny	49,5	57,7	51,0
postęp i dobrobyt	40,7	57,7	43,7
wolność człowieka i brak tyranii	67,5	93,0	72,0
całkowita równość społeczna	29,8	16,9	27,5
pogłębiona religijność	20,1	—	16,5
brak odpowiedzi	5,2	2,8	4,8
liczba odpowiedzi	970	211	1181

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby badanych.

$$df = 6, \chi^2 = 24,676, p < 0,001$$

ralny ludzi, postęp i dobrobyt oraz wolność człowieka i brak tyranii), większe nasilenie wskaźników ujawnia się po stronie grupy „obojętni i niewierzący”. Ci dominują w poszczególnych wskaźnikach od 8,2% do 25,5% w porównaniu z grupą — „religijni”.

Pomiędzy typami postaw religijnych a hierarchią wartości ogólnospołecznych również istnieje zależność statystyczna. W typie „pogłębieni”, wartość — „praca” znalazła się na piątym miejscu w hierarchii wartości, w typie — „tradycyjni” na siódmym miejscu, zaś w typie „selektywni” na szóstym.

Interesujące jest to, że wybór pracy jako wartości ogólnospołecznej w poszczególnych typach postaw najczęściej występuje w grupie „pogłębieni” — 25,4%, następnie „selektywni” — 19,9% i wreszcie „tradycyjni” — 18,8%.

Tabela 42

Typy postaw religijnych a hierarchia wartości ogólnospołecznych w opinii badanych

Kategorie wartości:	Pogłębieni N = 67	Tradycyjni N = 101	Selektywni N = 161
miłość człowieka	73,1	72,3	60,2
praca	25,4	18,8	19,9
poziom moralny ludzi	52,2	57,4	34,8
postęp i dobrobyt	22,4	37,6	50,3
wolność człowieka i brak tyranii	55,2	59,4	77,6
całkowita równość społeczna	22,4	24,8	36,0
pogłębiona religijność	40,3	28,7	6,2
brak odpowiedzi	8,9	1,0	6,2
liczba odpowiedzi	195	302	473

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby badanych.

$$df = 12, \chi^2 = 55,999, p < 0,001$$

Jedynie w trzech kategoriach wartości ogólnospołecznych (postęp i dobrobyt, wolność człowieka i brak tyranii, całkowita równość społeczna) respondenci z typu postaw „selektywni” posiadają wyższe odsetki w porównaniu z badanymi z pozostałych grup.

Analiza danych przedstawionych w tab. 42 wyraźnie wskazuje, że zaangażowanie religijne ma wpływ na preferowanie wartości ogólnospołecznych.

Analizując strukturę wykształcenia (tab. 43) a hierarchię wartości ogólnospołecznych, stwierdzamy silną zależność statystyczną. Wartość — „praca” w populacji techników znalazła się na szóstym miejscu, a w badanej grupie inżynierów na piątym. Wśród inżynierów wskaźnik jest wyższy o 3% w porównaniu z technikami. Jedynie wśród trzech kategorii, tzn.: miłość człowieka, całkowita równość społeczna i pogłębiona religijność, wskaźniki są wyższe od 10% do 14% wśród techników w porównaniu z inżynierami.

Tabela 43

Struktura wykształcenia i płci a hierarchia wartości ogólnospołecznych w opinii badanych

Kategorie wartości:	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200	k. N = 200	m. N = 200
miłość człowieka	68,5	55,5	69,0	55,0
praca	21,0	24,0	21,5	23,5
poziom moralny	48,5	53,5	60,5	41,5
postęp i dobrobyt	38,5	49,0	39,5	48,0
wolność człowieka i brak tyranii	60,5	83,5	62,5	81,5
całkowita równość społeczna	32,5	22,5	24,0	31,0
pogłębiona religijność	23,5	9,5	19,0	14,0
brak odpowiedzi	7,0	2,5	4,0	5,5
liczba odpowiedzi	586	595	592	589

$$df = 6, \chi^2 = 28,929, p < 0,001; df = 6, \chi^2 = 20,378, p < 0,01$$

W pozostałych kategoriach odsetki wartości ogólnospołecznych dominują od 3% do 23% wśród inżynierów w porównaniu z technikami.

Pomiędzy strukturą płci a hierarchią wartości ogólnospołecznych występuje średnia, ale również istotna zależność statystyczna. W obu populacjach wartość — „praca”, występuje na przedostatniej szóstej pozycji, chociaż między wskaźnikami jest niewielka różnica 2% na korzyść mężczyzn. W takich kategoriach wartości jak: miłość człowieka, poziom moralny ludzi, pogłębiona religijność dominują odsetki wśród kobiet a przedział między wskaźnikami w porównaniu do mężczyzn wynosi: 14%, 19% i 5%. W pozostałych kategoriach wartości przedział między wskaźnikami wynosi od 2% do 19% na korzyść mężczyzn.

Analizy przeprowadzone w niniejszym paragrafie pozwalają stwierdzić, że w systemach wartości życia codziennego konkurencyjną kategorią wartości w stosunku do pracy jest orientacja na rodzinę. We wszystkich badanych grupach „praca” znalazła się na drugim miejscu. Pomiędzy typami postaw wobec religii a wartościami życia codziennego oraz strukturą płci a war-

tościami życia codziennego, stwierdzono średnie, ale istotne zależności statystyczne.

W systemach wartości abstrakcyjnych tak o charakterze osobistym, jak i o charakterze ogólnospołecznym wartość — „praca” zajmuje dalsze i zróżnicowane miejsce od trzeciego do siódmego w poszczególnych grupach respondentów. Pracę wyprzedzają takie wartości jak: szczęście w życiu rodzinnym, dobrobyt, zadowolenie w życiu osobistym, zdrowie, miłość człowieka, poziom moralny ludzi, wolność i brak tyranii.

Odnosnie wartości abstrakcyjnych o charakterze osobistym (tab. 38, 39, 49) jedynie między typami postaw wobec religii a powyższymi wartościami zachodzi silna zależność statystyczna. Natomiast między typami postaw religijnych i strukturą wykształcenia czy płci, a wartościami o charakterze osobistym, stwierdzono tylko słabe zależności statystyczne. Świadczy to, że badane grupy znajdują się pod wpływem społeczeństwa pluralistycznego. Wydaje się, że ten czynnik w dużym stopniu obok religii oddziałuje na wybór analizowanych wartości.

Wreszcie ostatnie analizy wykazały silne zależności statystyczne pomiędzy poszczególnymi typami i grupami badanych a wartościami ogólnospołecznymi z wyjątkiem struktury płci, a wartościami ogólnospołecznymi, gdzie stwierdzono średnią, ale istotną zależność statystyczną (tab. 41, 42, 43).

Powyższe wyniki analiz świadczą o wpływie religii na kształtowanie systemów wartości wśród badanej inteligencji technicznej.

§ 2. Typy postaw wobec religii a wartości związane z pracą

Obok pytań o miejsce pracy w systemach wartości, również zasadne wydaje się pytanie o najbardziej cenione wartości związane z pracą. Pozwoli to dokładniej poznać orientację w podstawowych dążeniach i aspiracjach badanych. Wydaje się interesujące poznanie charakteru pewnych syndromów wartości realizowanych przez pracę. Na ile w ich strukturach przeważają elementy odpowiadające instrumentalnym aspektom pracy, czy też w większości są one układami wartości autotelicznych? Czy reprezentowanie poszczególnych typów postaw wobec religii wpływa na traktowanie pracy przez badanych jako wartości lub jako normy?

Praca, gdy zaspokaja zainteresowania, zapewnia możliwości dalszego wszechstronnego rozwoju i pozwala wykorzystać zdobyte kwalifikacje, może być traktowana jako wartość sama w sobie. Jej wykonanie jest wystarczającym celem wysiłku i jest ona atrakcyjna sama w sobie. Praca taka przynosi w rezultacie większe szanse rozwoju osobowości oraz łączenia potrzeb jednostkowych z interesami społecznymi — mówimy o niej, że jest wartością autoteliczną¹⁵. Natomiast praca mająca znaczenie jedynie jako środek do osiągnięcia innych wartości, np: korzyści materialnych, władzy służącej dominacji, egoistycznych celów i interesów, nie przedstawia wartości samej w sobie. Jest wartością instrumentalną, czyli stanowi normę — środek do realizacji celu, wartości wyższej w przekonaniu pracownika¹⁶.

¹⁵ Por. B. K l i m i ń s k i: Aspiracje młodych techników i ich postawy wobec pracy zawodowej, Toruń 1977, s. 258 (Praca doktorska, maszynopis w bibliotece uniwersyteckiej Toruń).

¹⁶ Por. K. B u j a k: Postawy młodzieży szkolnej wobec pracy jako wartości społecznej, *Studia Socjologiczne* (1977) nr 2, s. 115.

Pojęcie wartości pracy podlega indywidualnej interpretacji przez poszczególne osoby. Wyodrębniając w pracy jej aspekty możemy stwierdzić, które z nich są ważniejsze dla poszczególnych osób¹⁷.

Chcąc poznać hierarchię wartości związanych z pracą w opinii badanych, postawiono respondentom pytanie o najważniejsze wartości związane z pracą. Badani byli proszeni o podkreślenie trzech odpowiedzi.

Tabela 44

Typy postaw wobec religii a hierarchia wartości związanych z pracą

Najważniejsze wartości pracy:	Religijni N = 959	Obojętni i niewierzący N = 203	Ogółem N = 1162
aby była ciekawa, zgodna z zainteresowaniami i zdolnościami	25,3	29,1	26,0
sam fakt, że pracuję	1,1	2,4	1,4
możliwość rozwoju kwalifikacji	6,4	3,9	5,9
przyjemne stosunki ze współpracownikami	14,0	8,9	13,1
dobry stosunek zwierzchników	12,6	8,4	11,9
samodzielność	13,5	21,7	14,9
możliwość awansu	7,7	7,4	7,6
wysokie zarobki	12,4	13,8	12,6
spokojne, niemęczące zajęcie	1,6	0,5	1,4
warunki pracy	5,4	3,9	5,2
razem	100,0	100,0	100,0

brak odpowiedzi

n = 28

n = 10

n = 38

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby odpowiedzi a nie respondentów.
df = 9, $\chi^2 = 20,210$, $p < 0,02$

Okazuje się, że najbardziej cenione wartości pracy to: aby była ciekawa, zgodna z zainteresowaniami i zdolnościami (26%), samodzielność (14,9%), przyjemne stosunki ze współpracownikami (13,1%), wysokie zarobki (12,6%), dobry stosunek zwierzchników (11,9%). Na dalszych miejscach w hierarchii wartości znalazły się: możliwość awansu, możliwości rozwoju kwalifikacji, warunki pracy, sam fakt, że pracuję, i spokojne, niemęczące zajęcie. B. Sterniczuk i H. Sterniczuk stwierdzają, że oczekiwania samorealizacyjne i społeczne wobec pracy są wyrazem nieinstrumentalnego sposobu traktowania pracy, zaś oczekiwania materialne i dotyczące wszelkich innych rodzajów korzyści, jak: prestiż, władza, wymaganie tylko małego wysiłku, wynikają z instrumentalnego traktowania pracy i wartości z nią związanych¹⁸.

Zgodnie z powyższym rozróżnieniem, wśród dziesięciu wartości zawartych w tabeli 44, cztery: samodzielność, możliwość awansu, wysokie zarobki

¹⁷ J. Szefer-Timoszenko, T. Stolarz-Raab: Praca jako wartość, w: Wartość pracy zawodowej (praca zbiorowa pod red. J. J. Szefer-Timoszenko), Katowice 1978, s. 31.

¹⁸ B. Sterniczuk, H. Sterniczuk: Postawy wobec pracy, Warszawa 1978, s. 84.

i spokojne, niemęczące życie, są wyrazem instrumentalnego traktowania pracy, zaś pozostałe wynikają z autotelicznej postawy wobec pracy. Wśród respondentów odsetek zaszeregowanych do pierwszej grupy wynosi 36,5%, a do drugiej 63,5%.

Biorąc pod uwagę obie grupy przedstawione w tabeli 44 należy stwierdzić, że istnieje średnia zależność statystyczna ($p < 0,02$) pomiędzy typami postaw wobec religii a hierarchią wartości związanych z pracą. Respondenci z typu postaw „religijni”, częściej (64,8%) preferują wartości związane z pracą, będące wyrazem autotelicznego traktowania jej w porównaniu z badanymi z grupy „obojętni i niewierzący” (56,6%).

Świadczy to, że religia ma wpływ na preferowanie wartości związanych z pracą, będących wyrazem autotelicznego jej traktowania.

Uwzględniając przyjęty podział wartości na dwie grupy: będące wyrazem instrumentalnego lub autotelicznego sposobu traktowania pracy, analizowano wskaźniki zawarte w tab. 45.

Tabela 45

Typy postaw religijnych a hierarchia wartości związanych z pracą

Kategorie wartości:	Pogłębieni N = 67	Tradycyjni N = 101	Selektywni N = 161
aby była ciekawa, zgodna z zainteresowaniami i zdolnościami	26,0	23,6	26,1
sam fakt że pracuję	1,5	2,0	0,4
możliwość rozwoju kwalifikacji	6,0	5,4	7,1
przyjemne stosunki ze współpracownikami	18,0	15,2	11,5
dobry stosunek zwierzchników	14,5	13,9	11,0
samodzielność	14,0	10,8	14,9
możliwość awansu	7,0	8,8	7,3
wysokie zarobki	9,0	13,2	13,5
spokojne, niemęczące zajęcia	1,0	1,7	1,7
warunki pracy	3,0	5,4	6,5
razem	100,0	100,0	100,0

brak odpowiedzi

n = 1

n = 7

n = 20

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby odpowiedzi a nie respondentów.
 $df = 18$, $\chi^2 = 23,001$, $p < 0,2$

Wskaźniki wartości drugiego z powyższych sposobów traktowania pracy w poszczególnych typach postaw religijnych, kształtują się następująco: „pogłębieni” — 69%, „tradycyjni” — 65,5%, „selektywni” — 62,6%. Odsetki maleją wraz z rozluźnieniem się więzi religijnej.

Oznacza to, że respondenci bardziej związani z religią częściej preferują wartości związane z pracą, będące wyrazem autotelicznego jej traktowania.

Jak informuje tab. 46, wysoka zależność statystyczna ($p < 0,001$) występuje między strukturą wykształcenia a hierarchią wartości związanych z pracą. Wśród badanej populacji 64,7% techników traktuje pracę autotelicznie, w tym 30,2% preferuje samorealizacyjne wartości związane z pracą, zaś 34,5% społeczne.

Tabela 46

Struktura wykształcenia i płci
a hierarchia wartości związanych z pracą

Najważniejsze wartości pracy:	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 587	inż. N = 575	k. N = 576	m. N = 586
aby była ciekawa, zgodna z zainteresowaniami i zdolnościami	22,9	29,2	25,4	26,6
sam fakt, że pracując	2,2	0,5	1,4	1,4
możliwość rozwoju kwalifikacji	5,1	6,8	5,2	6,7
przyjemne stosunki ze współpracownikami	14,8	11,3	16,7	9,6
dobry stosunek zwierzchników	14,1	9,6	12,3	11,4
samodzielność	11,9	17,9	14,2	15,5
możliwość awansu	8,4	7,0	7,8	7,5
wysokie zarobki	13,1	12,2	9,7	15,5
spokojne, niemęczące zajęcie	1,9	0,8	1,6	1,2
warunki pracy	5,6	4,7	5,7	4,6
razem	100,0	100,0	100,0	100,0

brak odpowiedzi

n = 13

n = 25

n = 24

n = 14

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby odpowiedzi a nie respondentów.

$$df = 9, \chi^2 = 30,385, p < 0,001; df = 9, \chi^2 = 21,725, p < 0,01$$

Inżynierowie (62,1%) w mniejszym stopniu niż technicy traktują pracę autotelicznie i rozkład preferowanych wartości jest nieco inny: samorealizacyjne 36,5%, a społeczne 25,6%. Można więc powiedzieć, że technicy jako bardziej związani z religią nieco częściej (2,6%) preferują wartości związane z pracą, będące wyrazem autotelicznego traktowania jej.

Średnia, ale również istotna zależność statystyczna zachodzi między strukturą płci a hierarchią wartości związanych z pracą. Wśród badanych kobiet 66,7% traktuje pracę autotelicznie w tym: 32% preferuje wartości samorealizacyjne związane z pracą, a 34,7% społeczne. W badanej populacji mężczyzn tylko 60,3% traktuje pracę autotelicznie, w tym 34,7% eksponuje wartości samorealizacyjne, zaś 25,6% wartości społeczne.

B. Sterniczuk, H. Sterniczuk¹⁹ piszą, że kobiety z kwalifikacjami dążą do samorealizacji w pracy. Podobnie H. Najduchowska stwierdza, że studentki znacznie częściej niż studenci preferują ważność zgodności wykonywanej pracy z kwalifikacjami i podkreślają wartości tkwiące w samej pracy²⁰.

¹⁹ Tamże, s. 86.

²⁰ H. Najduchowska: Preferencje wartości dotyczących przyszłej pracy, *Studia Socjologiczne* (1975) nr. 2, s. 189.

Potwierdza to hipotezę, że kobiety jako bardziej związane z religią posiadają częściej postawy autoteliczne wobec pracy niż mężczyźni.

Następnie zostaną przeanalizowane odpowiedzi na pytanie próbujące ustalić, jaką postawę wobec pracy rozumianej ogólnie zajmują respondenci z poszczególnych badanych grup.

Tabela 47

Typy postaw wobec religii a praca (wartość czy norma)
w świadomości badanych

Kategorie twierdzeń:	Religijni N = 329	Obojętni i niewierzący N = 71	Ogółem N = 400
dobra jest każda praca, jeśli tylko daje dobry zarobek	3,0	2,8	3,0
dobry jest zarobek, ale również ważna jest interesująca praca	70,2	70,4	70,3
najważniejsza jest praca zgodna z zainteresowaniami	15,9	19,7	16,5
dobra jest każda praca, która jest użyteczna dla społeczeństwa	10,0	4,2	9,0
nie mam zdania + brak odp.	0,9	2,9	1,2
razem	100,0	100,0	100,0

$$df = 3, x^2 = 2,750, p < 0,5$$

Pytanie było zamknięte, a respondenci mieli możliwość wyboru jednej z czterech podanych odpowiedzi. Odsetki w poszczególnych wskaźnikach przedstawia tab. 47.

Wyniki badań przedstawione w tabeli wskazują, czym jest praca dla badanej inteligencji technicznej — wartością czy normą. Praca jest normą dla 3% respondentów ceniących przede wszystkim dobry zarobek. Postawę ambiwalentną wobec pracy reprezentują ci respondenci, którzy preferują zarobek, ale również interesującą pracę (70,3%). Do grupy tej można zaliczyć osoby, które nie mają wyrobionego zdania na powyższy temat. Łączenie osoby o postawie ambiwalentnej wobec pracy tworzą grupę 71,5% wśród ogółu badanych. Praca jest wartością autoteliczną dla tych, którzy preferują pracę użyteczną dla społeczeństwa (9%) i podkreślają zgodność pracy z zainteresowaniami (16,5%). Tę postawę wobec pracy przyjmuje 25,5% ogółu badanej inteligencji technicznej.

Porównując typy postaw wobec religii uwidacznia się, że „religijni” nieco częściej podkreślają wartość autoteliczną pracy (25,9%) w porównaniu z grupą „obojętni i niewierzący” (23,9%). W pozostałych kategoriach twierdzeń między powyższymi grupami różnice są nieznaczne.

Wydaje się interesujące ukazanie zależności między typami postaw religijnych („pogłębieni”, „tradycyjni”, „selektywni”) a pracą jako wartością czy normą funkcjonującą w świadomości inteligencji technicznej.

Z zestawienia (tab. 48) wynika, że istnieje średnia, ale istotna zależność statystyczna pomiędzy typami postaw religijnych a pracą (wartość czy norma) w świadomości badanych.

Po połączeniu kategorii twierdzeń: „najważniejsza jest praca zgodna z zainteresowaniami” i „dobra jest każda praca, która jest użyteczna dla społeczeństwa” otrzymujemy odsetki wskazujące na osoby traktujące pracę jako wartość autoteliczną: „pogłębieni” — 38,8%, „tradycyjni” — 24,7%, „selektywni” — 21,1%. Można więc mówić o wpływie religii na funkcjonowanie pracy jako wartości w świadomości respondentów.

Tabela 48

Typy postaw religijnych a praca (wartość czy norma)
w świadomości badanych

Kategorie wartości:	Pogłębieni N = 67	Tradycyjni N = 101	Selektywni N = 161
dobra jest każda praca, jeśli tylko daje dobry zarobek	3,0	5,9	1,2
ważny jest zarobek, ale również ważna jest interesująca praca	56,7	67,4	77,7
najważniejsza jest praca zgodna z zainteresowaniami	17,9	16,8	14,3
dobra jest każda praca, która jest użyteczna dla społeczeństwa	20,9	7,9	6,8
nie mam zdania + brak odp.	1,5	2,0	—
razem	100,0	100,0	100,0

$$df = 6, \chi^2 = 17,982, p < 0,01$$

Po połączeniu drugiej i piątej kategorii twierdzeń (tab. 48) otrzymujemy postawy ambiwalentne wobec pracy. Tu uwidacznia się zjawisko odwrotne, wraz z rozluźnieniem się więzi religijnych postawy ambiwalentne respondentów są coraz liczniejsze: „pogłębieni” — 58,2%, „tradycyjni” — 69,4%, „selektywni” — 77,7%.

Istnieje słaba zależność statystyczna ($p < 0,2$) pomiędzy strukturą wykształcenia a pracą (wartość czy norma) w świadomości respondentów. Najliczniej reprezentowane są postawy ambiwalentne („ważny jest zarobek, ale również ważna jest interesująca praca” i „nie mam zdania”), które preferuje 72,5% techników oraz 70,5% inżynierów.

Technicy nieco częściej (9,5%) preferują kategorię twierdzenia — „dobra jest każda praca, która jest użyteczna dla społeczeństwa”, w porównaniu z inżynierami (8,5%). Po dodaniu jednak odsetków z kategorii twierdzenia — „najważniejsza jest praca zgodna z zainteresowaniami”, grupa techników okazuje się mniej liczna (23%) w porównaniu z grupą inżynierów (28%). Potwierdza to spostrzeżenie Anny Preiss, która pisze: „Wraz z podnoszącym się stale poziomem wykształcenia, rosną także oczekiwania”²¹. To tłumaczy, że inżynierowie częściej preferują pracę zgodną z zainteresowaniem.

²¹ A. P r e i s s : Wzory zachowań a stosunki społeczne w zakładzie pracy, w: Socjalistyczny wzór osobowy pracownika, dz. cyt., s. 147.

Tabela 49

Struktura wykształcenia i płci a praca (wartość czy norma)
w świadomości badanych

Kategorie twierdzeń:	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200	k. N = 200	m. N = 200
dobra jest każda praca, jeśli tylko daje dobry zarobek	4,5	1,5	4,0	2,0
ważny jest zarobek, ale również ważna jest interesująca praca	70,0	70,5	65,0	75,5
najważniejsza jest praca zgodna z zainteresowaniami	13,5	19,5	19,5	13,5
dobra jest każda praca, która jest użyteczna dla społeczeństwa	9,5	8,5	10,5	7,5
nie mam zdania + brak odp.	2,5	—	1,0	1,5
razem	100,0	100,0	100,0	100,0

$$df = 3, x^2 = 5,233, p < 0,2; df = 3, x^2 = 9,380, p < 0,05$$

Pomiędzy strukturą płci a pracą (wartość czy norma) w świadomości badanych istnieje mniejsza, ale istotna zależność statystyczna ($p < 0,05$). Postawy autoteliczne wobec pracy reprezentuje 30% kobiet i 21% mężczyzn. Świadczy to, że kobiety jako bardziej związane z religią częściej preferują kategorie twierdzeń będące wyrazem traktowania pracy jako wartości, czyli autotelicznie.

Respondentów pytano również o cenione cechy współpracowników. Wyniki badań są przedstawione w tabeli 50.

Tabela 50

Typy postaw wobec religii a cenione cechy współpracowników
w opinii badanych

Cechy cenione:	Religijni N = 329	Obojętni i niewierzący N = 71	Ogółem N = 400
obowiązkowość i zdyscyplinowanie	59,0	66,2	60,3
fachowość	56,6	67,6	58,5
solidarność ze współpraco- ownikami i zgodność	50,2	33,8	47,3
uczciwość	50,5	32,4	47,3
pracowitość i zamilowanie do wykonywanej pracy	39,2	43,7	40,0
dbałość o wspólne dobro	18,2	21,1	18,8
pomysłowość w pracy	19,1	40,8	23,0
brak odpowiedzi	6,1	4,2	5,8
razem	963	217	1180

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby badanych.

$$df = 6, x^2 = 20,652, p < 0,01$$

Dziesięć kategorii cech zredukowano do siedmiu przez połączenie niektórych: obowiązkowość i zdyscyplinowanie, solidarność ze współpracownikami i zgodność oraz pracowitość i zamiłowanie do wykonywanej pracy.

Uwzględniając nasilenie wskaźników (tab. 50) zauważa się, że cechami najbardziej cenionymi u współpracowników są: obowiązkowość i zdyscyplinowanie — 60,3%, fachowość — 58,5%, solidarność ze współpracownikami i zgodność — 47,3%, uczciwość — 47,3%. Dalsze miejsca zajmują takie cechy jak: pracowitość i zamiłowanie do wykonywanej pracy — 40%, pomysłowość w pracy — 23%, dbałość o wspólne dobro 18,8%.

Wzrost automatyzacji i mechanizacji produkcji stawia pracownikom coraz wyższe wymagania. Coraz częściej pożądane jest specjalistyczne przygotowanie zawodowe²², stąd obowiązkowość i fachowość zajmują naczelne miejsca w obu grupach badanych: „religijni”, „obojętni i niewierzący”, przy czym wśród respondentów z drugiej grupy są preferowane częściej. Następne cechy: solidarność i zgodność oraz uczciwość, są częściej preferowane wśród „religijnych” w porównaniu z „obojętnymi i niewierzącymi”.

Dane zawarte w tabeli 51 ukazują zróżnicowanie pomiędzy poszczególnymi typami postaw religijnych odnośnie preferowania cenionych cech współpracowników. Respondenci z grupy „pogłębieni” najczęściej aprobują: uczciwość — 64,2%, solidarność ze współpracownikami i zgodność — 55,2%, obowiązkowość i zdyscyplinowanie; „tradycyjni”: solidarność ze współpracownikami i zgodność — 65,3%, obowiązkowość i zdyscyplinowanie 69,4%, fachowość — 47,5%; zaś „selektywni”: fachowość — 66,5%, obowiązkowość i zdyscyplinowanie — 59% i uczciwość — 47,2%.

Tabela 51

Typy postaw religijnych a cenione cechy współpracowników w opinii badanych

Cechy cenione:	Pogłębieni N = 67	Tradycyjni N = 101	Selektywni N = 161
obowiązkowość i zdyscyplinowanie	55,2	61,4	59,0
fachowość	46,3	47,5	66,5
solidarność ze współpracownikami i zgodność	55,2	65,3	38,5
uczciwość	64,2	46,5	47,2
pracowitość i zamiłowanie do wykonywanej pracy	49,3	37,6	36,0
dbałość o wspólne dobro	17,9	15,8	19,9
pomysłowość w pracy	10,4	12,9	26,7
brak odpowiedzi	3,0	9,9	5,0
razem	200	290	473

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby badanych.

$$df = 12, \chi^2 = 33,318, \quad p < 0,001$$

²² M. G ó r s k a : Praca, pracownik, przełożony w świadomości robotników, w: Socjalistyczny wzór osobowy pracownika (pod red. Mieczysława Michalika), Warszawa 1977, s. 130.

Mimo wpływu religii na wybór cech cenionych współpracownika, trzeba podkreślić, że wpływ ten nie ujawnia wyraźnego kierunku.

Analiza struktury wykształcenia (tab. 52) potwierdza spostrzeżenia M. Górskiej, która pisze: „Czynnikiem mającym zasadnicze znaczenie w kształtowaniu się opinii o cechach pożądanых u dobrego współpracownika jest pozycja zawodowa badanych. Im wyższa pozycja zawodowa pracownika w zakładzie [...] tym większe znaczenie dla niego mają te cechy, które warunkują prawidłowe wykonanie pracy. A więc fachowość i pomysłowość”²³.

Tabela 52

Struktura wykształcenia i płci a cenione cechy współpracowników w opinii badanych

Cechy cenione:	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200	k. N = 200	m. N = 200
obowiązkowość i zdyscyplinowanie	54,0	66,5	55,5	65,0
fachowość	47,5	69,5	52,5	64,5
solidarność ze współpracownikami i zgodność	64,0	30,5	56,0	38,3
uczciwość	54,0	40,5	50,0	44,5
pracowitość i zaangażowanie do wykonywanej pracy	36,0	44,0	39,0	41,0
dbałość o wspólne dobro	23,0	14,5	21,0	16,5
pomysłowość w pracy	16,0	30,0	19,0	27,0
brak odpowiedzi	7,0	4,5	6,0	5,5
razem	589	591	586	594

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby badanych.

$$df = 6, \chi^2 = 52,389, p < 0,001; df = 6, \chi^2 = 14,983, p < 0,05$$

Inżynierowie rzeczywiście preferują wśród cech cenionych na pierwszym miejscu fachowość — 69,5%, zaś technicy solidarność ze współpracownikami i zgodność — 64%. W trzech kategoriach cech cenionych (solidarność ze współpracownikami, uczciwość, dbałość o dobro wspólne) dominują technicy w porównaniu z inżynierami, a przedział między wskaźnikami wynosi od 8,5% do 33,5%. W pozostałych kategoriach cenionych cech współpracowników dominują respondenci z drugiej grupy w porównaniu z badaną populacją techników, zaś przedział między wskaźnikami wynosi od 8% do 22%.

Podobne zróżnicowanie ujawnia analiza wpływu struktury płci na preferowanie cenionych cech współpracowników (tab. 52). Mężczyźni preferują prawie na równi obowiązkowość i zdyscyplinowanie — 65% oraz fachowość — 64,5%, zaś kobiety na pierwszym miejscu stawiają solidarność ze współpracownikami i zgodność — 56%. Potwierdza to spostrzeżenie J. Kulpińskiej, która pisze, że kobiety formułując wzór pracownika preferują cechy

²³ M. Górską, dz. cyt., s. 131.

związane ze stosunkami personalnymi, zaś mężczyźni preferują w większym stopniu cechy zawodowe²⁴.

Ponownie należy podkreślić, że mimo wpływu religii na wybór cenionych cech współpracowników, nie ujawnia on wyraźnego kierunku.

Wydaje się interesujące przeanalizowanie pobudek, motywów z jakich respondenci podjęli swoją pracę.

Jak widać z zestawienia (tab. 53), 46% badanej inteligencji technicznej podaje motyw podjęcia pracy jako zarobek na własne utrzymanie. Dalsze motywy to: pomoc rodzinie — 19,3%, zaspokojenie swoich zainteresowań — 15,7%, bez pracy byłoby ciężko żyć — 15,7% i wreszcie służba społeczeństwu — 3,3%. Motywy: zarobek na własne utrzymanie i zaspokojenie swoich zainteresowań można połączyć w jeden i odpowiedzi traktować łącznie (wskaźnik ich wynosi 61,7%) jako akcentowanie indywidualnego aspektu pracy. Podobnie motywy: służba społeczeństwu i pomoc rodzinie tworzą społeczny aspekt pracy; wskaźnik ich wynosi 22,6%. Motyw: bez pracy byłoby ciężko żyć, odznacza się pewną ambiwalencją w zależności od tego, co badani mieli na uwadze preferując go.

Tabela 53

Typy postaw wobec religii a motywy podjęcia pracy

Pobudki podjęcia pracy:	Religijni N = 390	Obojętni i niewierzący N = 88	Ogółem N = 478
jako pomoc rodzinie	21,8	7,9	19,3
zarobek na własne utrzymanie	44,1	54,5	46,0
zaspokojenie swoich zainteresowań	13,8	23,9	15,7
służba społeczeństwu	3,6	2,3	3,3
bez pracy byłoby ciężko żyć	16,7	11,4	15,7
razem	100,0	100,0	100,0

brak odpowiedzi

n = 11

n = 6

n = 17

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby odpowiedzi a nie respondentów.

$$df = 4, \chi^2 = 15,094, p < 0,01$$

Dostrzega się, że respondenci z grupy „obojętni i niewierzący” (54,5%) częściej niż badani z grupy „religijni” (44,1%) preferują motyw związany z materialnym aspektem pracy. Zaś motywy społeczne częściej wybierają religijni (25,4%) niż obojętni i niewierzący (10,2%).

Okazuje się, że między typami postaw wobec religii a motywami podjęcia pracy zachodzi średnia, ale istotna zależność statystyczna ($p < 0,01$). Stąd można wnioskować, że dla grupy „religijni” praca w większym stopniu stanowi wartość niż normę w porównaniu z grupą „obojętni i niewierzący”. Typy postaw wobec religii mają wpływ na wybór motywów podjęcia pracy.

²⁴ Por. J. K u l p i ń s k a : Zróżnicowanie wzoru osobowego współpracownika ze względu na pozycję i rolę w społeczności zawodowej, w: Socjalistyczny wzór osobowy pracownika, dz. cyt., s. 122.

Pomiędzy typami postaw wobec religii a motywami podjęcia pracy zachodzi słaba zależność statystyczna (tab. 54).

Tabela 54

Typy postaw religijnych a motywy podjęcia pracy

Pobudki podjęcia pracy:	Pogłębieni N = 82	Tradycyjni N = 110	Selektywni N = 198
jako pomoc rodzinie	24,4	22,7	20,2
zarobek na własne utrzymanie	40,2	48,2	43,4
zaspokojenie swoich zainteresowań	13,4	7,3	17,7
służba społeczeństwu	2,5	4,5	3,5
bez pracy byłoby ciężko żyć	19,5	17,3	15,2
razem	100,0	100,0	100,0

brak odpowiedzi

n = 3

n = 4

n = 4

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby odpowiedzi a nie respondentów.

$$df = 4, \chi^2 = 8,069, p < 0,1$$

Niemniej, dostrzega się różnicę szczególnie pomiędzy skrajnymi typami postaw religijnych. Respondenci z typu postaw — „pogłębieni” (26,9%) częściej preferują motywy społeczne podjęcia pracy niż respondenci „selektywni” (23,7%), zaś motywy indywidualne są częściej preferowane przez grupę „selektywni” (61,1%) w porównaniu z grupą „pogłębieni” (53,6%). Stąd można wnioskować, że respondenci „pogłębieni” reprezentują bardziej intensywne (autoteliczne) postawy wobec pracy niż „selektywni”, którzy są mniej związani z religią.

Tabela 55

Struktura wykształcenia i płci a motywy podjęcia pracy

Pobudki podjęcia pracy:	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 222	inż. N = 256	k. N = 229	m. N = 249
jako pomoc rodzinie	26,5	13,0	19,2	19,3
zarobek na własne utrzymanie	45,5	46,5	46,3	45,7
zaspokojenie swoich zainteresowań	8,1	22,2	15,7	15,7
służba społeczeństwu	2,3	4,3	1,8	4,8
bez pracy byłoby ciężko żyć	17,6	14,0	17,0	14,5
razem	100,0	100,0	100,0	100,0

brak odpowiedzi

n = 8

n = 9

n = 7

n = 10

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby odpowiedzi a nie respondentów.

$$df = 4, \chi^2 = 29,187, p < 0,001; df = 4, \chi^2 = 8,877, p < 0,1$$

Wysoka zależność statystyczna istnieje między strukturą wykształcenia a motywami podjęcia pracy ($p < 0,001$). Technicy częściej preferują społeczne motywy podjęcia pracy (28,8%) niż inżynierowie (17,3%), zaś odsetki motywów indywidualnych są wyższe w populacji inżynierów (68,7%) w porównaniu z populacją techników (53,6%). Technicy, którzy są bardziej związani z religią niż inżynierowie częściej preferują społeczne motywy podjęcia pracy. Oznacza to, że religia ma wpływ na taki stan rzeczy.

Natomiast słabą zależność statystyczną stwierdzono pomiędzy strukturą płci a motywami podjęcia pracy. Przedział między wskaźnikami motywów indywidualnych wynosi tylko 0,6% i jest wyższy wśród kobiet, zaś przedział między wskaźnikami motywów społecznych wynosi 3,1% na korzyść mężczyzn. Trudno w tym wypadku wnioskować o wpływie religii na wybór motywów podjęcia pracy.

Wreszcie zostaną przeanalizowane oczekiwania respondentów wobec swego zakładu pracy.

Najwyższy odsetek respondentów (tab. 56) oczekuje od swego zakładu pracy, która daje satysfakcję i zadowolenie (39,2%). Następne miejsca zajmują oczekiwania: słusznego wynagrodzenia — 24,8%, dobrych stosunków w pracy — 12,7%, pracy zgodnej z wykształceniem — 8,3%, możliwości dokończenia się i ustabilizowania w zawodzie — 4,6%, dobrych wyników w pracy — 4,4%, wysokich zarobków — 3,2%, awansu — 2,8%.

Oczekiwania wobec swego zakładu pracy takie, jak: możliwości dokończenia się i ustabilizowania w zawodzie, pracy zgodnej z wykształceniem, pracy, która daje satysfakcję i zadowolenie, awansu, wysokich zarobków,

Tabela 56

Typy postaw wobec religii
a oczekiwania wobec swego zakładu pracy

Kategorie oczekiwań:	Religijni N = 398	Obojętni i niewierzący N = 99	Ogółem N = 497
możliwości dokończenia się i ustabilizowania w zawodzie	4,8	4,0	4,6
pracy zgodnej z wykształceniem	7,5	11,1	8,3
pracy, która daje satysfakcję i zadowolenie	37,6	45,5	39,2
dobrych stosunków w pracy	13,6	9,1	12,7
awansu	2,5	4,0	2,8
słusznego wynagrodzenia	26,4	18,2	24,8
wysokich zarobków	3,3	3,0	3,2
dobrych wyników w pracy	4,3	5,1	4,4
razem	100,0	100,0	100,0

brak odpowiedzi

n = 5

n = 0

n = 5

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby odpowiedzi a nie respondentów.

$$df = 7, \chi^2 = 6,715, \quad p < 0,5$$

można traktować łącznie (58,1%) jako akcentowanie indywidualnego aspektu pracy. Wskaźnik powyższych oczekiwań indywidualnych wśród respondentów z grupy — „religijni” wynosi 55,7%, zaś wśród badanych z grupy „obojętni i niewierzący” jest wyższy i wynosi 67,6%. Oczekiwania dobrych stosunków w pracy akcentują społeczny aspekt, tu odsetki są wyższe w grupie „religijni” — 13,6% na niekorzyść grupy „obojętni i niewierzący” — 9,1%. Pozostałe kategorie oczekiwań: słusznego wynagrodzenia i dobrych wyników w pracy, odznaczają się pewną ambiwalencją w zależności od tego, co badani mieli na uwadze preferując je. Odsetki tych oczekiwań wynoszą w pierwszej grupie — 30,7%, zaś w drugiej — 23,3% (tab. 56).

Analiza powyższych wskaźników wskazuje na pozytywny wpływ religii w kształtowaniu oczekiwań wobec swego zakładu pracy. Respondenci związani z religią („religijni”) częściej preferują oczekiwania akcentujące społeczny aspekt, zaś „obojętni i niewierzący” indywidualny.

Tabela 57

Typy postaw religijnych a oczekiwania wobec swego zakładu pracy

Kategorie oczekiwań:	Pogłębeni N = 84	Tradycyjni N = 110	Selektywni N = 204
możliwość doksztalcenia się i ustabilizowania w zawodzie	8,3	3,6	3,9
pracy zgodnej z wykształceniem	10,7	7,3	6,4
pracy, która daje satysfakcję i zadowolenie	38,1	35,5	38,7
dobrych stosunków w pracy	13,1	14,5	13,3
awansu	3,6	0,9	3,0
słusznego wynagrodzenia	19,0	29,1	27,9
wysokich zarobków	3,6	2,7	3,4
dobrych wyników w pracy	3,6	6,4	3,4
razem	100,0	100,0	100,0

brak odpowiedzi

n = 2

n = 1

n = 2

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby odpowiedzi a nie respondentów.

df = 14, $\chi^2 = 12,204$, $p < 0,8$

Po połączeniu kategorii oczekiwań akcentujących indywidualny aspekt pracy otrzymano następujące odsetki: „pogłębeni” — 64,3%, „tradycyjni” — 50%, „selektywni” — 55,4%. Oczekiwania dobrych stosunków pracy akceptujące społeczny aspekt są preferowane w kolejnych typach postaw przez: 13,1%, 14,5%, 13,3% respondentów. Wreszcie oczekiwania odznaczające się ambiwalencją reprezentuje: 22,6% „pogłębionych”, 35,5% „tradycyjnych” i 31,3% „selektywnych” respondentów.

Nie stwierdzono zależności statystycznej pomiędzy typami postaw religijnych a oczekiwaniami wobec swego zakładu pracy badanej inteligencji technicznej. Trudno także ustalić wyraźny kierunek wpływu religii na preferowanie tych oczekiwań.

Tabela 58

Struktura wykształcenia i płci
a oczekiwania wobec swego zakładu pracy

Kategorie oczekiwań:	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 239	inż. N = 258	k. N = 239	m. N = 258
możliwość doksztalcenia się i ustabilizowania w zawodzie pracy zgodnej z wykształceniem	5,9 7,1	3,5 9,3	4,2 9,6	5,0 7,0
pracy, która daje satysfakcję i zadowolenie	33,0	45,0	41,8	36,8
dobrych stosunków w pracy	14,2	11,2	13,0	12,4
awansu	2,1	3,5	1,3	4,3
ślusznego wynagrodzenia	29,3	20,5	23,0	26,3
wysokich zarobków	3,8	2,7	2,1	4,3
dobrych wyników w pracy	4,6	4,3	5,0	3,9
razem	100,0	100,0	100,0	100,0

brak odpowiedzi

n = 4

n = 1

n = 3

n = 2

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby odpowiedzi a nie respondentów.
df = 7, $\chi^2 = 12,678$, $p < 0,1^{25}$

Słaba zależność statystyczna istnieje pomiędzy strukturą wykształcenia a oczekiwaniami wobec swego zakładu pracy. Oczekiwania akcentujące indywidualny aspekt pracy preferuje 51,9% techników, zaś inżynierów 64%. W kategorii oczekiwań preferujących aspekt społeczny dominują technicy o 3%, zaś w kategoriach oczekiwań ambiwalentnych dominują również technicy o 9,1% w porównaniu z inżynierami. Mimo słabej zależności statystycznej uwidacznia się, że technicy bardziej związani z religią niż inżynierowie nieco częściej posiadają oczekiwania akcentujące społeczny aspekt pracy, który jest symptomem autotelicznej postawy wobec niej.

Dalsza analiza wskaźników przedstawionych w tab. 58 wskazuje, że odsetki w populacji kobiet dominują o 3,6% w oczekiwaniach akcentujących indywidualny aspekt pracy i o 0,6% w oczekiwaniach preferujących społeczny aspekt pracy, zaś w grupie mężczyzn są wyższe o 2,2% w oczekiwaniach odznaczających się ambiwalencją. Oczekiwania materialne (wysokie zarobki) częściej preferują mężczyźni (4,3%) w porównaniu z kobietami (2,1%). Można więc pośrednio wnioskować, że kobiety jako bardziej związane z religią, częściej posiadają postawy autoteliczne wobec pracy.

Przeprowadzone analizy w niniejszym paragrafie prowadzą do wniosku, że w zależności od typu postaw wobec religii, typu postaw religijnych oraz struktury wykształcenia i płci, zmienia się hierarchia wartości związanych z pracą wśród badanej inteligencji technicznej. Analiza poszczególnych wskaźników wykazała, że respondenci religijni częściej preferowali wartości, motywy i oczekiwania związane z pracą czy zakładem pracy, które są wyrazem autotelicznego jej traktowania w porównaniu z badanymi z typu „obojętni i niewierzący”²⁵. To potwierdza wysuniętą hipotezę, że technicy i inżynier-

²⁵ Obliczenie zależności statystycznej odnosi się do struktur przedstawionych w tab. 58.

rowie w jakikolwiek sposób związani z religią, odznaczają się bardziej pozytywnymi postawami wobec pracy w zakresie komponentu poznawczego aniżeli religijnie obojętni i niewierzący.

Uwzględniając typy postaw religijnych (pogłębieni, tradycyjni, selektywni) również stwierdzono wpływ religii na preferowanie wartości i motywów związanych z pracą będących wyrazem jej autotelicznego traktowania. Jednak analiza jednego ze wskaźników (oczekiwania wobec swego zakładu pracy) nie wykazała wyraźnego kierunku wpływu religii (tab. 57). Można więc utrzymać hipotezę, że technicy i inżynierowie o bardziej świadomej i pogłębionej religijności przyjmują bardziej pozytywne postawy wobec pracy w zakresie komponentu poznawczego. Analizy w następnych rozdziałach uwzględniające parametr emocjonalno-oceniający i behawioralny umocnią lub osłabiają tę hipotezę.

Następnie stwierdzono, że technicy posiadają w swojej świadomości systemy wartości, w których częściej niż inżynierowie preferują samorealizacyjne i społeczne wartości, motywy i oczekiwania będące wyrazem autotelicznego traktowania pracy. Dostrzeżono jednak również, że inżynierowie częściej niż technicy akcentują ważność pracy zgodną z zainteresowaniami²⁶. Wskazuje to, że wykształcenie obok religii może mieć duży wpływ na preferowanie wartości, motywów i oczekiwań związanych z pracą lub zakładem pracy. Zjawisko to będzie uwzględnione w analizach w zakresie następnych parametrów postawy wobec pracy (emocjonalno-oceniający i behawioralny). Na podstawie dotychczasowych analiz można utrzymać hipotezę, że technicy jako bardziej religijni częściej przyjmują bardziej pozytywne (autoteliczne) postawy wobec pracy niż inżynierowie w zakresie parametru poznawczego.

Wreszcie w związku z hipotezą, że kobiety jako bardziej religijne posiadają częściej autoteliczne postawy wobec pracy w zakresie komponentu poznawczego w porównaniu z mężczyznami, analizy wskaźników potwierdziły to twierdzenie. Kobiety częściej niż mężczyźni preferują wartości samorealizacyjne i społeczne oraz kategorie twierdzeń będące wyrazem traktowania pracy jako wartości, czyli autotelicznie.

V. TYPY POSTAW WOBEC RELIGII A ASOCJACJE AFEKTYWNE WOBEC PRACY

Komponent afektywny, czyli emocjonalno-oceniający, który jest czynnikiem konstytuującym postawę, za S. Nowakiem¹ nazwano asocjacjami afektywnymi. W niniejszych badaniach nie zajmujemy się problemem dokładnego mierzenia stopnia nasilenia zadowolenia z pracy czy stopnia oceny wykonywanej pracy. Analizując uczucia towarzyszące pracy, np: „lubię”, „jest mi ona obojętna”; czy oceny wykonywanej pracy, np: „interesująca”, „ogłupiająca”, „dobra”, „fachowe kierownictwo”, „dobre stosunki”, „warunki zadowalające”, będzie można stwierdzić pozytywne, ambiwalentne lub negatywne postawy wobec pracy w zakresie parametru emocjonalno-oceniającego.

²⁶ Por., np. tabela 49.

¹ S. Nowak: Pojęcie postaw w teoriach i stosowanych badaniach społecznych, w: Teorie postaw pod red. S. Nowaka, Warszawa 1973, s. 39—40.

Wydaje się, że zaangażowanie religijne pracownika ma wpływ na umacnianie pozytywnych, dodatnich asocjacji afektywnych wobec pracy. T. Mądrzycki pisze: „Gdy mówimy, że ktoś ma ukształtowane uczucia moralne, intelektualne, estetyczne czy religijne, i spodziewamy się, iż będzie on przejawiał te uczucia wielokrotnie w odpowiednich sytuacjach”².

Analogicznie jak w rozdziale poprzednim (IV) będzie analizowane zadowolenie z pracy i ocena wykonywanej pracy w poszczególnych grupach („religijni”, „obojętni i niewierzący”, „pogłębieni”, „tradycyjni”, „selektywni”, technicy, inżynierowie, kobiety, mężczyźni), w celu weryfikacji hipotez postawionych w pierwszym rozdziale, ale zawężonych w treści do komponentu emocjonalno-oceniającego:

a) „religijni” odznaczają się bardziej dodatnimi asocjacjami afektywnymi wobec pracy niż „obojętni i niewierzący”,

b) im bardziej świadoma i pogłębiona religijność tym bardziej pozytywne asocjacje afektywne wobec pracy,

c) technicy jako bardziej religijni posiadają częściej dodatnie asocjacje afektywne wobec pracy niż inżynierowie,

d) kobiety jako bardziej religijne posiadają bardziej pozytywne asocjacje afektywne wobec pracy niż mężczyźni.

§ 1. Typy postaw wobec religii a zadowolenie z pracy

Przez zadowolenie, za J. Reykowskim rozumiemy pozytywny stan emocjonalny, który powstaje pod wpływem kontaktu z przedmiotem, czynnością lub określonym oddziaływaniem, względnie uogólnioną reakcją charakteryzującą stan jednostki jako całość³. Zadowolenie ma więc wpływ „konserwujący” na te kontakty z otoczeniem, które je spowodowały⁴.

Ocena wielu poszczególnych aspektów pracy składa się na ogólne zadowolenie z wykonywanej pracy. Jest ono wypadkową zadowoleń częściowych. Zadowolenie z pracy, to stan równowagi pomiędzy oczekiwaniami i potrzebami pracownika w stosunku do pracy a ich zaspokojeniem⁵.

W celu poznania zadowolenia lub niezadowolenia z poszczególnych aspektów sytuacji pracy, zostaną przeanalizowane kolejno: zadowolenie z wykonywanego zajęcia, zadowolenie z pracy, i uczucia towarzyszące myślom o pracy. Stan zadowolenia i niezadowolenia z wykonywanego zajęcia ilustruje tab. 59. Swoje zadowolenie deklaruje 79% ogółu badanych, zaś 17,3% swoje niezadowolenie z obecnego wykonywanego zajęcia. Dla pozostałych (3,7%) wykonywanie obecnego zajęcia jest obojętne (1,2%), bądź nie potrafią odpowiedzieć na pytanie (2,5%).

Respondenci z grupy — „religijni” częściej wyrażają zadowolenie z wykonywanego zajęcia w porównaniu z grupą — „obojętni i niewierzący”, ale przedział między odsetkami nie jest wysoki i wynosi 1,9%. Należy również

² T. Mądrzycki: Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw, Warszawa 1977, s. 25.

³ J. Reykowski: Zadowolenie i niezadowolenie a wyniki pracy, w: Problematyka i metody badań nad zadowoleniem z pracy. Materiały z konferencji, 24—26 marca 1972 r. Pod red. A. Sarapaty, Wrocław 1973, s. 34.

⁴ Tamże.

⁵ A. Sarapata, K. Doktor: Elementy socjologii przemysłu, Warszawa 1962, s. 215.

zaznaczyć, że badani z grupy — „obojętni i niewierzący” (5,6%) częściej przyjmują postawę ambiwalentną w stosunku do wykonywanego zajęcia w porównaniu z grupą — „religijni” (3,3%).

Tabela 59

Typy postaw wobec religii a zadowolenie z wykonywanego zajęcia

Stopień zadowolenia:	Religijni N = 329	Obojętni i niewierzący N = 71	Ogółem N = 400
tak	27,1	32,4	28,0
raczej tak	52,3	45,1	51,0
razem	79,4	77,5	79,0
raczej nie	13,4	14,1	13,5
nie	3,9	2,8	3,8
razem	17,3	16,9	17,3
jest mi obojętne	0,9	2,8	1,2
trudno mi odp. + brak odp.	2,4	2,8	2,5
razem	3,3	5,6	3,7
razem	100,0	100,0	100,0

$$df = 2, x^2 = 0,846, p < 0,7$$

Różnice powyższe są jednak mało znaczące, co jest przyczyną bardzo słabej zależności statystycznej pomiędzy postawami wobec religii a zadowoleniem z wykonywanego zajęcia.

Tabela 60

Typy postaw religijnych a zadowolenie z wykonywanego zajęcia

Stopień zadowolenia:	Religijni N = 329	Obojętni i niewierzący N = 71	Ogółem N = 400
tak	32,8	28,7	23,6
raczej tak	50,8	58,4	49,1
razem	83,6	87,1	72,7
raczej nie	10,4	6,9	18,6
nie	4,5	2,0	5,0
razem	14,9	8,9	23,6
jest mi obojętne	—	1,0	1,2
trudno mi odp. + brak odp.	1,5	3,0	2,5
razem	1,5	4,0	3,7
razem	100,0	100,0	100,0

$$df = 4, x^2 = 10,708, p < 0,05$$

Analizując wskaźniki w poszczególnych typach postaw religijnych („pogłębieni”, „tradycyjni”, „selektywni”) okazuje się, że występuje istotna zależność statystyczna ($p < 0,05$) pomiędzy powyższymi grupami a zadowoleniem z wykonywanego zajęcia (tab. 60). Znaczące różnice występują między odsetkami w typach skrajnych („pogłębieni”, „selektywni”). Zadowolonych zdecydowanie z wykonywanego zajęcia w typie postaw — „pogłębieni” występuje 32,8%, zaś w typie — „selektywni” 23,6%. Natomiast wśród niezadowolonych jest odwrotnie i przedział między odsetkami wynosi 8,7%. Podobnie postawy ambiwalentne przyjmują częściej badani z typu „selektywni” (3,7%) w porównaniu z respondentami z typu „pogłębieni” (1,5%). Religia ma zatem wpływ na stopień zadowolenia z wykonywanego zajęcia, tzn. że respondenci o religijności pogłębionej częściej są zadowoleni z wykonywanego zajęcia niż badani o religijności „pomniejszonej”.

Pomiędzy strukturą wykształcenia a zadowoleniem z wykonywanego zajęcia (tab. 61) stwierdzono bardzo słabą zależność statystyczną ($p < 0,3$). Interesujący jest fakt, że przedział między odsetkami zadowolonych z wykonywanego zajęcia wynosi 6% na korzyść inżynierów w porównaniu z technikami, zaś niezadowolonych jest więcej o 3,5% wśród techników. Wydaje się, że wyższe wykształcenie z jednej strony rozbudza krytycyzm i podwyższa aspiracje, a z drugiej strony wpływa na wzrost stopnia identyfikacji z rolą zawodową⁶. Wykształcenie ma w tym wypadku większy wpływ niż religia na stopień zadowolenia z wykonywanego zajęcia.

Analizując strukturę płci a zadowolenie z wykonywanego zajęcia (tab. 61), dostrzega się tylko niewielki przedział wynoszący 1% pomiędzy odsetkami zadowolonych na korzyść badanej populacji kobiet w porównaniu z mężczyznami. Natomiast niezadowolonych jest nieco więcej (o 1,5%) wśród męż-

Tabela 61

Struktura wykształcenia i płci
a zadowolenie z wykonywanego zajęcia

Kategorie wartości:	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200	k. N = 200	m. N = 200
tak	27,5	28,5	26,5	29,5
raczej tak	48,5	53,5	53,0	49,0
razem	76,0	82,0	79,5	78,5
raczej nie	15,5	11,5	13,5	13,5
nie	3,5	4,0	3,0	4,5
razem	19,0	15,5	16,5	18,0
jest mi obojętne	2,0	0,5	0,5	2,0
trudno mi odp. + brak odp.	3,0	2,0	3,5	1,5
razem	5,0	2,5	4,0	3,5
razem	100,0	100,0	100,0	100,0

$$df = 2, \chi^2 = 2,830, \quad p < 0,3; \quad df = 2, \chi^2 = 0,090, \quad p < 0,98$$

⁶ Por. J. K a l i n o w s k a : Postawy robotników wobec pracy, Warszawa 1978, s. 67.

czyzn. Natomiast niezadowolonych jest nieco więcej (o 1,5%) wśród mężczyzn. Powyższe wyniki nie wskazują na zależność statystyczną, chociaż uwidacznia się pozytywny wpływ religii na zadowolenie z wykonywanego zajęcia.

W celu sądowania „globalnego”, bardziej ogólnego zadowolenia lub niezadowolenia z pracy, postawiono respondentom pytanie o zadowolenie z pracy ogólnie rzecz biorąc. Rozkład odpowiedzi ilustruje tab. 62.

Zdecydowane zadowolenie z pracy wyraża 41% badanych, zaś 45,3% lubi swoją pracę, „choć ma ona swoje złe strony”. Łącznie 86,3% badanych posiada pozytywne asocjacje afektywne wobec pracy, 7% respondentów nie lubi swojej pracy, dla 6,7% praca jest obojętna lub trudno im odpowiedzieć.

Tabela 62

Typy postaw wobec religii
a zadowolenie z pracy

Kategorie wartości:	Religijni N = 329	Obojętni i niewierzący N = 71	Ogółem N = 400
tak, lubię	39,2	49,3	41,0
lubię, choć ma ona swoje złe strony	47,1	36,6	45,3
nie lubię, choć ma ona także dobre strony	7,3	5,7	7,0
jest mi ona obojętna	3,3	4,2	3,5
trudno mi odp. + brak odp.	3,1	4,2	3,2
razem	100,0	100,0	100,0

$$df = 4, \chi^2 = 3,478, p < 0,5$$

Wysoki odsetek (45,3%) techników i inżynierów stwierdzając zadowolenie z pracy, równocześnie zaznacza „ma ona swoje złe strony”. Świadczy to o dostrzeganych brakach w organizacji lub warunkach pracy w badanym zakładzie. B. Klimiński⁷ badając zadowolenie z pracy młodych techników uzyskał następujące dane: zadowoleni — 42,3%, raczej tak — 37,1%, raczej nie — 15,9%, nie — 4,7%.

Analizując wpływ religii na zadowolenie z pracy (tab. 62) stwierdzono, że respondenci z typu postaw „religijni”, o wiele częściej (47,1%) wyrażają zadowolenie z pracy mimo jej złych stron w porównaniu z respondentami grupy — „obojętni i niewierzący” (36,6%). Natomiast badani z drugiej grupy („obojętni i niewierzący”) nieco częściej (8,4%) wyrażają ambiwalencję (jest mi ona obojętna, trudno mi odpowiedzieć + brak odpowiedzi) w porównaniu z badanymi typu „religijni” (6,4%). Sugeruje to pozytywny wpływ religii na zadowolenie z pracy.

⁷ Por. B. Klimiński: Aspiracje młodych techników i ich postawy wobec pracy zawodowej (praca doktorska — biblioteka uniwersytecka w Toruniu), Toruń 1977, s. 73.

Tabela 63

Typy postaw religijnych a zadowolenie z pracy

Kategorie zadowolenia:	Pogłębieni N = 67	Tradycyjni N = 101	Selektywni N = 161
tak, lubię	46,3	46,5	31,7
lubię, choć ma ona swoje złe strony	40,3	44,5	51,6
nie lubię, choć ma ona także dobre strony	6,0	4,0	9,9
jest mi ona obojętna	4,4	2,0	3,7
trudno mi odp. + brak odp.	3,0	3,0	3,1
razem	100,0	100,0	100,0

$$df = 8, \chi^2 = 10,165, p < 0,3$$

Porównując typy postaw religijnych (tab. 63) stwierdzono, że respondenci bardziej związani z religią („pogłębieni” — 46,3%, „tradycyjni” — 46,5%) częściej wyrażają zadowolenie z pracy bez zastrzeżeń w porównaniu z badanymi z grupy — „selektywni” (31,7%). Odsetki pierwszej i drugiej kategorii zadowolenia z pracy łącznie w poszczególnych typach postaw religijnych wynoszą: „pogłębieni” — 86,6%, „tradycyjni” — 91%, „selektywni” — 83,3%. Natomiast niezadowolenie z pracy częściej wyrażają badani „selektywni” — 9,9% w porównaniu z respondentami „tradycyjnymi” — 4% czy „pogłębionymi” — 6%. Oznacza to, że bardziej intensywne postawy wobec religii wpływają pozytywnie na zadowolenie z pracy.

Odsetki zawarte w tab. 64 wskazują, że inżynierowie (45,5%) znacznie częściej niż technicy (36,5%) wyrażają zdecydowane zadowolenie (tak, lubię) z pracy, zaś technicy (49%) częściej lubią swoją pracę, „choć ma swoje złe strony” niż inżynierowie (41,5%). Jednak łącząc obie kategorie zadowolenia z pracy, inżynierowie (87%) częściej niż technicy (85,5%) przeżywają je. Wydaje się, że zjawisko to można tłumaczyć w następujący sposób: in-

Tabela 64

Struktura wykształcenia i płci
a zadowolenie z pracy

Kategorie zadowolenia:	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200	k. N = 200	m. N = 200
tak, lubię	36,5	45,5	44,5	37,5
lubię, choć ma swoje złe strony	49,0	41,5	40,0	50,5
nie lubię, choć ma także dobre strony	7,5	6,5	7,5	6,5
jest mi obojętne	5,5	1,5	3,5	3,5
trudno mi odp. + brak odp.	1,5	5,0	4,5	2,0
razem	100,0	100,0	100,0	100,0

$$df = 4, \chi^2 = 11,696, p < 0,02; df = 4, \chi^2 = 5,694, p < 0,3$$

zynierowie w ocenie swojej pracy wychodzą częściej niż technicy poza kategorie konieczności życiowej. W tym przypadku przyczyną zadowolenia jest bardziej wykształcenie niż zaangażowanie religijne.

Analizując strukturę płci a zadowolenie z pracy, należy stwierdzić, że kobiety (44,5%) częściej lubią swoją pracę bez zastrzeżeń niż mężczyźni (37,5%), zaś ci drudzy częściej lubią swoją pracę (50,5%) z zastrzeżeniami (choć ma swoje złe strony) niż kobiety (40%). Łącząc odsetki powyższych kategorii zadowolenia stwierdzamy, że mężczyźni (88%) nieco częściej niż kobiety (84,5%) wyrażają swoje zadowolenie z pracy.

Wydaje się interesujące przeanalizowanie również stanu emocjonalnego nastawienia respondentów, towarzyszącego myślom o pracy. W związku z tym postawiono pytanie o uczucia towarzyszące myślom o pracy.

Łącząc uczucia: „zadowolenia” i „radości” otrzymujemy 38,8%. Jest to odsetek badanej inteligencji technicznej pozytywnie nastawionej do pracy.

Tabela 65

Typy postaw wobec religii, a uczucia towarzyszące myśleniu o pracy

Uczucia:	Religijni N = 329	Obojętni i niewierzący N = 71	Ogółem N = 400
zadowolenia	38,6	32,4	37,5
radości	1,5	—	1,3
niepokoju	31,3	24,0	30,0
zniecierpliwienia	12,5	18,3	13,5
rezygnacji	6,1	4,2	5,7
brak satysfakcji	0,6	1,4	0,7
mieszane	7,6	15,5	9,0
brak odpowiedzi	1,8	4,2	2,3
razem	100,0	100,0	100,0

$$df = 6, \chi^2 = 8,396, p < 0,3$$

Uczucie „niepokoju” może świadczyć o pozytywnej lub negatywnej postawie, dlatego odsetki tej kategorii uczuć łączymy z kategorią uczuć „mieszanych” i kategorią „brak odp.” (brak zdecydowania), co daje w sumie 41,3% respondentów ambiwalentnie nastawionych do pracy. Wreszcie kategorie uczuć: „zniecierpliwienia”, „rezygnacji”, „brak satysfakcji” — łącznie 19,9%, to badani o negatywnym nastawieniu do pracy. Należy podkreślić, że respondenci z grupy „religijni” (40,1%) prezentują bardziej emocjonalnie — pozytywne nastawienie do pracy, niż respondenci „obojętni i niewierzący” (32,4%), zaś nastawienie emocjonalno-negatywne do pracy przedstawia się odwrotnie: „religijni” — 19,2% a „obojętni i niewierzący” — 23,9%. Nastawienie emocjonalno-ambiwalentne do pracy jest liczniej reprezentowane wśród „obojętnych i niewierzących” (43,5%) niż wśród „religijnych” (40,7%). Można więc powiedzieć, że postawy wobec religii pozostają w pozytywnym związku z uczuciami towarzyszącymi myślom o pracy. Światopogląd

w aspekcie funkcjonalnym — jak podkreśla Cz. Walesa — jest nadrzędnym stabilizatorem czynników motywacji i satysfakcji z pracy⁸.

Jak wynika z tab. 66 istnieje wyraźne zróżnicowanie szczególnie pomiędzy skrajnymi („pogłębieni”, „selektywni”) typami postaw religijnych. Łącząc kategorie uczuć, podobnie jak przy analizie danych w tab. 65, otrzymujemy odsetki respondentów z poszczególnych typów postaw religijnych pozytywnie, ambiwalentnie lub negatywnie nastawionych do pracy. Stwierdzono, że 49,3% — „pogłębionych”, 51, 5% — „tradycyjnych”, 28,6% — „selek-

Tabela 66

Typy postaw religijnych
a uczucia towarzyszące myślom o pracy

Uczucia:	Pogłębieni N = 67	Tradycyjni N = 101	Selektywni N = 161
zadowolenia	47,8	48,5	28,6
radości	1,5	3,0	0,6
niepokoj	25,3	26,8	36,7
zniecierpliwienia	10,4	8,9	15,5
rezygnacji	6,0	5,9	6,2
brak satysfakcji	—	—	1,2
mieszane	6,0	5,9	9,3
brak odpowiedzi	3,0	1,0	1,9
razem	100,0	100,0	100,0

$$df = 12, \chi^2 = 19,118, p < 0,1$$

tywnych” reprezentuje pozytywne uczucia w stosunku do pracy; 34,3% „pogłębionych”, 33,7% „tradycyjnych”, 47,9% „selektywnych” posiada ambiwalentne uczucia wobec pracy, zaś 16,4% „pogłębionych”, 14,8% „tradycyjnych” i 22,9% „selektywnych” ujawnia negatywne uczucia do pracy.

Respondenci o postawie religijnie pogłębionej częściej aniżeli o religijności selektywnej, ujawniają takie uczucia jak: radość i zadowolenie, towarzyszące myślom o pracy, a przedział między odsetkami wynosi 20,1% na korzyść pierwszych. Z kolei respondenci o religijności selektywnej częściej niż o postawie religijnie pogłębionej przeżywają uczucia: zniecierpliwienia, rezygnacji czy braku satysfakcji, towarzyszące myślom o pracy (przedział między odsetkami wynosi 6,5%). Można stwierdzić, że zaangażowanie religijne modyfikuje uczucia towarzyszące myślom o pracy w kierunku pozytywnym.

Pomiędzy strukturą wykształcenia a uczuciami towarzyszącymi myślom o pracy istnieje wysoka zależność statystyczna ($p < 0,001$). Technicy (44%) o wiele częściej aniżeli inżynierowie (33,5%) ujawniają pozytywne uczucia towarzyszące myślom o pracy, zaś inżynierowie (49,5%) o wiele częściej przeżywają uczucia zniecierpliwienia i rezygnacji niż technicy (33%).

⁸ Por. Cz. Walesa: Światopogląd a motywacja pracy, w: Człowiek i praca (pod red. J. Wołkowskiego), Warszawa 1979, s. 294.

Tabela 67

Struktura wykształcenia i płci
a uczucia towarzyszące myślom o pracy

Uczucia:	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200	k. N = 200	m. N = 200
zadowolenia	42,5	32,5	38,0	37,0
radości	1,5	1,0	0,5	2,0
niepokoju	27,0	33,0	26,5	33,5
zniecierpliwienia	14,5	12,5	11,0	16,0
rezygnacji	7,0	4,5	7,5	4,0
brak satysfakcji	1,5	—	0,5	1,0
mieszane	3,0	15,0	13,0	5,0
brak odpowiedzi	3,0	1,5	3,0	1,5
razem	100,0	100,0	100,0	100,0

$df = 6, \chi^2 = 24,427, p < 0,001; df = 6, \chi^2 = 14,863, p < 0,05$

Można stwierdzić, że technicy jako bardziej związani z religią w porównaniu z inżynierami częściej posiadają pozytywne uczucia w stosunku do pracy, ponieważ religia modyfikuje je w tym kierunku.

Nieco mniejsza, ale również istotna zależność statystyczna występuje pomiędzy strukturą płci a uczuciami towarzyszącymi myślom o pracy ($p < 0,05$). Mężczyźni częściej (21%) w porównaniu do kobiet (19%) przeżywają uczucia zniecierpliwienia, rezygnacji czy braku satysfakcji towarzyszące myślom o pracy. Odnośnie uczuć pozytywnych istnieje różnica tylko 0,5%. Można jednak stwierdzić, że mężczyźni jako mniej religijni w porównaniu z kobietami częściej przeżywają negatywne uczucia wobec pracy.

W oparciu o przeprowadzone analizy w tym paragrafie, można przyjąć, że pozytywne postawy wobec pracy wyrażające się poprzez: zadowolenie z wykonywanego zajęcia, zadowolenie z pracy oraz dodatnie uczucia towarzyszące myślom o pracy, posiada około 68% badanych, postawy ambiwalentne ok. 17,3%, zaś negatywne ok. 14,7%.

Częściej, postawy pozytywne wobec pracy posiadają respondenci „religijni” (ok. 68,6%) niż „obojętni i niewierzący” ok. 65,2%. Stwierdzono również pozytywny wpływ zaangażowania religijnego na zadowolenie z pracy. Łącząc odsetki z poszczególnych tabel: 60, 63 i 66 stwierdzono, że najliczniej pozytywne postawy wobec pracy posiadają badani z typu postaw „tradycyjni” — ok. 76,5%, następnie „pogłębieni” — ok. 73,2% i wreszcie „selektywni” — ok. 61,7%.

Odsetki z tabel: 61,64 i 67 ukazujące łącznie zadowolenie (zadowolenie z wykonywanego zajęcia, zadowolenie z pracy, pozytywne uczucia towarzyszące myślom o pracy), wskazują jedynie nieznaczące różnice. Technicy nieco częściej (68,5%) niż inżynierowie (67,5%) są zadowoleni, zaś kobiety (67,5%) nieco rzadziej niż mężczyźni (68,5%) stwierdzają to zadowolenie.

§ 2. Typy postaw wobec religii a ocena wykonywanej pracy

Po omówieniu zadowolenia z pracy zostaną przeanalizowane oceny wykonywanej pracy. Nie interesuje nas dokładny stopień oceny, lecz ogólne stwierdzenie pozytywnego, ambiwalentnego lub negatywnego stanu emocjonalnego wobec warunków pracy, stosunków społecznych w zakładzie pracy, oraz czynników powodujących zadowolenie w pracy. Oceny wyrażane są przy pomocy pojęć np: „fachowe”, „dobre”, „zadowolające”, „złe”, „niewystarczające”, „interesujące”, „ogłupiające”.

Czynnikiem kształtującym postawy wobec pracy są zjawiska bezpośrednio warunkujące wykonywanie obowiązków zawodowych, takie jak: organizacja pracy, kierownictwo, wyposażenie techniczne, warunki BHP, kwalifikacje kolegów, jakość otrzymywanych materiałów. Listę wskaźników akceptacji bez zastrzeżeń warunków pracy ilustruje tab. 68.

Tabela 68

Typy postaw wobec religii a akceptacja
bez zastrzeżeń warunków pracy

Akceptacja bez zastrzeżeń:	Religijni N = 329	Obojętni i niewierzący N = 71	Ogółem N = 400
organizacja pracy	50,5	46,5	49,7
kierownictwo	59,0	52,1	57,8
wyposażenie techniczne	56,5	64,8	58,0
warunki BHP	71,4	70,4	71,2
kwalifikacje kolegów	90,0	84,5	88,7
jakość otrzymywanych materiałów	62,6	64,8	63,0
średnia	65,0	63,8	64,7

Wśród czynników kształtujących warunki pracy najwyższy wskaźnik (88,7%) według oceny respondentów uzyskały kwalifikacje kolegów (badani podkreślili stwierdzenie — „w większości wystarczające”), nieco niższy wskaźnik uzyskały — warunki BHP (71,2% — „zadowolające”), następnie — jakość otrzymywanych materiałów (63% — „na ogół dobre”), wyposażenie techniczne (58% — „zadowolające”), kierownictwo (57,8% — „fachowe”) i wreszcie organizacja pracy (49,7% — „raczej dobra”). Najpozytywniej oceniają respondenci kwalifikacje kolegów i warunki BHP, zaś najgorzej organizację pracy. Między typami postaw „religijni” a „obojętni i niewierzący” istnieją nieznaczne różnice. Przedział między odsetkami powyższych grup wynosi od 1% do 8,3%. Występujące różnice w czterech przypadkach są na korzyść „religijnych”, a jedynie dwa wskaźniki: wyposażenie techniczne i jakość otrzymywanych materiałów są wyższe wśród „obojętnych i niewierzących”. Średnia wszystkich wskaźników jest wyższa o 1,2% na korzyść pierwszego typu postaw wobec religii.

Wydaje się, że można traktować uzyskane wyniki jako niezależne od siebie oceny poszczególnych elementów warunków pracy. Porównując skrajne typy postaw religijnych (tab. 69) stwierdzono, że respondenci o pogłębionej religijności częściej w porównaniu z selektywnymi akceptują bez zastrzeżeń: organizację pracy, kwalifikacje kolegów oraz jakość otrzymywanych materiałów. Przedział pomiędzy odsetkami powyższych typów postaw wynosi

Tabela 69

Typy postaw religijnych a akceptacja
bez zastrzeżeń warunków pracy

Akceptacja bez zastrzeżeń:	Pogłębieni N = 67	Tradycyjni N = 101	Selektywni N = 161
organizacja pracy	53,7	51,5	48,4
kierownictwo	52,2	56,4	63,4
wyposażenie techniczne	55,2	51,5	60,2
warunki BHP	68,7	69,3	73,9
kwalifikacje kolegów	91,0	89,1	89,4
jakość otrzymywanych materiałów	70,1	58,4	62,1
średnia	65,2	62,7	66,2

kolejno: 5,3%, 1,6% i 8%. W pozostałych elementach warunków pracy, dominują odsetki akceptujących bez zastrzeżeń wśród badanych z typu „selektywni” w porównaniu z respondentami religijnie pogłębionymi. Tutaj stwierdzono między powyższymi typami postaw religijnych w akceptacji bez zastrzeżeń, następujące przedziały: kierownictwo — 11,2%; wyposażenie techniczne — 5%; warunki BHP — 5,2%.

Na podstawie powyższych danych, uwzględniając łącznie powyższe elementy, trudno wnioskować o kierunku wpływu postaw religijnych na akceptację bez zastrzeżeń warunków pracy.

Między technikami a inżynierami nie ma większych różnic w akceptacji bez zastrzeżeń warunków pracy. Przedział między wskaźnikami wynosi od

Tabela 70

Struktura wykształcenia i płci a akceptacja
bez zastrzeżeń warunków pracy

Akceptacja bez zastrzeżeń:	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200	k. N = 200	m. N = 200
organizacja pracy	48,5	51,0	54,0	45,5
kierownictwo	56,5	59,0	55,0	60,5
wyposażenie techniczne	54,5	61,5	56,5	59,5
warunki BHP	70,0	72,5	68,0	74,5
kwalifikacje kolegów	91,0	86,5	88,0	89,5
jakość otrzymywanych materiałów	64,0	62,0	60,5	65,5
średnia	64,1	65,4	63,7	65,8

2% do 7%. Jedynie w dwóch wskaźnikach: kwalifikacja kolegów i jakość otrzymywanych materiałów dominują technicy w porównaniu z inżynierami. Średnia w badanej populacji inżynierów jest wyższa o 1,3% w porównaniu z populacją techników.

Struktura płci również nie wykazuje większego zróżnicowania w akceptacji bez zastrzeżeń warunków pracy. Prawie we wszystkich wskaźnikach dominują mężczyźni od 1,5% do 6,5%, jedynie wskaźnik — organizacja pracy jest częściej akceptowany przez kobiety i tu ich dominacja wynosi 8,5% w porównaniu z populacją mężczyzn. Jednak średnia wszystkich wskaźników jest wyższa wśród mężczyzn o 2,1% w porównaniu do badanej populacji kobiet.

Badania empiryczne wielokrotnie wykazały, że emocje w zależności czy są dodatnie czy ujemne, sprzyjają lub hamują rozwój człowieka. Dla konkretnej jednostki, wykonującej określone zadanie, optymalna efektywność działania występuje przy średnim napięciu emocjonalnym⁹. Charakter i natężenie ładunku emocjonalnego powstałe w wyniku różnych interakcji międzysobowych nie pozostają bez wpływu na zachowania pracowników. Atmosfera społeczna i stosunki międzyludzkie w pracy mają duże znaczenie wychowawcze i ekonomiczne¹⁰. A. Preiss pisząc o więzi i integracji z zespołem w pracy odróżnia dwie płaszczyzny: więzi pionowe — stosunki społeczne między kierownictwem i podwładnymi oraz więzi poziome — stosunki społeczne między pracownikami. Badania empiryczne wykazują lepszą integrację pracowników w płaszczyźnie poziomej — między pracownikami niż w płaszczyźnie pionowej — między kierownictwem a podwładnymi¹¹.

Wydaje się interesujące zbadanie wpływu religii na stosunki społeczne w badanym zakładzie pracy. Typy postaw wobec religii a układ stosunków

Tabela 71

Typy postaw wobec religii a układ stosunków społecznych wśród badanych

Stosunki społeczne:	Religijni N = 329	Obojętni i niewierzący N = 71	Ogółem N = 400
Między kierownictwem a podwładnymi			
dobre	55,0	62,0	56,3
złe	24,0	21,0	23,5
trudno mi powiedzieć	21,0	17,0	20,2
Między pracownikami			
raczej dobre	80,0	91,5	82,0
raczej złe	10,6	2,8	9,3
trudno mi powiedzieć	9,4	5,6	8,7

df = 2, $\chi^2 = 1,186$, $p < 0,7$

df = 2, $\chi^2 = 5,777$, $p < 0,1$

⁹ Por. J. Rejkowski: Eksperymentalna psychologia emocji, Warszawa 1974, s. 372.

¹⁰ Por. F. J. Lis: Praca chęć czy przymus?, Warszawa 1982, s. 91-95.

¹¹ Por. A. Preiss: Integracja techników — robotników z innymi grupami pracowniczymi i zakładem pracy, w: Technicy — robotnicy w załogach przemysłowych, Warszawa 1976, s. 142.

społecznych wśród badanych przedstawia tab. 71. Stosunki społeczne między kierownictwem a podwładnymi 56,3% respondentów ocenia jako „dobre”, 23,5% ocenia jako „złe”, zaś 20,2% nie potrafi wydać sądu.

Respondenci z grupy „obojętni i niewierzący” (62%) nieco częściej niż respondenci z grupy „religijni” (55%) oceniają stosunki społeczne między kierownictwem a podwładnymi jako dobre. Należy tu zaznaczyć, że w odpowiedzi na pytanie, o czynniki najbardziej przeszkadzające w dobrym wykonywaniu pracy 16,1% respondentów „religijnych” oraz 15,4% „obojętnych i niewierzących” wskazało wyraźnie na „stosunki przełożony — podwładny”

Następnie, stosunki społeczne między pracownikami badani oceniają następująco: 82% respondentów ocenia jako raczej dobre, 9,3% ocenia raczej jako złe, a 8,7% badanych nie potrafi ocenić. Również i w tym wypadku „obojętni i niewierzący” (91,6%) częściej niż „religijni” (80%) oceniają stosunki społeczne między pracownikami pozytywnie. Złe stosunki między pracownikami, jako czynnik najbardziej przeszkadzający w dobrym wykonywaniu pracy podkreśliło 8,2% „religijnych” oraz 1,4% „obojętnych i niewierzących”.

Z powyższych danych (tab. 71) wynika, że stosunki społeczne między pracownikami układają się znacznie lepiej niż między kierownictwem a podwładnymi.

Respondenci oceniający stosunki społeczne między kierownictwem a podwładnymi jako złe, motywują swoje stanowisko między innymi w następujący sposób: „bez zdolności organizacyjnych i dojrzałego stosunku do podwładnych, zbyt wiele ambicji własnej” (nr 56, k. inż.), „zła organizacja i нефachowe kierownictwo” (nr 26, m., inż.), „przymusowa praca niezgodna z zainteresowaniami” (nr 29, m., tech.), „brak należytej oceny za wykonywaną pracę, co nie pozwala na pełne wykazanie swoich osiągnięć” (nr 69, k., inż.), „brak uczciwości w pracy na niektórych stanowiskach” (nr 15, m., inż.), „brak jednoznacznej decyzji przełożonych na moje propozycje” (nr 44, m., inż.).

Tabela 72

Typy postaw religijnych a układ stosunków społecznych wśród badanych

Stosunki społeczne:	Pogłębieni N = 67	Tradycyjni N = 101	Selektywni N = 161
Między kierownictwem a podwładnymi			
dobre	49,3	59,4	54,6
złe	20,9	23,8	25,5
trudno mi powiedzieć	29,8	16,8	19,9
Między pracownikami			
raczej dobre	71,6	85,2	80,1
raczej złe	9,0	8,9	12,4
trudno mi powiedzieć	19,4	5,9	7,5

$$df = 4, x^2 = 4,612, p < 0,5$$

$$df = 4, x^2 = 10,908, p < 0,05$$

Układ stosunków międzyludzkich (human relations) między pracownikami oraz między kierownictwem a podwładnymi zależy nie tylko od samych ludzi, czy ich postaw wobec religii, lecz także od ładu organizacyjnego — technicznego i przedmiotowego środowiska pracy¹².

Właśnie w badanym zakładzie *Zamech*, wskazując na czynniki najbardziej przeszkadzające w dobrym wykonywaniu pracy respondenci często podkreślali: organizację pracy — 25,8% („religijni” 24,6%, „obojętni i niewierzący” — 31%), stosunki przełożony — podwładny — 16%, wyposażenie techniczne — 10,5%, jakość materiałów — 10%. Respondenci z grupy „selektywni” (54,6%) częściej niż respondenci z grupy „pogłębieni” (49,3%) oceniają powyższe stosunki jako dobre. Najwyższy odsetek oceny pozytywnej stosunków kierownictwo — podwładni występuje wśród badanych z grupy „tradycyjni” (59,4%). Interesujące jest jednak, że wraz z rozluźnieniem więzi z religią wzrasta odsetek respondentów oceniających stosunki społeczne między kierownictwem a podwładnymi jako złe: „pogłębieni” — 20,9%, „tradycyjni” — 23,8%, „selektywni” — 25,5%.

Pomiędzy typami postaw religijnych a układem stosunków społecznych w relacji poziomej (między pracownikami) stwierdzono mniejszą, ale istotną zależność statystyczną ($p < 0,05$). Porównując skrajne typy postaw religijnych stwierdzono, że respondenci z typu „selektywni” (81,1%) częściej niż respondenci z typu „pogłębieni” (71,6%) oceniają stosunki między pracownikami jako — raczej dobre, jednak równocześnie „selektywni” (12,4%) także częściej niż „pogłębieni” (9%) oceniają powyższe stosunki jako — raczej złe.

Wydaje się, że powyższe wyniki ocen stosunków międzyludzkich (human relations) w badanej społeczności można tłumaczyć w następujący sposób: obok pozytywnego wpływu religii na powyższe stosunki społeczne, destrukcyjnie wpływa między innymi organizacja pracy, którą respondenci wśród sześciu wskaźników warunków pracy ocenili pozytywnie najniżej (49,7%)¹³.

Interesujący jest również fakt, że badani o rozluźnionej więzi religijnej („selektywni”) częściej akcentują organizację pracy — 30,4% i jakość materiałów — 11,8% jako czynniki najbardziej przeszkadzające w dobrym wykonaniu pracy w porównaniu z pogłębionymi religijnie (25,3% i 4,5%). Ci drudzy z kolei częściej podkreślają stosunki międzyludzkie: przełożony — podwładny — 16,4% i między pracownikami — 10,4% w porównaniu z selektywnymi (14,9% i 8,1%).

Z takiego rozłożenia akcentów odnośnie czynników przeszkadzających w dobrym wykonywaniu pracy można pośrednio wnioskować o wpływie zaangażowania religijnego na ich wybór. Wydaje się, że respondenci zaangażowani religijnie, preferując częściej złe stosunki społeczne przed „technicznymi” (jakość materiałów, organizacja pracy), jako przeszkadzające w dobrym wykonywaniu pracy, realizują praktycznie chrześcijańską wizję pracy, która uczy o prymacie etyki przed techniką. Chrześcijanin pojmuje pracę przede wszystkim jako udział w dziele Stwórcy, tzn. jako doskonalenie człowieka i świata. W tym doskonaleniu istnieje następny prymat „więcej być” przed „więcej mieć”. Dzięki temu można zachować personalistyczny wymiar

¹² B. Sterniczuk, H. Sterniczuk: *Postawy wobec pracy*, Warszawa 1979, s. 113.

¹³ Por., tab. 68.

pracy, czyli człowiek będąc podmiotem pracy równocześnie przez nią urzeczywistnia się¹⁴.

Analiza struktury wykształcenia (tab. 73) wykazuje, że stosunki społeczne w relacjach pionowych (kierownictwo — podwładni) częściej są oceniane pozytywnie (dobre) przez inżynierów (57,5%) niż przez techników (55%), zaś stosunki społeczne w relacjach poziomych (między pracownikami) odwrotnie, częściej pozytywnie (raczej dobre) oceniają je technicy (83%) niż inżynierowie (81%).

Podkreślając czynniki najbardziej przeszkadzające w dobrym wykonywaniu pracy inżynierowie częściej niż technicy akcentują: organizację pracy o 8,5%, wyposażenie techniczne o 5%, jakość materiałów o 4%, kwalifikacje pracowników o 3,5%. Technicy zaś częściej podkreślali: stosunki przełożony — podwładny o 7%, stosunki między pracownikami o 4%, kierownictwo o 1%, warunki BHP o 0,5%. Pomiędzy strukturą wykształcenia a czynnikami najbardziej przeszkadzającymi w dobrym wykonywaniu pracy stwierdzono mniejszą, ale istotną zależność statystyczną ($p < 0,05$).

Tabela 73

Struktura wykształcenia i płci a układ stosunków społecznych wśród badanych

Stosunki społeczne:	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200	k. N = 200	m. N = 200
Między kierownictwem a podwładnymi				
dobre	55,0	57,5	62,5	50,0
złe	26,0	21,0	16,0	31,0
trudno mi powiedzieć	19,0	21,5	21,5	19,0
Między pracownikami				
raczej dobre	83,0	81,0	81,0	83,0
raczej złe	9,5	9,0	7,5	11,0
trudno mi powiedzieć	7,5	10,0	11,5	6,0

$df = 2$, $\chi^2 = 1,482$, $p < 0,5$; $df = 2$, $\chi^2 = 12,658$, $p < 0,01$

$df = 2$, $\chi^2 = 0,788$, $p < 0,7$; $df = 2$, $\chi^2 = 4,828$, $p < 0,1$

Z kolei, gdy chodzi o stosunki międzyludzkie uwzględniając płeć (tab. 73), stwierdzono średnią, ale istotną zależność statystyczną ($p < 0,01$) pomiędzy strukturą płci a układem relacji pionowych, czyli stosunków między kierownictwem a podwładnymi. Kobiety częściej (62,5%) oceniały powyższe stosunki jako dobre niż mężczyźni (50,2%), zaś mężczyźni prawie dwukrotnie częściej (31%) oceniali stosunki między kierownictwem a podwładnymi jako złe w porównaniu z kobietami (16%). Kobiety jako bardziej religijne przywiązują do powyższych stosunków społecznych zdecydowanie więcej uwagi niż mężczyźni. Spełniają one u nich ważniejsze zadanie w rozwoju osobowościowym niż u mężczyzn.

Analizując układ relacji poziomych, czyli stosunki między pracownikami stwierdzono, że tylko o 2% mężczyźni częściej niż kobiety oceniają powyższe stosunki jako złe. W ocenie czynników najbardziej przeszkadzających w dob-

¹⁴ Por., J. M a j k a: Etyka życia gospodarczego, Wrocław 1982, s. 188—192.

rym wykonywaniu pracy pomiędzy kobietami i mężczyznami nie stwierdzono znaczących różnic.

W celu pełniejszego przeanalizowania komponentu postawy jakim jest parametr emocjonalno — oceniający, można prześledzić jeszcze ocenę czynników powodujących zadowolenie w pracy. W odpowiedzi na pytanie, co podoba się najbardziej w pracy, każdy z badanych mógł podkreślić lub dopisać kilka odpowiedzi.

Tabela 74

Typy postaw wobec religii a ocena czynników powodujących zadowolenie w pracy

Czynniki powodujące zadowolenie:	Religijni N = 894	Obojętni i niewierzący N = 190	Ogółem N = 1084
wykonuję to, co lubię	14,3	15,3	14,5
moja praca jest interesująca	18,2	17,9	18,2
pracuję w życzliwym zespole	20,7	19,5	20,5
zwierzchnicy odnoszą się do mnie życzliwie	15,9	11,0	15,0
mam możliwość podnoszenia kwalifikacji	11,6	16,8	12,6
praca jest lekka, niemęcząca	9,2	7,9	8,9
dobrze zarabiam	8,2	8,4	8,2
posiadam samodzielność	1,9	3,2	2,1
razem	100,0	100,0	100,0

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby odpowiedzi.

$$df = 7, \chi^2 = 17,252, p < 0,02$$

Dla ułatwienia analizy danych zawartych w tab. 74, kategorie czynników powodujących zadowolenie w pracy zostały pogrupowane wg skali Przeglądu Wartości Pracy określonej skrótem SWV (Survey of Work Values), której powstanie i charakterystykę opisują S. Wollack, J. G. Goodale, J. P. Wijting, P. C. Smith¹⁵. Konstrukcję skali oparto na zasadach etyki protestanckiej. Dzięki tej skali odróżnia się wartości pracy: wewnętrzne, zewnętrzne i wewnętrzno — zewnętrzne, czyli mieszane.

Do wartości wewnętrznych pracy według powyższej skali zaliczono:

- przekonanie o godności własnej pracy (pride in work),
- satysfakcja i radość z powodu dobrego wykonania pracy,
- zaangażowanie w pracę (job involvement),
- aktywne zainteresowanie w funkcjach współpracowników i zakładu,
- wyróżnianie się aktywnością (activity preference).

Pracownik preferujący te wartości posiada postawę autoteliczną w stosunku do pracy.

¹⁵ S. Wollack, J. G. Goodale, J. P. Wijting, P. C. Smith: Development of the Survey of Work Values (SWV), *Journal of Applied Psychology* (1971) 55, s. 331—338, za: Cz. Walesa, dz. cyt., s. 296—297.

Do wartości zewnętrznych zaliczono:

- postawa wobec zarobków (attitude toward earnings), wartość pracy wynika z płacy;
- społeczny status pracy (social status of job), pozycja w oczach własnych lub innych ludzi.

Pracownik preferujący te wartości posiada postawę instrumentalną w stosunku do pracy.

Do wartości mieszanych pracy według powyższej skali zaliczono:

- dążenie do postępu (upward striving), pragnienie wyższego poziomu pracy i lepszego standardu życia,
- poczucie obowiązku pracy (responsability to work), przekonanie, że człowiek jest zobowiązany do pracy i do troski o środki utrzymania.

Osoby preferujące powyższe wartości posiadają postawę ambiwalentną wobec pracy.

Kategorie ocen czynników powodujących zadowolenie, zawarte w tab. 74, można podzielić na trzy grupy zgodnie z przedstawioną wyżej skalą SWV. Do wewnętrznych wartości pracy preferowanych przez respondentów, można zaliczyć następujące wskaźniki: „wykonuję to, co lubię”, „moja praca jest interesująca”, „pracuję w życzliwym zespole” i „zwierzchnicy odnoszą się do mnie życzliwie”. Oceniając czynniki powodujące zadowolenie należy stwierdzić, że łącznie 68,2% respondentów preferuje wartości wewnętrzne. Do wartości zewnętrznych należy zaliczyć wskaźniki: „dobrze zarabiam” i „posiadam samodzielność”, co daje w sumie 10,3% ogółu respondentów. Wreszcie do wartości mieszanych zaliczono pozostałe wskaźniki: „mam możliwość podnoszenia kwalifikacji” i „praca jest lekka, niemęcząca”. Otrzymany wynik — 21,5% wskazuje, że taka grupa respondentów preferuje postawy ambiwalentne wobec pracy.

Porównując typy postaw wobec religii: „religijni” a „obojętni i niewierzący” dostrzegamy różnice na korzyść pierwszej z nich. Respondenci z grupy „religijni” (69,1%), oceniając czynniki powodujące zadowolenie z pracy częściej niż respondenci z grupy „obojętni i niewierzący” (63,7%), preferują wartości wewnętrzne pracy. Natomiast wartości zewnętrzne i mieszane częściej preferują „obojętni i niewierzący (11,6% i 24,7%) niż „religijni” (10,1% i 20,8%).

Powyższe analizy wykazały, że pomiędzy typami postaw wobec religii a oceną czynników powodujących zadowolenie w pracy istnieje średnia, ale istotna zależność statystyczna ($p < 0,02$). Oznacza to, że religia ma wpływ na ocenę tych czynników.

Analizując wpływ zaangażowania religijnego na ocenę czynników powodujących zadowolenie w pracy (tab. 75) stwierdzono, że wartości wewnętrzne pracy (świadczące o postawach autotelicznych) preferuje: 65,7% respondentów o pogłębionej religijności, 72,3% respondentów z typu „tradycyjni” i 68,6% respondentów z typu „selektywni”. Wartości mieszane (świadczące o postawach ambiwalentnych) są reprezentowane przez następujące odsetki badanych z typu: „pogłębieni” — 24,4%, „tradycyjni” — 20,3% i „selektywni” — 19,7%, zaś wartości zewnętrzne (świadczące o postawach instrumentalnych) reprezentuje 9,9% — pogłębionych religijnie, 7,4% — „tradycyjnych” i 11,7% — „selektywnych”.

Tabela 75

Typy postaw religijnych a ocena
czynnników powodujących zadowolenie w pracy

Czynniki powodujące zadowolenie:	Pogłębieni N = 181	Tradycyjni N = 271	Selektywni N = 442
wykonuję to, co lubię	18,2	15,5	12,0
moja praca jest interesująca	16,0	17,7	19,5
pracuję w życzliwym zespole	17,1	23,2	20,6
zwierzchnicy odnoszą się do mnie życzliwie	14,4	15,9	16,5
mam możliwość podnoszenia kwalifikacji	13,3	10,0	12,0
praca jest lekka, niemęcząca	11,1	10,3	7,7
dobrze zarabiam	6,6	7,0	9,5
posiadam samodzielność	3,3	0,4	2,2
razem	100,0	100,0	100,0

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby odpowiedzi.
df = 14, $\chi^2 = 17,846$, $p < 0,3$

Powyższe dane nie pozwalają na stwierdzenie wyraźnego ukierunkowania wpływu religii na oceny czynników powodujących zadowolenie z pracy w poszczególnych typach postaw.

Między strukturą wykształcenia a oceną czynników powodujących zadowolenie z pracy stwierdzono silną zależność statystyczną ($p < 0,001$). Po połączeniu wskaźników otrzymujemy następujące odsetki: wartości wewnętrzne pracy preferują 67,9% techników i 68,4% inżynierów, wartości zewnętrzne

Tabela 76

Struktura wykształcenia i płci
a ocena czynników powodujących zadowolenie w pracy

Czynniki powodujące zadowolenie:	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 552	inż. N = 532	k. N = 533	m. N = 551
wykonuję to, co lubię	13,6	15,4	15,7	13,2
moja praca jest interesująca	14,9	21,8	13,7	22,5
pracuję w życzliwym zespole	21,5	19,4	22,5	18,5
zwierzchnicy odnoszą się do mnie życzliwie	17,9	12,0	17,4	12,7
mam możliwość podnoszenia kwalifikacji	10,0	15,2	10,9	14,2
praca jest lekka, niemęcząca	12,7	5,1	9,8	8,2
dobrze zarabiam	7,2	9,2	8,1	8,3
posiadam samodzielność	2,2	2,1	1,9	2,4
razem	100,0	100,0	100,0	100,0

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby odpowiedzi.

df = 7, $\chi^2 = 39,133$, $p < 0,001$; df = 7, $\chi^2 = 22,324$, $p < 0,01$

9,4% techników i 11,3% inżynierów, zaś wartości mieszane preferuje 22,7% techników i 20,3% inżynierów. Należy stwierdzić, że mimo istotnej zależności statystycznej wpływ religii na oceny czynników powodujących zadowolenie z pracy nie ukierunkowuje się wyraźnie.

Wreszcie pomiędzy strukturą płci a oceną czynników powodujących zadowolenie z pracy (tab. 76) stwierdzono średnią, ale istotną zależność statystyczną ($p < 0,01$). W tym wypadku widoczny jest kierunek wpływu religii na oceny czynników powodujących zadowolenie w pracy. Kobiety jako religijne (69,3%) częściej preferują wartości wewnętrzne pracy niż mężczyźni (66,9%), zaś mężczyźni częściej preferują wartości zewnętrzne i mieszane pracy (10,7% i 22,4%) niż kobiety (10,0% i 20,7%).

Przeprowadzone analizy w niniejszym paragrafie pozwalają stwierdzić, że pozytywne oceny wykonywanej pracy wyrażające się poprzez: akceptację bez zastrzeżeń warunków pracy, ocenę stosunków w zakładzie pracy (w tym między kierownictwem i podwładnymi oraz między pracownikami) i oceną czynników powodujących zadowolenie w pracy, posiada około 67,8% respondentów, postawy ambiwalentne posiada około 16,8%, zaś negatywne około 14,4%.

Analiza wskaźników: akceptacja bez zastrzeżeń warunków pracy (tab. 68), ocena czynników powodujących zadowolenie z pracy (tab. 74) potwierdziła, że badani związani z religią częściej preferują pozytywne oceny wykonywanej pracy niż „obojętni religijnie i niewierzący”. Analizy wskaźników: stosunki społeczne: kierownictwo — podwładni, stosunki między pracownikami nie wykazały wyraźnego kierunku zależności. Wydaje się, że w tym przypadku obok pozytywnego wpływu religii, destrukcyjny wpływ posiada między innymi bardzo niezadowolająca organizacja pracy (tab. 71). Zaangażowani religijnie częściej preferują etykę przed techniką w porównaniu z „selektywnymi”.

Odsetki z tabel 70, 73, 76 wzięte łącznie ukazują, że technicy nieco rzadziej niż inżynierowie wyrażają oceny pozytywne. Potwierdza to opinię J. Hosera¹⁶, który pisze, że z dotychczasowych badań nad kadrą inżynierską wynika, iż ludzie po ukończeniu długich i trudnych studiów specjalistycznych mają silne poczucie identyfikacji z zawodem. Wykształcenie zatem, obok religii, ma zasadniczy wpływ na kształtowanie postaw wobec pracy. Wreszcie kobiety, jak wynika z danych zawartych w tabelach 70, 73, 76 częściej niż mężczyźni wypowiadały oceny pozytywne. Można tu mówić o wpływie religii na kształtowanie ocen wykonywanej pracy.

Zbierając wnioski z przeprowadzonych w tym rozdziale analiz stwierdzono, że respondenci „religijni” nieco częściej akcentowali zadowolenie z pracy i pozytywne oceny wykonywanej pracy w porównaniu z „obojętymi religijnie i niewierzącymi”. Jest to wyraz autotelicznego traktowania pracy. Powyższe wyniki potwierdzają hipotezę, że technicy i inżynierowie w jakikolwiek sposób związani z religią odznaczają się bardziej dodatnimi asocjacjami afektywnymi aniżeli „obojętni i niewierzący”.

Zaangażowanie religijne (religijnie „pogłębieni”, „tradycyjni” „selektywni”) wpływa na preferowanie pozytywnych asocjacji afektywnych wobec pracy, z tym, że wśród trzech typów postaw religijnych najwyższe odsetki uzyskali: „tradycyjni” (73,2%), następnie religijnie „pogłębieni” (68,1%) i wreszcie „selektywni” (64,6%). Hipoteza mówiąca: im bardziej świadoma

¹⁶ J. Hoser: Zawód i praca inżyniera, Wrocław — Warszawa — Kraków 1970, s. 91.

i pogłębiona religijność tym bardziej pozytywne asocjacje afektywne wobec pracy, znalazła tutaj częściowe potwierdzenie.

W badanym parametrze emocjonalno — oceniającym technicy (68%) uzyskali minimalną przewagę nad inżynierami (67,8%) w preferowaniu pozytywnych asocjacji afektywnych wobec pracy. Fakt ten można tłumaczyć dużym wpływem wykształcenia (obok religii). Inżynierowie widzą karierę życiową jako dalszy ciąg zadań i stanowisk związanych z uzyskaną specjalizacją¹⁷. Przeprowadzone analizy wskaźników w ramach powyższego parametru nie potwierdziły hipotezy, że technicy jako bardziej religijni posiadają częściej dodatnie asocjacje afektywne wobec pracy.

Ostatnia z hipotez mówiąca, że kobiety jako bardziej religijne posiadają bardziej pozytywne asocjacje afektywne wobec pracy niż mężczyźni, okazała się słuszna, ponieważ częściej one preferowały zadowolenie i pozytywne oceny wykonywanej pracy.

VI. TYPY POSTAW WOBEC RELIGII A KOMPONENT BEHAVIORALNY POSTAW WOBEC PRACY

Postawa pełna, obok komponentów intelektualnego i emocjonalno-oceniającego, zawiera także behawioralny¹. T. Mądrycki, jako składniki komponentu behawioralnego wylicza reakcje mimiczne, wokalne, werbalne i działania². W socjologicznej praktyce badawczej wnioskuje się o ludzkich postawach z ich zachowań werbalnych, bądź niewerbalnych. Typową formą reakcji werbalnych są opinie, przez które rozumiemy „względnie stałą i świadomą odpowiedź słowną na postawione pytanie, dotyczące określonego przedmiotu czy sytuacji”³. Może ona zawierać antycypację — przewidywanie zdarzeń. S. Nowak stwierdza, że istniejący w psychice „mniej lub bardziej skryzalizowany program działania [...] może być introspekcyjnie postrzegany przez posiadacza postawy jako zamiar, pragnienie, dążenie czy poczucie powinności zachowania się w określony sposób wobec przedmiotu postawy. Niekiedy przybiera on postać subiektywnie uświadamianego czy odczuwanego przymusu wewnętrznego, nieomal niemożliwości zachowania się inaczej”⁴.

Istnieją autorzy, którzy nie widzą potrzeby uwzględniania komponentu behawioralnego w badaniu postaw. Między innymi I. Nowakowska twierdzi, że komponent ten jest w badaniach zbędny, ponieważ jego obecność nie jest równoznaczna z zachowaniem się człowieka⁵. Rzeczywiście, czynnikiem konstytuującym postawę jest komponent emocjonalno-oceniający czyli afektywny, ale podkreślając potrzebę skonstruowania zintegrowanej teorii postaw, S. Nowak słusznie włączył komponenty poznawczy i behawioralny, które chara-

¹⁷ Por. tamże, s. 91.

¹ Por. S. Gerstmann: Postawy jako kompleksy wyznaczników zachowania się człowieka, *Przegląd Psychologiczny* (1966) nr 12, s. 37—39.

² T. Mądrycki: Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw, Warszawa 1977, s. 25.

³ Tamże, s. 26.

⁴ S. Nowak: Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych, w: *Teorie postaw* (pod red. S. Nowaka), Warszawa 1973, s. 31.

⁵ Por. I. Nowakowska: W sprawie definicji pojęcia „postawa”, *Studia Socjologiczne* (1975) nr 2, s. 174—178.

kteryzują podejście do postaw „ze współczynnikiem humanistycznym”. Należy również zaznaczyć, że są one (komponenty) tak ściśle powiązane, „iż wyodrębnienie ich na drodze analitycznej wymaga często nie mało trudu”⁶.

W niniejszym rozdziale zostaną przeanalizowane deklaracje wobec pracy oraz pragnienia realizowania przez pracę w poszczególnych grupach i typach postaw wobec religii, w celu stwierdzenia wpływu religii na postawy wobec pracy w zakresie komponentu behawioralnego. Analizy poszczególnych wskaźników powyższego parametru mają na celu weryfikację następujących hipotez:

- a) „religijni” odznaczają się bardziej autotelicznym programem działania wobec pracy niż „obojętni i niewierzący”;
- b) im bardziej świadoma i pogłębiona religijność, tym bardziej autoteliczny program działania wobec pracy;
- c) technicy jako bardziej religijni posiadają częściej autoteliczny program działania wobec pracy niż inżynierowie;
- d) kobiety jako bardziej religijne posiadają częściej autoteliczny program działania wobec pracy niż mężczyźni.

§ 1. Typy postaw wobec religii a deklaracje wobec pracy

Koncentrując się na deklarowanych przez respondentów zamiarach wobec pracy czy zakładu pracy, zostaną przeanalizowane następujące wskaźniki: zaangażowanie w wykonywane zajęcie, decyzja zmiany obecnego stanowiska pracy i deklarowana postawa wobec pracy w swoim zakładzie.

Zaangażowanie w wykonywane zajęcie niewątpliwie wpływa na postawę wobec pracy. Respondenci byli pytani o stosunek do swojego zajęcia. Odpowiedzi uwidacznia tabela 77. Większość badanych (62%) deklaruje postawy pozytywne wobec wykonywanego zajęcia — „pracować jak najlepiej”. W wykonywane zajęcie nie zdradza zaangażowania 37% respondentów, w tym: 0,5% deklaruje wprost, że należy „nie przemęczać się pracą”, zaś 36,5% — „wykonywać to, co do mnie należy”. Z badań Z. Barnas⁷ wynika, że młodzież pracująca rzadziej niż badana inteligencja techniczna deklaruje zaangażowanie w wykonywane zajęcie, tylko 42,2% stwierdziło, że należy „pracować jak najlepiej”.

Odsetki przedstawione w tab. 77 wskazują, że respondenci związani z religią („religijni”) częściej (62,3%) deklarują zaangażowanie w wykonywane zajęcie niż badani z grupy „obojętni i niewierzący” (60,6%), natomiast ci drudzy częściej (1,4%) niż „religijni” (0,3%) deklarują postawę — „nie przemęczać się pracą”. Uwidacznia się nieznaczny wpływ religii na zaangażowanie w wykonywane zajęcie.

Wydaje się interesujące, że największe zaangażowanie w wykonywane zajęcie (tab. 78) deklarują badani z typu postaw „tradycyjni” — 67,3%, następnie „pogłębieni” — 65,7%, zaś najniższe zaangażowanie wykazują „selektywni” — 57,8%. Postawę ambiwalentną — „wykonywać to, co do

⁶ S. Nowak, dz. cyt., s. 25.

⁷ Z. Barnas: Postawy wobec religii a postawy wobec pracy młodzieży pozaszkolnej w wybranych środowiskach społecznych na przykładzie Kraśnika Fabrycznego (praca doktorska, archiwum KUL), Lublin 1982, s. 161.

Tabela 77

Typy postaw wobec religii
a zaangażowanie w wykonywane zajęcie

Deklarowane zaangażowanie:	Religijni N = 329	Obojętni i niewierzący N = 71	Ogółem N = 400
nie przemęczać się pracą wykonywać to, co do mnie należy	0,3	1,4	0,5
pracować jak najlepiej	36,8	35,2	36,5
brak odpowiedzi	62,3	60,6	62,0
	0,6	2,8	1,0
razem	100,0	100,0	100,0

$$df = 2, \chi^2 = 1,492, p < 0,5$$

mnie należy” deklarują w kolejności odwrotnej: „selektywni” — 41%, „pogłębieni” — 34,3%, „tradycyjni” — 31,7%. Przedział pomiędzy odsetkami w skrajnych typach postaw religijnych wynosi 6,7% i 7,9%. Oznacza to, że inteligencja techniczna o bardziej intensywnych postawach wobec religii posiada większe zaangażowanie w wykonywane zajęcie.

Tabela 78

Typy postaw religijnych
a zaangażowanie w wykonywane zajęcie

Deklarowane zaangażowanie:	Pogłębieni N = 67	Tradycyjni N = 101	Selektywni N = 161
nie przemęczać się pracą wykonywać to, co do mnie należy	—	1,0	—
pracować jak najlepiej	34,3	31,7	41,0
brak odpowiedzi	65,7	67,3	57,8
	—	—	1,2
razem	100,0	100,0	100,0

$$df = 4, \chi^2 = 4,452, p < 0,5$$

Analiza struktury wykształcenia (tab. 79) wykazuje większe zaangażowanie w wykonywane zajęcie wśród badanych inżynierów (64,5%) w porównaniu z badaną populacją techników (59,5%). Postawy ambiwalentne — „wykonywać to, co do mnie należy”, częściej przyjmują technicy (39%) niż inżynierowie (34%).

Deklarację nie angażowania się w wykonywane zajęcie („nie przemęczać się pracą”) preferuje w obu grupach jednakowy odsetek badanych wynoszący 0,5%. Inżynierowie, pomimo że są mniej religijni niż technicy posiadają większe zaangażowanie w wykonywane zajęcie. Oznacza to, że wykształcenie obok religii ma duży wpływ na silne poczucie identyfikacji z zawodem.

Porównując badaną populację kobiet i mężczyzn uwidacznia (tab. 79) większe zaangażowanie w wykonywane zajęcie wśród kobiet — 63% niż

Tabela 79

Struktura wykształcenia i płci
a zaangażowanie w wykonywane zajęcie

Deklarowane zaangażowanie:	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200	k. N = 200	m. N = 200
nie przemęczać się pracą	0,5	0,5	0,5	0,5
wykonywać to, co do mnie należy	39,0	34,0	35,5	37,5
pracować jak najlepiej	59,5	64,5	63,0	61,0
brak odpowiedzi	1,0	1,0	1,0	1,0
razem	100,0	100,0	100,0	100,0

$df = 2, x^2 = 2,205, p < 0,5; df = 2, x^2 = 1,224, p < 0,7$

wśród mężczyzn — 61%. Różnice jednak nie są znaczne (2%). Postawę ambiwalentną częściej preferują mężczyźni („wykonywać to, co do mnie należy”). Pamiętając, że kobiety są bardziej religijne niż mężczyźni, można mówić o wpływie na zaangażowanie w wykonywane zajęcie.

Naturalną konsekwencją negatywnego stosunku do wykonywanego zajęcia jest dążenie do zmiany obecnego stanowiska pracy. W celu poznania decyzji badanych w tej dziedzinie postawiono pytanie o decyzję zmiany obecnego stanowiska pracy (tab. 80).

Stosunkowo wysoki odsetek badanych (40%) deklaruje decyzję zmiany obecnego stanowiska pracy. Pozostali respondenci — 60%, bądź chcą je zajmować nadal — 46%, bądź nie posiadają zdecydowanej postawy — 14%.

Respondenci podają jako przyczyny pozostania na obecnym stanowisku pracy: satysfakcję z wykonywanej pracy, dobrą atmosferę, stabilizację, obawę przed trudnościami. Oto kilka wypowiedzi: „praca moja daje mi zadowolenie wewnętrzne i pozwala wierzyć we własne siły” (nr 15, k., inż.), „osiągnąłem pułap, dalej to już tylko wyższe stanowisko kierownicze z dala od podstawowych zagadnień, co mnie nie interesuje” (nr 4, m., inż.), „nie chciałbym rozpocząć na nowo kariery zawodowej” (nr 36, k., inż.).

Tabela 80

Typy postaw wobec religii a deklarowana decyzja
zmiany obecnego stanowiska pracy

Deklarowana decyzja zmiany:	Religijni N = 329	Obojętni i niewierzący N = 71	Ogółem N = 400
tak	38,9	45,1	40,0
nie	46,8	42,3	46,0
trudno mi odp. + brak odp.	14,3	12,6	14,0
razem	100,0	100,0	100,0

$df = 2, x^2 = 0,923, p < 0,7$

Badani, którzy pragną zmienić obecne stanowisko pracy podają jako przyczyny następujące potrzeby: samodzielność, wyższe zarobki, większą wydajność, sprawdzenie siebie, dobre stosunki, zadowolenie, pracę zgodną z kwalifikacjami. Oto kilka wypowiedzi: „długi staż na tym samym stanowisku, czyli pracę nieciekawą” (nr 75, k., inż.), „na innym mogę być bardziej wydajny i potrzebny” (nr 9, m., inż.), „nie mam szans awansu i dobrego zarobku” (nr 10, m., inż.), „praca powinna być celowa i potrzebna, w tym kierunku chciałabym ją zmienić” (nr 7, k., inż.), „jeżeli zmienić to na podobne o wyższym wynagrodzeniu, moja praca jest ciekawa, trudna i niskopłatna” (nr 67, k., inż.).

Odsetki przedstawione w tab. 80 wskazują, że technicy i inżynierowie religijnie „obojętni i niewierzący” (45,1%) znacznie częściej deklarują decyzję zmiany obecnego stanowiska pracy niż „religijni” (38,9%). Z kolei badani z drugiego typu postaw częściej (46,8%) nie chcą zmieniać obecnego stanowiska pracy w porównaniu z „obojętnymi i niewierzącymi” (42,3%). Oznacza to, że religia ma wpływ na akceptację obecnego stanowiska pracy.

Dane przedstawione w tab. 81 wykazują zróżnicowanie potwierdzające zależność akceptacji obecnego stanowiska pracy od zaangażowania religijnego. Respondenci o religijności pogłębionej częściej (47,8%) nie chcą zmieniać obecnego stanowiska roboczego niż badani z typu „selektywni” (43,5%).

Tabela 81

Typy postaw religijnych a deklarowana decyzja zmiany obecnego stanowiska pracy

Deklarowana decyzja zmiany:	Pogłębieni N = 67	Tradycyjni N = 101	Selektywni N = 161
tak	35,8	33,7	43,5
nie	47,8	51,5	43,5
trudno mi odp. + brak odp.	16,4	14,8	13,0
razem	100,0	100,0	100,0

$$df = 4, \chi^2 = 3,015, p < 0,7$$

Uwidacznia się interesujące zjawisko — najwyższy odsetek aprobujących obecne stanowisko pracy uzyskali technicy i inżynierowie z typu „tradycyjni” (51,5%), następnie „pogłębieni” (47,8%), a najniższy „selektywni” (43,5%). Wydaje się, że religijność tradycyjna w badanym środowisku przemysłowym zaznacza jeszcze swój wpływ. Wśród deklarujących decyzję zmiany stanowiska pracy najwyższe odsetki uzyskali: „selektywni” (43,5%), następnie — „pogłębieni” (35,8%) i wreszcie najniższe — „tradycyjni” (33,7%).

Analizując strukturę wykształcenia (tab. 82) dostrzega się niewielkie różnice na korzyść populacji inżynierów, którzy częściej (47%) niż technicy (45%) decydują się nie zmieniać obecnego stanowiska pracy, czyli wobec pracy preferują bardziej pozytywne postawy. Mimo, że technicy są bardziej religijni, nie stwierdzono tutaj wpływu religii.

Tabela 82

Struktura wykształcenia i płci a deklarowana decyzja zmiany obecnego stanowiska pracy

Deklarowana decyzja zmiany:	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200	k. N = 200	m. N = 200
tak	40,5	39,5	42,0	38,0
nie	45,0	47,0	44,0	48,0
trudno mi odp. + brak odp.	14,5	13,5	14,0	14,0
razem	100,0	100,0	100,0	100,0

$df = 2, \chi^2 = 0,180, p < 0,95; df = 2, \chi^2 = 0,746, p < 0,7$

Wydaje się interesujące, że kierunek zależności w strukturze płci przebiega odwrotnie niż wskazywałaby hipoteza mówiąca, iż kobiety jako bardziej religijne preferują częściej autoteliczny program działania wobec pracy niż mężczyźni. Odsetki zawarte w tab. 82, pomimo że nie są zróżnicowane bardzo istotnie, wskazują, iż mężczyźni częściej (48%) niż kobiety (44%) nie chcą zmiany obecnego stanowiska pracy. Decyzja zmiany stanowiska pracy wynika z oddziaływania całego splotu czynników i jest wynikiem oceny stosunków osobowych i instytucjonalnych oraz efektem kalkulacji zysków materialnych czy perspektywy dalszej kariery. Zmiana stanowiska pracy może też być normalnym etapem rozwoju zawodowego. Traktowanie w każdym przypadku zmiany jako przejawu negatywnego jest uproszczeniem — stwierdza J. Hoser⁸, analizując zmianę pracy wśród inżynierów.

W celu przeprowadzenia obiektywnej analizy badanego problemu wydaje się zasadne przeanalizowanie uznawanych wzorów pracowniczych, bowiem odzwierciedlają one w jakimś stopniu układ stosunków w badanym zakładzie pracy. W tym celu pytano respondentów czy warto być dobrym pracownikiem w zakładzie.

Odsetki zawarte w tab. 83 informują, że znaczna część techników i inżynierów (65,5%) deklaruje zdecydowanie, że warto być dobrym pracow-

Tabela 83

Typy postaw wobec religii a deklarowana postawa wobec pracy w swoim zakładzie

Czy warto być dobrym pracownikiem?	Religijni N = 329	Obojętni i niewierzący N = 71	Ogółem N = 400
tak	66,0	63,4	65,5
nie	10,3	12,7	10,8
trudno mi odpowiedzieć	22,8	22,5	22,9
brak odpowiedzi	0,9	1,4	0,8
razem	100,0	100,0	100,0

$df = 2, \chi^2 = 0,356, p < 0,9$

⁸ J. Hoser: Zawód i praca inżyniera, Wrocław — Warszawa — Kraków, s. 118—119.

nikami, tylko 10,8% wyraża opinię przeciwną, zaś 22,9% badanych wykazuje niezdecydowanie. Interesujące są motywacje pozytywne, oto niektóre z nich: „tak, chociaż nie jest to doceniane” (nr 18, m., inż.), „tak, pomimo że brak obiektywnej oceny zwierzchników” (nr 26, m., tech.), „tego się nie ceni obecnie” (nr 2, m., inż.).

J. Kulpińska⁹ w badaniach „włóknierskich” prezentuje 90% respondentów — robotników oraz 3,3% mistrzów i kierowników przemysłu włókienniczego, którzy uważają, że warto być dobrym pracownikiem. M. Górska¹⁰ omawiając badania przeprowadzone na ogólnopolskiej reprezentowanej próbie pracowników fizycznych zatrudnionych w gospodarce uspołecznionej stwierdziła, iż 15,8% uważa, że dobra praca nie jest opłacalna, 11,9% nie ma zdania w tej sprawie, a 69,4% twierdzi, że warto dobrze pracować.

Pomiędzy typami postaw wobec religii (tab. 83) występują niewielkie różnice. Respondenci w jakikolwiek sposób związani z religią („religijni”) częściej (66%) niż „obojętni i niewierzący” (63,4%) deklarują, że warto być dobrym pracownikiem”. Można więc sugerować, że istnieje wpływ religii na deklarowaną postawę wobec pracy w swoim zakładzie.

Średnią, ale istotną zależność statystyczną ($p < 0,02$) stwierdzono pomiędzy typami postaw religijnych a deklarowaną postawą wobec pracy w swoim zakładzie (tab. 84).

T a b e l a 84

Typy postaw religijnych a deklarowana postawa
wobec pracy w swoim zakładzie

Czy warto być dobrym pracownikiem? :	Pogłębieni N = 67	Tradycyjni N = 101	Selektywni N = 161
tak	74,6	72,3	58,4
nie	9,0	7,9	12,4
trudno mi powiedzieć	16,4	19,8	28,0
brak odpowiedzi	—	—	1,2
razem	100,0	100,0	100,0

$$df = 4, \chi^2 = 8,336, p < 0,02$$

Wśród respondentów stwierdzających, że warto być dobrym pracownikiem”, najwyższy odsetek uzyskali badani o pogłębionej religijności (74,8%), następnie „tradycyjni” (72,3%) zaś najniższy — „selektywni” (58,4%). Można więc zasadnie stwierdzić, że im bardziej świadoma i pogłębiona religijność, tym bardziej intensywna postawa wobec pracy. Postawy negatywne wobec pracy preferuje 12,4% badanych z typu „selektywni”, 9% badanych z typu „pogłębieni”, i 7,9% badanych z typu „tradycyjni”. Odsetek postaw ambiwalentnych (trudno mi odpowiedzieć + brak odpowiedzi)

⁹ J. Kulpińska: Zróżnicowanie wzoru osobowego pracownika ze względu na pozycję i rolę w społeczności zakładowej, w: Socjalistyczny wzór osobowy pracownika (pod red. A. Michalika) Warszawa 1977, s. 117—118.

¹⁰ M. Górska: Praca, pracownik, przetożony w świadomości robotników, w: Socjalistyczny wzór osobowy pracownika, dz. cyt., s. 129.

wśród respondentów wzrasta wraz z rozluźnianiem się więzów religijnych: „pogłębieni” — 16,4%, „tradycyjni” — 19,8%, „selektywni” — 29,2%.

Analizując strukturę wykształcenia, stwierdzono kierunek zależności zgodny z hipotezą (tab. 85). Okazało się, że technicy jako bardziej religijni częściej (68,5%) niż inżynierowie (62,5%) deklarują, że warto być dobrym pracownikiem, zaś ci drudzy liczniej (12%) preferują negatywną postawę wobec pracy niż technicy (9,5%).

Badana populacja inżynierów również częściej (25,5%) niż populacja techników (22%) przyjmuje postawy ambiwalentne wobec pracy. Można więc mówić o większym wpływie religii niż wykształcenia w zakresie omawianego wskaźnika.

Tabela 85

Struktura wykształcenia i płci a deklarowana postawa wobec pracy w swoim zakładzie

Czy warto być dobrym pracownikiem?	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200	k. N = 200	m. N = 200
tak	68,5	62,5	69,5	61,5
nie	9,5	12,0	9,5	12,0
trudno mi powiedzieć	21,0	25,0	21,0	25,0
brak odpowiedzi	1,0	0,5	—	1,5
razem	100,0	100,0	100,0	100,0

$$df = 2, \chi^2 = 1,642, p < 0,5; df = 2, \chi^2 = 2,828, p < 0,3$$

Dalsze analizy powyższego wskaźnika w zakresie struktury płci (tab. 85) dowodzą, że kobiety jako bardziej religijne, częściej (69,5%) niż mężczyźni (61,5%) deklarują, iż warto być dobrym pracownikiem, zaś mężczyźni częściej (12%) wyrażają deklarację przeciwną, a także liczniej preferują postawy ambiwalentne (26,5%) niż kobiety (9,5% i 21%).

Z przeprowadzonych analiz w niniejszym paragrafie, można wyciągnąć wnioski korespondujące z postawionymi hipotezami mówiącymi o wpływie religii na deklaracje wobec pracy w zakresie komponentu behawioralnego. Analizy wskaźników: zaangażowanie w wykonywane zajęcia, decyzja zmiany obecnego stanowiska pracy i deklarowana postawa wobec pracy w swoim zakładzie wykazały (tab. 77, 80, 83), że technicy i inżynierowie w jakikolwiek sposób związani z religią, odznaczają się bardziej pozytywnymi deklaracjami wobec pracy w porównaniu z „obojętymi religijnie i niewierzącymi”.

Odsetki z tabel 78, 81 i 84, przedstawiające pozytywne deklaracje wobec pracy, dały następujące średnie w poszczególnych typach postaw religijnych: „pogłębieni” — 62,7%, „tradycyjni” — 63,7%, „selektywni” — 53,2%. Oznacza to, że im bardziej intensywne postawy religijne, tym liczniejsze pozytywne deklaracje wobec pracy. Interesujące jest to, że w badanym środowisku uprzemysłowionym respondenci z typu postaw „tradycyjni” osiągnęli często najwyższe odsetki. Może to świadczyć o dużym wpływie środowiska rodzinnego, które sprzyja utrzymaniu się tradycyjnego modelu religijności¹¹.

¹¹ W. Piwowarski: Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym (studium socjologiczne), Warszawa 1977, s. 367.

Przeprowadzone analizy nie potwierdziły hipotezy, że technicy jako bardziej związani z religią częściej posiadają autoteliczny program działania wobec pracy niż inżynierowie. Średnie pozytywne deklaracji z tabel 79, 82 i 85 świadczą, że technicy nieco rzadziej (57,7%) niż inżynierowie (58%) deklarują pozytywne zamiary wobec pracy. Kierunek zależności w poszczególnych wskaźnikach ulegał zmianie. Zjawisko to można tłumaczyć wzrostem poczucia identyfikacji z zawodem dzięki wykształceniu, które obok religii ma duży wpływ na kształtowanie postaw.

Wreszcie stwierdzono, że kobiety częściej (58,3%) preferowały deklaracje pozytywne wobec pracy niż mężczyźni (56,8%), czyli jako bardziej religijne częściej przyjmują autoteliczny program działania wobec pracy.

§ 2. Typy postaw wobec religii a pragnienia realizowane przez pracę

Jak stwierdzono we wstępie niniejszego rozdziału, pragnienia zachowania się w określony sposób są wskaźnikami komponentu behawioralnego. W celu pełniejszego poznania postaw wobec pracy zostaną przeanalizowane następujące wskaźniki zachowań werbalnych: chęć zmiany i pragnienia realizowane przez nową pracę, kontynuowanie pracy w przypadku posiadania idealnych warunków materialnych, pragnienia realizowane przez kontynuowanie pracy

Tabela 86

Typy postaw wobec religii a chęć zmiany i pragnienia realizowane przez nową pracę

Kategorie wyboru:	Religijni N = 329	Obojętni i niewierzący N = 71	Ogółem N = 400
nie zmieniłbym obecnej pracy zmieniłbym obecną pracę, gdyby ona była:	19,8	11,1	18,8
	80,2	85,9	81,2
	N = 352	N = 85	N = 437
bardziej interesująca	14,8	22,3	16,3
lepiej płatna	30,1	27,1	29,5
dająca możliwość doskonalenia się	7,1	8,2	7,3
mająca większe perspektywy	21,0	16,4	20,1
lżejsza, mniej męcząca, w lepszych warunkach	4,8	5,9	5,0
w życzliwym zespole	4,8	1,2	4,1
zwierzchnicy lepiej odnosiliby się do pracowników	9,1	10,6	9,4
bardziej odpowiadająca kwalifikacjom	7,7	7,1	7,6
bardziej samodzielna	0,6	1,2	0,7
razem	100,0	100,0	100,0

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby odpowiedzi.

$$df = 1, x^2 = 1,172, p < 0,7; df = 8, x^2 = 9,222, p < 0,5$$

w przypadku posiadania idealnych warunków materialnych. Respondenci byli pytani o chęć zmiany pracy i jej warunki, gdyby zaproponowano im nową. Odpowiedzi zawiera tab. 86.

Tylko 18,3% respondentów mając taką propozycję nie chce zmienić swojej pracy. Wysoki odsetek badanych (81,2%) opowiada się za zmianą obecnej pracy połączoną z realizacją różnych pragnień: aby była lepiej płatna — 29,5%, mająca większe perspektywy — 20,1%, bardziej interesująca — 16,3%, zwierzchnicy lepiej odnosiliby się do pracowników — 9,4%, bardziej odpowiadająca kwalifikacjom — 7,6%, dająca możliwości doskonalenia się — 7,3%, mniej męcząca w lepszych warunkach — 5%, w życzliwym zespole — 4,1%, bardziej samodzielna — 0,7%.

Technicy i inżynierowie w jakikolwiek sposób związani z religią („religijni”) częściej (19,8%) w porównaniu z „obojętymi religijnie i niewierzącymi” (11,1%) pragną kontynuować swoją pracę pomimo propozycji jej zmiany.

Pragnienia realizowane przez nową pracę, takie jak: praca bardziej interesująca, dająca możliwości doskonalenia się, mająca większe perspektywy, w życzliwym zespole, w której zwierzchnicy lepiej odnosiliby się do pracowników, bardziej odpowiadająca kwalifikacjom, są wyrazem autotelicznego traktowania pracy (64,8%). Pozostałe pragnienia: praca lepiej płatna, mniej męcząca i w lepszych warunkach, wynikają z instrumentalnej postawy wobec pracy (34,5%), zaś pragnienie pracy bardziej samodzielnej (0,7%)

Tabela 87

Typy postaw religijnych a chęć zmiany i pragnienia realizowane przez nową pracę

Kategorie wyboru:	Pogłębieni N = 67	Tradycyjni N = 101	Selektywni N = 161
nie zmieniłbym obecnej pracy	17,9	20,8	18,9
zmieniłbym obecną pracę, gdyby ona była:	82,1	79,2	81,1
	N = 69	N = 104	N = 179
bardziej interesująca	12,6	11,6	17,3
lepiej płatna	30,9	32,6	28,5
dająca możliwość doskonalenia się	10,2	6,7	6,2
mająca większe perspektywy	23,2	21,1	20,1
lżejsza, mniej męcząca, w lepszych warunkach	2,9	5,8	5,0
w życzliwym zespole	7,2	2,9	5,0
zwierzchnicy lepiej odnosiliby się do pracowników	5,8	10,6	9,5
bardziej odpowiadająca kwalifikacjom	5,8	7,7	8,4
bardziej samodzielna	1,4	1,0	—
razem	100,0	100,0	100,0

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby odpowiedzi.

$$df = 2, \chi^2 = 0,211, \quad p < 0,7$$

$$df = 16, \chi^2 = 8,958, \quad p < 0,95$$

odznacza się pewną ambiwalencją w zależności od tego, co respondenci mieli na uwadze preferując je. Pragnienia wynikające z autotelicznej postawy wobec pracy są preferowane przez 64,5% respondentów z grupy „religijni” i przez 65,8% respondentów z grupy „obojętni i niewierzący”, natomiast pragnienia wynikające z instrumentalnego traktowania pracy akcentuje 34,9% „religijnych” oraz 33% „obojętnych i niewierzących”.

Przyjrzyjmy się następnie, jak przedstawiają się zależności między typami postaw religijnych a chęcią zmiany pracy i pragnieniami realizowanymi przez nową pracę (tab. 87). Chęć kontynuowania obecnej pracy najliczniej deklarują respondenci z typu „tradycyjni” (20,8%) następnie „selektywni” (18,9%) i wreszcie „pogłębieni” (17,9%). Z kolei łącząc odsetki kategorii pragnień wynikających z autotelicznego traktowania pracy uzyskano następujące wyniki: religijnie „pogłębieni” — 64,8%, „tradycyjni” — 60,6%, „selektywni” — 66,5%. Pragnienia wynikające z instrumentalnego traktowania pracy preferuje: 33,8% badanych z typu „pogłębieni”, 38,4% „tradycyjni” i 33,5% respondentów z typu „selektywni”.

Powyzsze wskaźniki nie są łatwe do analizy. Wydaje się, że przyczyną tego stanu jest podświadoma dezaprobatą obecnej pracy przez respondentów, ponieważ preferują swoje pragnienia wyłącznie ci, którzy chcą zmienić obecną pracę na lepszą.

Średnia, ale istotna zależność ($p < 0,01$) istnieje pomiędzy strukturą wykształcenia a pragnieniami realizowanymi przez nową pracę (tab. 88).

Tabela 88

Struktura wykształcenia i płci a chęć zmiany i pragnienia realizowane przez nową pracę

Kategorie wyboru:	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200	k. N = 200	m. N = 200
nie zmieniłbym obecnej pracy zmieniłbym obecną pracę, gdyby ona była:	19,0	18,5	22,0	15,5
	81,0	81,5	78,0	84,5
bardziej interesująca lepiej płatna dająca możliwość doskonalenia się mająca większe perspektywy łżejsza, mniej męcząca, w lepszych warunkach w życzliwym zespole zwierzchnicy lepiej odnosiliby się do pracowników bardziej odpowiadająca kwalifikacjom bardziej samodzielna	N = 216	N = 221	N = 208	N = 229
	13,9	18,6	18,3	14,4
	37,5	21,7	28,4	30,6
	6,5	8,1	9,1	5,7
	14,4	25,8	16,8	23,1
	6,5	3,6	4,8	5,2
	5,1	3,2	5,3	3,1
	9,7	9,0	9,1	9,6
	5,5	9,5	7,2	7,9
	0,9	0,5	1,0	0,4
razem	100,0	100,0	100,0	100,0

Uwaga: procent obliczono w stosunku do liczby odpowiedzi.

$$df = 1, x^2 = 0,014, p < 0,95; df = 1, x^2 = 2,772, p < 0,1$$

$$df = 8, x^2 = 22,523, p < 0,01; df = 8, x^2 = 6,961, p < 0,7$$

Inżynierowie, pomimo że są mniej religijni znacznie częściej (74,2%) niż technicy (55,1%) preferują pragnienia, które są wyrazem autotelicznego traktowania pracy, zaś technicy częściej (44%) niż inżynierowie (25,3%) akcentują pragnienia wynikające z instrumentalnej postawy wobec pracy. Wpływ wykształcenia (obok religii) na umacnianie postaw autotelicznych wobec pracy potwierdza D. Dobrowolska pisząc: „Długi czas kształcenia wciąga człowieka do jego przyszłych zadań, które stają się dla niego coraz bardziej interesujące i ważne. Przewycięzanie trudności związanych z wykonywaniem złożonych czynności, wymagających wysiłku umysłowego, zachęca do dalszych starań, daje zadowolenie, rozwija przekonanie o własnej wartości. To wszystko wzmacnia orientację na pracę”¹².

Analizując strukturę płci (tab. 88) można stwierdzić, że kobiety jako bardziej religijne liczniej cenią obecną pracę niż mężczyźni. To jest powodem, że częściej (22%) wyrażają chęć kontynuowania obecnej pracy niż mężczyźni (15,5%). Także kobiety częściej (65,8%) niż mężczyźni (63,8%), preferują pragnienia świadczące o autotelicznej postawie wobec pracy, zaś mężczyźni częściej (35,8%) niż kobiety akcentują pragnienia wynikające z instrumentalnego traktowania pracy.

Pewna część respondentów chciałaby pracować także wówczas, gdyby nie byli do tego zmuszeni względami materialnymi. W celu pogłębienia aspektu pragnień realizowanych przez pracę, postawiono badanym pytanie o kontynuowanie dotychczasowej pracy w przypadku posiadania idealnych warunków materialnych.

Z tab. 89 wynika, że wysoki odsetek (78%) respondentów kontynuowałoby nadal swoją pracę, 17,3% zmieniłoby na lepszą, a tylko 4,7% badanych przestałoby pracować. Z. Barnaś badając młodzież pracującą uzyskała następujące wyniki: 49,4% kontynuowałoby pracę, 41,8% — zmieniłoby na lepszą, 8% — zwolniłoby się z pracy¹³. Świadczy to, że technicy i inżynierowie częściej niż młodzież pracująca traktują pracę jako wartość. Jedną z respondentek

Tabela 89

Typy postaw wobec religii a kontynuowanie pracy
w przypadku posiadania idealnych warunków materialnych

Deklarowany zamiar:	Religijni N = 329	Obojętni i niewierzący N = 71	Ogółem N = 400
pozostał [a] bym w dotychczasowej pracy	79,0	73,3	78,0
zmienił [a] bym pracę na lepszą	15,8	23,9	17,3
przestał [a] bym pracować	5,2	2,8	4,7
razem	100,0	100,0	100,0

$$df = 2, \chi^2 = 1,723, p < 0,5$$

¹² D. Dobrowolska: Wartość pracy zawodowej dla jednostki a różnicowanie społeczno-zawodowe, w: Systemy wartości w środowisku pracy (pod red. Xymeny Gliszczyńskiej), Warszawa 1982, s. 52.

¹³ Por. Z. Barnaś, dz. cyt., s. 143.

dentek swoją deklarację zwolnienia się z pracy motywuje w następujący sposób: „przestałabym pracować i miałabym więcej czasu dla swoich dzieci. Uważam, że moje miejsce jest w domu, wychowywać dzieci i dbać o męża, jak również o rodziców” (nr 31, k., tech.).

Stwierdzono, że respondenci religijni częściej (79%) niż religijnie obojętni i niewierzący (84,2%) preferują pozostanie w dotychczasowej pracy, nawet w przypadku posiadania idealnych warunków materialnych. Oznacza to, że religia ułatwia traktowanie pracy autotelicznie (jako wartość).

Tabela 90

Typy postaw religijnych a kontynuowanie pracy
w przypadku posiadania idealnych warunków materialnych

Deklarowany zamiar:	Pogłębieni N = 67	Tradycyjni N = 101	Selektywni N = 161
pozostałbym w dotychczasowej pracy	79,1	84,2	77,0
zmieniłbym na lepszą	9,5	10,9	21,1
przestałbym pracować	11,4	4,9	1,9
razem	100,0	100,0	100,0

$$df = 4, x^2 = 18,574, p < 0,001$$

Jak się ukazuje, istnieje silna zależność ($p < 0,001$) między typami postaw religijnych a kontynuowaniem pracy w przypadku posiadania idealnych warunków materialnych. Spośród trzech typów postaw (tab. 90), za kontynuowaniem pracy najczęściej opowiadają się osoby z typu „tradycyjni” — 84,2%, następnie „pogłębieni” — 79,1% i wreszcie „selektywni” — 77%. Jak już spostrzeżono wcześniej i w powyższym wskaźniku, religijność tradycyjna w badanym środowisku przemysłowym, wpływa jeszcze w dużym stopniu pozytywnie na postawy wobec pracy. Decyzję zmiany pracy na lepszą najczęściej preferują respondenci „selektywni” — 21,1%, następnie „tradycyjni” — 10,9%, a najrzadziej — „pogłębieni” — 9,5%.

Silną zależność statystyczną ($p < 0,001$) stwierdzono pomiędzy strukturą wykształcenia i płci a kontynuowaniem pracy w przypadku posiadania idealnych warunków materialnych.

Inżynierowie częściej (82,5%) niż technicy (73,5%) deklarują zamiar pozostania w dotychczasowej pracy. Badani z drugiej grupy wyrażają liczniej chęć zmiany pracy na lepszą lub zaprzestanie jej.

Analiza danych zawartych w tab. 91 ponownie zaprzecza postawionej hipotezie, że technicy jako bardziej religijni posiadają częściej pozytywne pragnienia realizowane przez pracę niż inżynierowie.

Kobiety liczniej (80,5%) deklarują pragnienie pozostania w dotychczasowej pracy niż mężczyźni (76,5%), oraz rzadziej (12%) chciałyby zmienić pracę na lepszą w porównaniu z mężczyznami (22,5%). Powyższe odsetki potwierdzają hipotezę, że kobiety jako bardziej religijne preferują częściej pozytywne pragnienia realizowane przez pracę niż mężczyźni.

Tabela 91

Struktura wykształcenia i płci a kontynuowanie pracy
w przypadku posiadania idealnych warunków materialnych

Deklarowany zamiar:	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200	k. N = 200	m. N = 200
pozostałbym w dotychczasowej pracy	73,5	82,5	80,5	76,5
zmieniłbym pracę na lepszą	20,0	14,5	12,0	22,5
przestałbym pracować	6,5	3,0	7,5	2,0
razem	100,0	100,0	100,0	100,0

$df = 2, x^2 = 13,886, p < 0,001; df = 2, x^2 = 21,606, p < 0,001$

Uważano również za stosowne przeanalizować pragnienia realizowane przez kontynuowanie pracy w przypadku posiadania idealnych warunków materialnych. Materiał do analizy tego zagadnienia stanowiły odpowiedzi respondentów na pytanie o przyczyny kontynuowania pracy.

Okazuje się, że 70,5% badanych (tab. 92) przez kontynuowanie pracy chce realizować pragnienia indywidualne: aby żyć jeszcze wygodniej (9,3%), bo praca przynosi zadowolenie (43,2%), boję się bezczynności (18,0%).

Tabela 92

Typy postaw wobec religii a pragnienia realizowane
przez kontynuowanie pracy w przypadku posiadania
idealnych warunków materialnych

Kategorie pragnień:	Religijni N = 329	Obojętni i niewierzący N = 71	Ogółem N = 400
aby pomagać rodzinie	22,2	12,7	20,5
aby przeznaczyć pewną sumę na biednych	6,7	1,4	5,8
aby żyć jeszcze wygodniej bo praca przynosi zadowolenie	9,8	7,1	9,3
boję się bezczynności	40,4	56,3	43,2
aby być pożytecznym społecznie	17,6	19,7	18,0
brak odpowiedzi	1,8	1,4	1,7
	1,5	1,4	1,5
razem	100,0	100,0	100,0

$df = 6, x^2 = 26,567, p < 0,001$

Pragnienia społeczne ma zamiar realizować 7,5% respondentów: aby być pożytecznym społecznie (1,7%), aby przeznaczyć pewną sumę na biednych (5,8%). Kategoria pragnień — „aby pomagać rodzinie” (20,5%), odznacza się pewną ambiwalencją, ponieważ może być interpretowana różnie w zależności od tego, co badani mieli na uwadze akcentując ją. Do tej grupy pragnień można włączyć również — brak odpowiedzi.

Respondenci z grupy „religijni” częściej (8,5%) preferują pragnienia społeczne niż badani z grupy „obojętni i niewierzący” (2,8%). Natomiast pragnienia indywidualne częściej są preferowane przez „obojętnych i niewierzących” (83,1%) niż przez „religijnych” (67,8%). Pragnienia odznaczające się ambiwalencją akcentuje 23,7% „religijnych” oraz 14,1% „obojętnych i niewierzących” respondentów. Są to różnice świadczące o wysokiej zależności statystycznej ($p < 0,001$). Wynika z tego, że religia wpływa na pragnienia realizowane przez kontynuowanie pracy w przypadku posiadania idealnych warunków materialnych.

Tabela 93

Typy postaw religijnych a pragnienia realizowane przez kontynuowanie pracy w przypadku posiadania idealnych warunków materialnych

Kategorie pragnień:	Pogłębieni N = 67	Tradycyjni N = 101	Selektywni N = 161
aby pomagać rodzinie	27,1	23,3	19,8
aby przyczynić pewną sumę na biednych	11,9	9,7	3,0
aby żyć jeszcze wygodniej bo praca przynosi zadowolenie	5,1	10,7	10,8
bojąc się bezczynności	40,6	38,8	41,3
aby być pożytecznym społecznie	11,9	14,6	21,5
brak odpowiedzi	3,4	1,9	1,2
	—	1,0	2,4
razem	100,0	100,0	100,0

$$df = 12, \chi^2 = 15,665, p < 0,3$$

Z tab. 93 wynika, że pragnienia społeczne prezentuje kolejno z poszczególnych typów postaw religijnych: 15,3% „pogłębionych” religijnie, 11,6% „tradycyjnych” i 4,2% „selektywnych” respondentów. Pomimo, że stwierdzono słabą zależność statystyczną, to jednak kierunek jej jest wyraźnie uzależniony od zaangażowania religijnego. Oznacza to, że wraz ze wzrostem zaangażowania religijnego wzrasta nasilenie postaw społecznych.

Odsetki pragnień indywidualnych przedstawiają się następująco: „pogłębieni” — 57,6%, „tradycyjni” — 64,1%, „selektywni” — 73,6%, zaś pragnienia odznaczające się ambiwalencją preferuje: 27,1% „pogłębionych”, 24,3% „tradycyjnych” i 22,2% „selektywnych” respondentów.

Wysoką zależność statystyczną ($p < 0,001$) stwierdzono pomiędzy strukturą wykształcenia i pragnieniami realizowanymi przez kontynuowanie pracy w przypadku posiadania idealnych warunków materialnych (tab. 94). Technicy częściej (10,3%) preferują pragnienia społeczne niż inżynierowie (4,5%), zaś inżynierowie liczniej (81,3%) preferują pragnienia indywidualne niż technicy (60,1%). Wydaje się interesujące, że pragnienie o charakterze ambiwalentnym akcentuje dwa razy więcej techników w porównaniu z inżynierami. Pragnienia związane z rodziną (aby pomagać rodzinie) wyraźnie konkurują wśród badanych techników z pragnieniem zadowolenia z pracy.

Tabela 94

Struktura wykształcenia i płci a pragnienia realizowane przez kontynuowanie pracy w przypadku posiadania idealnych warunków materialnych

Kategorie pragnień:	Wykształcenie		Płeć	
	tech. N = 200	inż. N = 200	k. N = 200	m. N = 200
aby pomagać rodzinie	27,6	13,2	16,8	24,0
aby przeznaczyć pewną sumę na biednych	9,4	2,0	7,7	3,9
aby żyć jeszcze wygodniej	11,8	6,6	6,6	11,7
bo praca przynosi zadowolenie	29,6	57,4	45,4	41,2
boję się bezczynności	18,7	17,3	20,0	16,2
aby być pożytecznym społecznie	0,9	2,5	2,0	1,5
brak odpowiedzi	2,0	1,0	1,5	1,5
razem	100,0	100,0	100,0	100,0

$df = 6$, $\chi^2 = 42,368$, $p < 0,001$; $df = 6$, $\chi^2 = 9,148$, $p < 0,2$

Pomiędzy badaną populacją kobiet i mężczyzn w powyższym wskaźniku stwierdzono mniejsze zróżnicowanie. Kobiety częściej preferują pragnienia społeczne (9,7%) i indywidualne (72%) niż mężczyźni (5,4% i 69,1%), zaś mężczyźni częściej akcentują pragnienia ambiwalentne (25,5%) niż kobiety (18,3%). To znaczy, że religia wpływa na pragnienia realizowane przez kontynuowanie pracy w przypadku posiadania idealnych warunków materialnych, dlatego kobiety jako bardziej religijne częściej akcentują pragnienia społeczne.

Przeprowadzone analizy w niniejszym paragrafie pozwoliły stwierdzić, że technicy i inżynierowie w jakikolwiek sposób związani z religią („religijni”) częściej posiadają pozytywne pragnienia realizowane przez pracę w porównaniu z „obojętymi religijnie i niewierzącymi” (tab. 86, 89, 92).

Odsetki z tabel 87, 90 i 93 pozwalają na stwierdzenie, że zaangażowanie religijne ma również nieznaczny wpływ na pragnienia realizowane przez pracę. Średnia pozytywnych pragnień kształtuje się w poszczególnych typach postaw religijnych następująco: „pogłębieni” — 44,3%, „tradycyjni” — 44,3%, „selektywni” — 41,7%.

Sumy odsetków z tabel 88, 91 i 94 dają nam średnie, które świadczą, że inżynierowie częściej (44,9%) niż technicy (39,5%), zaś kobiety nieco częściej (44,5%) niż mężczyźni (44,3%) preferują pozytywne pragnienia realizowane przez pracę.

Podsumowując wyniki przeprowadzonych w tym rozdziale analiz stwierdzono, że technicy i inżynierowie w jakikolwiek sposób związani z religią („religijni”) częściej preferowali pozytywne deklaracje wobec pracy i pragnienia realizowane przez nią, aniżeli „obojętni religijnie i niewierzący”.

Powyższe wyniki potwierdzają hipotezę, że religijni odznaczają się bardziej autotelicznym programem działania wobec pracy niż obojętni i niewierzący. Oznacza to wpływ religii na postawy wobec pracy w zakresie komponentu behawioralnego.

Analiza typów postaw religijnych miała pomóc zweryfikować hipotezę mówiącą, że im bardziej świadoma i pogłębiona religijność, tym bardziej autoteliczny program działania wobec pracy. Stwierdzono zgodnie z hipotezą, że najwyższe odsetki pozytywnych deklaracji wobec pracy i pragnień realizowanych przez nią uzyskali respondenci (porównując średnie z połączenia odsetków z wszystkich wskaźników): „pogłębieni religijnie” (59,5%), następnie „tradycyjni” (58,3%) i wreszcie „selektywni” (50,1%).

Hipoteza, że technicy jako bardziej religijni posiadają częściej autoteliczny program działania wobec pracy niż inżynierowie, nie potwierdziła się. Analizy wskaźników w zakresie parametru behawioralnego wykazały, że inżynierowie częściej niż technicy preferowali pozytywne deklaracje wobec pracy i pragnienia przez nią realizowane. Zjawisko to już kilkakrotnie motywowano wpływem wykształcenia wzmacniającego obok religii orientację na pracę przez długą edukację, powodującą identyfikację ze swoim zawodem.

Wreszcie analiza odsetków struktury płci w poszczególnych wskaźnikach wykazała, że kobiety jako bardziej religijne posiadają częściej autoteliczny program działania wobec pracy niż mężczyźni.

ZAKOŃCZENIE

W niniejszym studium podjęto badanie zależności między postawami wobec religii a postawami wobec pracy. Badania empiryczne przeprowadzono na terenie przemysłowego miasta Elbląg. Objęto nimi techników i inżynierów pracujących w Zakładach Mechanicznych im. Gen. Świerczewskiego (*Zamech*), które są największym zakładem produkcyjnym (7 600 pracowników) w tym mieście.

Dokonując operacjonalizacji obu kategorii postaw (postawy wobec religii, postawy wobec pracy), oparto się na literaturze przedmiotu. Badano postawy wobec religii techników i inżynierów w zakresie trzech komponentów: wiara, praktyki religijne i moralność. Przyjęcie zaś strukturalnej definicji postawy umożliwiło ukazanie postaw wobec pracy we wszystkich trzech parametrach: poznawczym, emocjonalno-oceniającym i behawioralnym. Należy również podkreślić, że jakkolwiek były prowadzone osobno badania nad postawami wobec religii i nad postawami wobec pracy, to zagadnienie wpływu religii na pracę w Polsce staje się dopiero przedmiotem badań zapoczątkowanych przez Katedrę Socjologii Religii KUL. Brak wiedzy empirycznej, w zakresie wpływu religii na postawy wobec pracy, przyczynił się do podjęcia badań. Sformułowany problem — czy i w jakim stopniu istnieje zależność między postawami wobec religii a postawami wobec pracy, wymagał wsparcia hipotezami ogólnymi. Praca miała więc na celu nie tylko opis badanych zjawisk, ale także podejmowano próby ich wyjaśnienia i formułowania pewnych prawidłowości w zakresie badanej populacji.

W charakterystyce zakładu pracy i badanej zbiorowości (rozdz. II) stwierdzono, że w okresie powojennym *Zamech* dopiero od roku 1956 uzyskał ustabilizowany profil produkcyjny i stały rozwój, natomiast od roku 1970 można mówić ponownie o Elblągu jako mieście przemysłowym. W *Zamechu* istnieje trzykrotna przewaga mężczyzn (73,6%) oraz dominacja pracowników młodszych — do 39 r. życia (56,5%). Istnieje również znaczna przewaga ludności napływowej (78%), w tym spoza województwa (70,5%).

Badając postawy wobec religii (rozdz. III), analizowano wskaźniki w podstawowych parametrach, a mianowicie: wiary, praktyk i moralności religij-

nej, uwzględniając równocześnie struktury wykształcenia i płci. Oto niektóre wskaźniki religijności (pierwsza liczba dotyczy ogółu badanych respondentów, druga populacji techników, zaś trzecia inżynierów): określający siebie jako wierzący — 89%, 95%, 83,2%; akceptujący wszystkie prawdy wiary — 56%, 69,5%, 42,5%; systematycznie lub niesystematycznie uczestniczący w praktykach religijnych — 63,8%, 75%, 52,2%; uczestniczący we Mszy świętej przynajmniej raz w miesiącu — 63,8%, 73%, 54,5%; przyjmujący komunię wielkanocną — 53,3%, 64,5%, 41,5%; akceptujący bez zastrzeżeń normy moralne dotyczące zakazu: pożycia małżeńskiego przed ślubem kościelnym, a po cywilnym — 25,3%, 30,5%, 20,0%; zdrady małżeńskiej — 74,5%, 81,5%, 67,5%; rozwodów — 25,6%, 34,5%, 16,5%; stosowania środków antykoncepcyjnych — 14,3%, 19,0%, 9,5%; przerywania ciąży — 49,3%, 58,0%, 40,5%. Przedstawione wskaźniki wyraźnie potwierdziły znaną hipotezę — im wyższe wykształcenie, tym niższy poziom religijności. Mając na uwadze badaną populację potwierdzono, że technicy są bardziej religijni niż inżynierowie.

Dla całości obrazu warto jeszcze przedstawić powtórnie powyższe wskaźniki religijności, uwzględniając tym razem strukturę płci (pierwsza liczba dotyczy kobiet, druga mężczyzn): określający siebie jako wierzący — 92% i 86%; akceptujący wszystkie prawdy wiary — 60,5% i 51,5%; systematycznie lub niesystematycznie uczestniczący w praktykach religijnych — 70,5% i 57%; biorący udział w niedzielnej mszy świętej przynajmniej raz w miesiącu — 72% i 55,5%; przyjmujący komunię wielkanocną — 58,5% i 48%; akceptujący bez zastrzeżeń normy moralne dotyczące zakazu: pożycia przed ślubem kościelnym, a po cywilnym — 28% i 22,5%; zdrady małżeńskiej — 77% i 72%; rozwodów — 25,5% i 25,5%; stosowania środków antykoncepcyjnych — 15,5% i 13%; przerywania ciąży — 55,5% i 43%. Zestawienie powyższych wskaźników potwierdza następną hipotezę, że kobiety są bardziej religijne niż mężczyźni. Zasygnalizowane wskaźniki należące do trzech parametrów religijności: wiary, praktyk i moralności religijnej, nasuwają spostrzeżenie, że w badanym środowisku najbardziej przestrzega się praktyk religijnych. Można stąd wnioskować o rytualizmie środowiska elbląskiego. Cecha ta znamionuje religijność tradycyjną, która charakteryzuje się głębokim i emocjonalnym przywiązaniem do wiary, zachowaniami rytualnymi oraz związkami z parafią i duchowieństwem. Z podstawowych braków, religijność tradycyjna posiada słabe powiązanie wymogów Ewangelii z życiem codziennym oraz niedociągnięcia podbudowy intelektualnej.

Analizy w zakresie parametrów życia religijnego respondentów pozwoliły na sporządzenie typologii postaw wobec religii i typologii postaw religijnych, a mianowicie: typ religijności „poglębionej” — 16,7%, „tradycyjnej” — 25,3%, „selektywnej” — 40,2%, „obojętnej” — 13%, „niewierzący” — 4,8%. Trzeba zaznaczyć, że stwierdzono wysoką zależność statystyczną ($p < 0,001$) pomiędzy typami postaw wobec religii a strukturą wykształcenia, na korzyść techników w porównaniu z badaną populacją inżynierów (tab. 30). Nieco niższą — średnią, ale również istotną zależność statystyczną stwierdzono pomiędzy typami postaw wobec religii a strukturą płci ($p < 0,01$), na korzyść kobiet w porównaniu z mężczyznami (tab. 31).

Znając typologię postaw wobec religii i typologię postaw religijnych, zgodnie z socjologiczną praktyką badawczą w następnych rozdziałach (IV, V i VI), weryfikowano wysunięte hipotezy w I-szym rozdziale o postawach wobec pracy, analizując wskaźniki w ramach komponentu poznawczego

(rozdz. IV), emocjonalno-oceniającego (rozdz. V) i behawioralnego (rozdz. VI).

W ramach komponentu poznawczego (rozdz. IV — typy postaw wobec religii a hierarchia wartości wśród inteligencji technicznej) analizowano miejsce pracy w systemach wartości (§ 1) i wartości związane z pracą (§ 2). We wskaźniku — hierarchia wartości życia codziennego stwierdzono, że wartość konkurencyjną dla „pracy” (33%) okazało się „życie rodzinne”, które preferuje 82,5% respondentów. W obu typach postaw wobec religii („religijni” oraz obojętni i niewierzący) „praca” znalazła się na drugim miejscu (tab. 32). W analizowanym wskaźniku — hierarchia wartości abstrakcyjnych o charakterze osobistym, „praca” w obu typach postaw znalazła się na piątym miejscu, po takich wartościach, jak: dobrobyt, szczęście w życiu rodzinnym, zadowolenie w życiu osobistym, zdrowie, natomiast we wskaźniku — hierarchia wartości ogólnospołecznych, praca w typie „religijni” znalazła się na szóstym miejscu, a w typie „obojętni i niewierzący” na piątym. W powyższych trzech wskaźnikach stwierdzono istotną zależność statystyczną pomiędzy typami postaw wobec religii („religijni” a „obojętni i niewierzący”). W paragrafie 2 rozdz. IV analiza poszczególnych wskaźników wykazała, że respondenci w jakikolwiek sposób związani z religią („religijni”) częściej preferowali wartości, motywy i oczekiwania związane z pracą czy zakładem pracy, które są wyrazem autotelicznego jej traktowania niż badani religijnie „obojętni i niewierzący”.

W ramach komponentu emocjonalno-oceniającego (rozdz. V) analizowano zadowolenie z pracy i oceny wykonywanej pracy.

Przeprowadzone analizy wskaźników pozwoliły stwierdzić, że „religijni” odznaczają się nieco bardziej pozytywnymi asocjacjami afektywnymi aniżeli „obojętni i niewierzący”.

Średnia pozytywnych asocjacji afektywnych wszystkich wskaźników z wyższego komponentu, wskazuje na niewielkie różnicowanie pomiędzy typami postaw „religijni” (68%) oraz „obojętni i niewierzący” (67,8%) na korzyść tych pierwszych. Niewielki przedział między odsetkami średnich jest pewnym zaskoczeniem, ponieważ przystępując do badań zakładano, że będzie istniało duże różnicowanie pomiędzy badanymi typami postaw wobec religii.

W trzecim i ostatnim komponentie behawioralnym (rozdz. VI) stwierdzono, że technicy i inżynierowie w jakikolwiek sposób związani z religią, częściej preferowali pozytywne deklaracje wobec pracy i pragnień przez nią realizowane niż „obojętni religijnie i niewierzący”. Oznacza to, że „religijni” posiadają bardziej autoteliczny program działania wobec pracy aniżeli respondenci nie związani z religią („obojętni i niewierzący”).

Reasumując należy stwierdzić, że istnieje wpływ religii na postawy wobec pracy. Zależność tę potwierdziły analizy wskaźników w komponentie poznawczym, behawioralnym oraz w mniejszym stopniu emocjonalno-oceniającym. Wydaje się, że religijność tradycyjna, którą stwierdzono w badanym środowisku, jest czynnikiem, który w niedostatecznej mierze stymuluje kształtowanie się intensywnych postaw wobec pracy. Istnieje słaby związek między elementem konsekwencyjnym a intelektualnym. Kontekst kulturowo-społeczny w badanym środowisku współwarunkuje wytworzenie motywów pracy. Można jednak powiedzieć, że przeprowadzone badania potwierdziły hipotezę, iż technicy i inżynierowie w jakikolwiek sposób związani z religią odznaczają się bardziej pozytywnymi postawami wobec pracy aniżeli religijnie „obojętni i niewierzący”.

Drugą hipotezę — im bardziej świadoma i pogłębiona religijność techników i inżynierów, tym bardziej pozytywne postawy wobec pracy, próbowano zweryfikować w oparciu o trzy typy postaw religijnych („pogłębieni”, „tradycyjni”, „selektywni”). Analizując wskaźniki komponentu intelektualnego stwierdzono, że badani z typu postaw religijnych — „pogłębieni” bardziej preferują wartość — „praca” w hierachii wartości abstrakcyjnych i ogólnospołecznych (tab. 39 i 42) niż respondenci z typu „tradycyjni” czy „selektywni”. Średnia pozytywnych postaw wobec wartości związanych z pracą (tab. 45, 48, 54, 57), w ramach komponentu intelektualnego, wynosi w poszczególnych typach postaw religijnych: „pogłębieni” — 37%, „tradycyjni” — 33%, „selektywni” — 30,2%. W komponencie emocjonalno-oceniającym stwierdzono, że zaangażowanie religijne wpływa na preferowanie pozytywnych asocjacji afektywnych wobec pracy, z tym że wśród trzech typów postaw religijnych najwyższe odsetki (średnie po połączeniu wyników z analizowanych wskaźników w tym komponencie) uzyskali: „tradycyjni” — 73,2%, następnie religijnie „pogłębieni” — 68,1% i wreszcie „selektywni” — 64,6%. Wreszcie w komponencie behawioralnym stwierdzono zgodnie z hipotezą, że najwyższe odsetki pozytywnych deklaracji wobec pracy: pozytywnych pragnień realizowanych przez nią, uzyskali badani (porównując średnie): „pogłębieni” religijnie — 59,5%, następnie „tradycyjni” — 58,3% i wreszcie „selektywni” — 50,1%. Obserwując skrajne typy postaw religijnych („pogłębieni”, „selektywni”), można mówić o weryfikacji postawionej hipotezy, czyli o pozytywnym wpływie zaangażowania religijnego na postawy wobec pracy.

Trzecia hipoteza, którą zamierzano zweryfikować brzmiała — technicy posiadają bardziej pozytywne postawy wobec pracy niż inżynierowie. Hipoteza wydawała się logiczna, ponieważ technicy są bardziej religijni. Analizy wielu wskaźników w poszczególnych komponentach postawy wobec pracy ukazały jednak wyraźnie odwrotny kierunek zależności. Analizy wskaźników w ramach komponentu intelektualnego wykazały, że inżynierowie preferują „pracę” na wyższych miejscach w systemach wartości niż technicy (tab. 40, 43). Stwierdzono, że wykształcenie, obok religii, ma duży wpływ na preferowanie wartości, motywów i oczekiwań związanych z pracą lub zakładem pracy. W emocjonalno-oceniającym komponencie, technicy uzyskali minimalną przewagę nad inżynierami w preferowaniu pozytywnych asocjacji afektywnych wobec pracy. Trudno więc mówić o weryfikacji postawionej hipotezy. Z kolei analizy wskaźników w zakresie parametru behawioralnego wykazały, że inżynierowie częściej niż technicy akcentowali pozytywne deklaracje wobec pracy i pragnienia przez nią realizowane. Wydaje się, że większą orientację na pracę wśród inżynierów powoduje wykształcenie, dzięki któremu inżynier bardziej ceni swoje czynności zawodowe, szuka w pracy realizacji swoich potrzeb, rozwija przekonanie o własnej wartości. Wykształcenie więc, obok religijności — jeżeli ta nie jest pogłębiona — może stanowić ważny, ale nie jedyny czynnik rozwijający pozytywne postawy wobec pracy.

Kobiety posiadają bardziej pozytywne postawy wobec pracy niż mężczyźni — to czwarta hipoteza, którą w ramach niniejszej pracy zamierzano zweryfikować. Analizy wskaźników w ramach komponentu poznawczego wykazały, że kobiety częściej niż mężczyźni preferują wartości samorealizacyjne i społeczne oraz kategorie twierdzeń będące wyrazem traktowania pracy jako wartości, czyli autotelicznie. W komponencie emocjonalno-oceniającym częściej niż mężczyźni preferowały zadowolenie i pozytywne oceny wykony-

wanej pracy. Wreszcie w komponencie program działania wobec pracy niż mężczyźni, preferowały zadowolenie i pozytywne oceny wykonywanej pracy. Wreszcie w komponencie behawioralnym, kobiety nieco częściej akcentowały autoteliczny program działania wobec pracy niż mężczyźni. W postawach wobec pracy, wśród badanych wyraźnie uwidacznia się słaby związek pomiędzy komponentem intelektualnym a behawioralnym (konsekwencyjnym). Średnie (w odsetkach) pozytywne postawy wobec pracy w ramach poszczególnych komponentów wskazują kierunek zależności na korzyść kobiet w porównaniu z mężczyznami (pierwsza liczba dotyczy badanej populacji kobiet, druga mężczyzn): komponent intelektualny — 32,7% i 29,5%; komponent emocjonalno-oceniający — 68,4% i 67,5%; komponent behawioralny 57% i 55,9%. Wyniki przeprowadzonych analiz sugerują wniosek, że kobiety posiadają bardziej pozytywne (autoteliczne) postawy wobec pracy niż mężczyźni, pomimo że hipoteza ta nie została w pełni zweryfikowana we wszystkich wskaźnikach.

Wyniki badań ukazane w niniejszej pracy stanowią przyczynek do zrozumienia kształtowania się motywacji do pracy. Zaznaczyć jednak trzeba, że wyniki te nie uprawniają do formułowania sądów mających walor powszechności. Wnioski wynikające z przeprowadzonych analiz dotyczą konkretnej załogi przemysłowej i w odniesieniu do sytuacji szerszych mogą mieć nadal jedynie charakter hipotez. Podobne badania wymagają kontynuacji w różnych środowiskach społecznych w celu wykazania roli religii w życiu i aktywności ludzi wierzących.

DER EINSTELLUNG ZUR RELIGION UND DER EINSTELLUNG ZUR ARBEIT BEI DER TECHNISCHEN INTELLIGENZ

ZUSAMMENFASSUNG

Die Frage des Einflusses der Religion auf die Arbeit des Menschen wird in der soziologisch-religiösen Literatur seit der Veröffentlichung des Buches von Max Weber i. d. T. *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* diskutiert.

In Polen ist der Einfluß der Religion auf die Einstellung zur Arbeit bisher nicht ausführlich genug erforscht und behandelt worden. Man berührte lediglich dieses Problem, indem man auf die Weltanschauung als Quelle der Anregung zur Arbeit hinwies. Es wurden aber keine empirischen Forschungsarbeiten, die die Zusammenhänge zwischen der Arbeit und Religion zeigen könnten, durchgeführt. Erst der Lehrstuhl für Sozialologie der Religion an der Katholischen Universität in Lublin gab als erster den Anstoß zur Erforschung des Einflusses der Religion auf die Einstellung zur Arbeit. Als Ergebnis dieser Untersuchungen erschienen die Veröffentlichungen von Z. Barnaś. Im Rahmen der Forschungsarbeiten dieses Lehrstuhls wurden auch die hier veröffentlichten Untersuchungen durchgeführt.

Diese Dissertation enthält Analysen und Ergebnisse der empirischen Untersuchungen, die 1979 im Industriebetrieb „Zamech“ in Elbląg durchgeführt worden sind. Das Hauptproblem dieser Dissertation läßt sich auf die Beantwortung der folgenden Frage zurückführen: Welche Zusammenhänge bestehen zwischen der Einstellung zur Religion und der Einstellung zur Arbeit bei der technischen Intelligenz?

Die Untersuchungen umfaßten, unter Berücksichtigung der Bildung und des Geschlechts, 400 Personen — je 100 in jeder Gruppe (Techniker, Ingenieure, Frauen, Männer).

Die Analysen im Bereich der Parameter des religiösen Lebens der Befragten ließen eine Typologie der Einstellungen zur Religion aufstellen. Dem Typus des vertieften Glaubens („Tie-

„gläubige“) wurden 16,7% der Befragten zugerechnet, 25,3% stellten die sog. „Gläubigen“ dar, deren Glaube sich eher auf „elterliches Erbe“ als auf eigene Wahl stützt. 20,2% aller Befragten stellen, trotz ihrer Verbundenheit mit dem „Glauben der Väter“, das von der Kirche verkündete Vorbild der Religiosität in Frage und haben eine selektive Einstellung zur Religion. Schließlich konnten 13% der Befragten in Glaubensdingen als „indifferent“ und 4,8% als „glaubeblos“ bezeichnet werden. Es ist dabei festgestellt worden, daß glaubenlose, indifferente und selektive Einstellungen öfter bei Ingenieuren als bei Technikern sowie öfter bei Männern als bei Frauen vorkommen.

In den nächsten Kapiteln (IV, V, VI) wurden die im Kapitel I aufgestellten Hypothesen über die Einstellungen zur Arbeit gemäß der soziologischen Forschungsmethode verifiziert, indem man die Kennzeichen im Rahmen der Erkenntnis — und Handlungsparameter (Kapitel IV, VI) sowie im Bereich des emotionell-bewertenden Parameters analysierte (Kapitel V).

Die erste Hypothese lautete: Ingenieure und Techniker, die auf irgendwelche Weise mit der Religion verbunden sind, zeichnen sich durch eine bessere Einstellung zur Arbeit aus als die in Glaubensdingen indifferenten oder gar ungläubigen Ingenieure und Techniker. Es hat sich herausgestellt, daß die im Zusammenhang mit der verrichteten Arbeit und mit der Arbeitsstelle stehenden Werte, Motive und Erwartungen öfter von den gläubigen als den indifferenten oder ungläubigen Befragten bevorzugt wurden, was als Ausdruck einer zielbewußten Einstellung zur Arbeit bei der erstgenannten Gruppe zu betrachten ist. Alle durchgeführten Analysen bestätigten die voraussichtliche Bedingtheit im Erkenntnis — und Handlungsparameter sowie gewissermaßen im emotionell-bewertenden Parameter. Es ist festzustellen, daß die erste Hypothese verifiziert worden ist. Je bewußter und tiefer die Religiosität der technischen Intelligenz, desto bessere Einstellung ihrerseits zur Arbeit — so lautete die zweite Hypothese, die in Anlehnung an drei Glaubentypen verifiziert wurde: „tiefgläubige“ Befragten von vertiefter Religiosität, „gläubige“ Befragten, von das „Erbe der Väter“ traditionsgemäß akzeptiert wird, und sog. „selektive“ Befragten, die mit dem von der Kirche verkündeten Glaubensmodell nicht völlig einverstanden sind. Die Analysen der extremen Glaubentypen (tiefgläubig und selektiv) bestätigten die Verifikation der aufgestellten Hypothese, d.h. daß sich das religiöse Engagement auf die Einstellung zur Arbeit positiv auswirkt. Die dritte Hypothese, die man zu verifizieren versuchte, lautete: Techniker, gewöhnlich tiefer mit der Religion verbunden, nehmen öfter positive Einstellung zur Arbeit an, als Ingenieure. Die Analysen der einzelnen Parameter der Einstellung zur Arbeit erwiesen jedoch eine deutlich umgekehrte Richtung der Bedingtheiten. Es scheint, daß die bessere Einstellung zur Arbeit bei Ingenieuren durch Bildung veranlaßt wird, so daß sie ihre Berufstätigkeit entsprechend höher zu schätzen wissen, indem sie in der Arbeit eine Verwirklichung ihres Ehrgeizes suchen und dadurch die Überzeugung vom eigenen Wert entwickeln. Mit der intellektuellen Entwicklung erscheint oft die Vernachlässigung des Strebens nach „religiöser Reife“. Die systematische Einwirkung der Industrialisierungsprozesse verursacht wiederum die Verdrängung des „unreifen“ Glaubens, der öfter bei Ingenieuren als bei Technikern zu finden ist. Schließlich scheint die vierte Hypothese — Frauen, gewöhnlich tiefer mit der Religion verbunden, weisen öfter positive Einstellung zur Arbeit auf, als Männer — begründet zu sein, obwohl sie nicht völlig in allen Parametern verifiziert worden ist. Im Vergleich mit Männern schlagen die positiven Einstellungen zur Arbeit im Rahmen der einzelnen Parameter im Durchschnitt zum Vorteil der Frauen aus.

Eine Fortsetzung ähnlicher Untersuchungen in verschiedenen gesellschaftlichen Kreisen ist weiterhin notwendig, um die Rolle der Religion im gesellschaftlichen Leben und die Aktivität der Gläubigen nachzuweisen.